

DİL

araştırmaları
uluslararası hakemli dergi

Sayı: 9 Güz 2011

Ankara

Dil Araştırmaları/Language Studies

Uluslararası Hakemli Dergi

ISSN: 1307-7821

Sayı: 9 Güz 2011

Sahibi/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup DELİÖMEROĞLU

Yayın Yönetmeni/Editor

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASON

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Yayın Danışma Kurulu/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Hayati DEVELİ • Prof. Dr. Musa DUMAN • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Metin KARAÖRS • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Doç. Dr. İsmail DOĞAN • Doç. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Doç. Dr. Zühal YÜKSEL • Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR

Yazı Kurulu/Executive Board

Yrd. Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Yrd. Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK • Dr. Hakan AKÇA • Dr. Hüseyin YILDIRIM

Akademik Temsilciler/Academic Representatives

Abdulkadir ÖZTÜRK (Kayseri), Yusuf ÖZÇOBAN (Balıkesir), İsmail SÖKMEN (İzmir), Musa SALAN (Çankırı), Aslıhan DİNÇER (Kırıkkale), M. Emin YILDIZLI (Nevşehir), İlker TOSUN (Edirne), Özer ŞENÖDEYİCİ (Trabzon)

Düzeltilme/Redaction

Ekrem ARIKOĞLU • Hüseyin YILDIZ

İngilizce Danışman/English Language Consultant

Yrd. Doç. Dr. Cemal ÇAKIR

Web sayfası sorumluları/Web page designers

Hüseyin YILDIZ • B. Yavuz PEKACAR

Yönetim Merkezi/Management Center

Hacettepe Mahallesi Hamamönü Sk. No: 24 Altındağ/ANKARA

İletişim Bilgileri/Correspondence Address

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU - Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Teknikokullar / ANKARA
Tel: +90 312 202 14 20
e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

Abonelik/Subscription

Fiyatı: 10 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 20 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi – Şube Kodu:1683

Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

Yayın Türü/Type of publication

6 aylık, yerel süreli

Tasarım/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

Baskı/Printed by

Sage Matbaacılık Tel: +90 312 283 65 64

• Dil Araştırmaları, EBSCO Publishing tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Prof. Dr. Leyla KARAHAN

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU

Prof. Dr. Yakup KARASOY

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Prof. Dr. Melek ERDEM

Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK

Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Yrd. Doç. Dr. Feyzi ERSOY

İçindekiler Contents

Sayı: 9
Güz 2011

Makaleler/ Articles

Dil-Beden İlişkileri Bağlamında Dönüşlülük Zamirleri Bilgehan Atsız Gökdağ	9-22
Kutadgu Bilig’de Geçen “Bayat” Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı Rıdvan Öztürk	23-34
Yaygın Bir Yanlış Algılama: “Âşık Paşa’nın Ulu Menzilleri” Özer Şenödeyici	35-44
Sözlük Türleri ve Kelime Sıklığı Sözlüğü Üzerine Gökhan Ölker	45-60
Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bir Bakış Habibe Yazıcı Ersoy	61-89
Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış Yüsüpcan Yasin	91-103
Eski Türkçede Patlamalı Dış Ünsüzleri A. V. Dıbo Çev. Minara Aliyeva Esen	105-140
{İsar} Gelecek Zaman Eki ve Onun Kiplik Fonksiyonları Üzerine Notlar Barbara Flemming Çev. Musa Salan	141-155
Ermeni Kıpçakçasının Diyalektal Farklılaşması Üzerine Edward Tryjarski Çev. Hasan Kapdan	157-164
Türkiye Türkçesinde Çokanlamlılık ve Eşgösterenlilik Yuriy Vladimiroviç Şeka Çev. Reshida Adzhumerova Çev. Emine Atmaca	165-172

İçindekiler

Contents

Sayı: 9
Güz 2011

Değerlendirme ve Tanıtımlar/ Reviews

Karahan, Leylâ; Türk Dili Üzerine 175-178
İncelemeler, Akçağ Yayınları, Ankara 2011,
446 s., ISBN 978-605-5413-07-1
Feysi Ersoy

Stachowski, Marek (2011), Etimoloji, Türk 179-194
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları,
Ankara, ISBN: 978-975-456-102-9
Hüseyin Yıldız

Akbaba, Dilek Ergönenç (2009), Nogay 195-198
Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi,
Grafiker Yayınları, Ankara, 295s.,
ISBN: 978-975-6355-51-0
Işıl İşıktaş Sava

Balci, Mustafa (2011), Orhun Yazıtları 199-205
Türkçedeki İlk Çalışmalar, Çizgi
Kitabevi Yayınları, Konya,
ISBN: 978-605-4451-21-0
Hüseyin Yıldız

Bir Türkolog'un Portresi 206-209
Mehman Musaoğlu

Makaleler
Articles

Dil-Beden İlişkileri Bağlamında Dönüşlüklük Zamirleri

Bilgehan Atsız Gökdağ*

Özet: Soyut ifadeler somutlaştırılırken beden uzuvları dilde anlatım aracı olarak görev yapar. Dünyadaki dillerin birçoğunda tipolojik olarak sayı ve dönüşlüklük ifadelerinin beden ve bedenın parçalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Türkçede yer ve yön ifade eden kelimeler başta olmak üzere sayılar ve dönüşlüklük zamirleri organ isimleri ile ilgilidir. Türk yazı dillerinde kullanılan dönüşlüklük zamirlerinin insan bedeni ile olan ilişkileri açık bir şekilde görülmektedir.

Anahtar sözcükler: dil, beden, dönüşlüklük zamirleri, Türk yazı dilleri

Language-Body Relatives and Reflexivity Pronouns

Abstract: Body parts function as linguistic statement means, while abstract expressions are being concretized. In many languages, number and reflexivity names are typologically related with body terms. In Turkish, numerals and reflexivity pronouns, mainly the words meaning place and direction, are connected with names of body parts. This relationship of reflexivity pronouns with organ denominations is very clear in Turkish written languages.

Key Words: language, body, reflexivity pronouns, Turkish written languages

Dünyadaki dillerin birçoğunda tipolojik olarak sayı ve dönüşlüklük ifadelerinin beden ve bedenın parçalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Mekan ilişkilerinin ayrılması gibi sayı ilişkilerinin ayrılması, buradan gelişerek duyuşalgörsel dünyanın bütününe doğru yayılmak için, insan bedeninden ve onun hareketli organlarından hareket eder. İnsanın kendi bedeni ilkel saymanın temel modelini oluşturur. Saymak ilk olarak dıştaki herhangi bir nesnede belirli farklılıkları adeta sayanın bedenine taşıyarak ve sayanda görülebilir hale getirerek onları işaret etmekten başka bir şey değildir. Buna göre her sayı kavramı, kelime kavramları haline gelmeden önce saf mimiksel el kavramları

* Doç. Dr., Kırkkale Üniversitesi, Fen-Edeb. Fak. Türk Dili ve Edeb. Böl. batsiz@yahoo.com

veya beden kavramlarıdır (Cassirer 2005: 235).

Sayma modeli olarak elin kullanımından beşli sistem, her iki elin kullanımından onlu sistem ellerin ve ayakların birlikte kullanılmasından yirmili sistem ortaya çıkar. İlkel topluluklar başta elleri olmak üzere bedeninin çeşitli yerlerine dokunarak saymayı gerçekleştirir. Bu topluluklardan Britanya Yeni Ginesi'nin kuzeydoğusundaki Papua halkının dilinde bu şekilde kırk bire kadar sayı ifadesi oluşmuştur (İfrah 1995: 56). Dilimizde yer alan “kırk bir kere maşallah” ifadesi bu anlayışı yansıtmaya bakımdan ilgi çekicidir. 41 sayısı burada 41'e değil; sonsuza denk gelmektedir. Dilimizde kullanılan *beş*'in (Çuvaşça *pilax*) bilek kelimesi ile ilgisi, yüz sayısının beden uzvu olan yüzle eşleşmesi yine altmış, yetmiş gibi sayılarda bulunan –mİş morfeminin kaynağının “beş”e ve oradan “bilek”e uzanması (Kıpçak 1996) sayı-beden ilişkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ben ve kendilik ifadesi yalın etkinlik alanına, tözsel-nesnel seyir alanına dayanmaya ihtiyaç duyar. En farklı dil çevrelerinde nesnel işaretlerden tedarik edilmiş olan ben işaretleri karşımıza çıkar. Özellikle dil, somut kendilik duygusunun en başta nasıl tamamen gerçek beden ve onun tek tek organlarının somut seyrine bağlanmış kaldığını göstermektedir. Burada fiziksel varoluşa ve özellikle insan bedeninde bu kesin yer belirlemeyi gösteren mekansal, zamansal ve sayısal belirlemelerin ifadesinde karşımıza çıkan aynı ilişki belirir. Özellikle Altay dilleri, bu *ben işareti sisteminin* çok açık biçimde şekillendiği dillerdir. Bu dil ailesinde “ben” ya da “beni” ifadeleri yerine, mesela “varlığım”, “özüm” ya da kaba-maddesel şekilde “bedenim” veya “bağrım” anlamına gelen kelimeler kullanılır.

Türk lehçelerinde Çuvaş “ha”, Yakut “beye”, Tuva “bot”, Hakas “pos”, Altay “boy”, Karaçay-Balkar “kesi”, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi “kendi”, Irak Türkmen, Güney Azerbaycan ve Karagas (Tofa) ağzlarında “bile”, diğerlerinde ise “öz” kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan dönüşlülük zamirleri esas olarak vücut, beden, öz, nefis, boy anlamlarına gelen kelimelerdir. Türkiye Türkçesinde “kendi” kelimesi ile birlikte çoğu zaman kullanılan “baş” kelimesi de (kendi başına, kendi başınıza vs.) bedeninin en önemli organının adı olarak dikkati çeker. Baş kelimesi bu kullanımlarda kendi kelimesinin sinonimi olarak ortaya çıkar. İngilizcedeki dönüşlülük bildiren “self” kelimesinin esas anlamlarından biri de “öz”, “nefis”tir. Yine İngilizcede belirsizlik zamiri olan “body” kelimesi de vücut, beden anlamında bir kelimedir. Latince “persona” kelimesi, esas itibarıyla oyuncunun maskesi, yüzü anlamına geldiği gibi, Almancada uzun süre dıştan görüneni, yani tek bir varlığın vücut yapısı ve endamını göstermek için kullanılmıştır. İbranicede dönüşlü zamir sadece ruh ya da kişi gibi kelimeler vasıtasıyla değil, aynı zamanda yüz gibi, et ya da kalp gibi kelimeler vasıtasıyla ifade edilir.

Kıpticede “kendisi” ifadesinin anlatımı için sona iyelik eki eklenen “vücut” ismi kullanılır. Endonezya deyimlerinde de dönüştürülük nesne vücut gibi aynı şekilde kişi ve zihin anlamına gelen bir kelime vasıtasıyla gösterilir. Klasik Sanskritçede ben ve kendi bazen “ruh” (atman – kendilik) kelimesiyle, bazen “beden” (tanu) kelimesiyle ifade edilir.(Cassirer 2005: 267) Zamirlerin ve daha çok da dönüştürülük zamirlerinin bedenle ilişkisi dil evrenselliği ve tipolojisi içinde ele alınması gereken bir konudur. İnsan düşünüşü ve adlandırılmada izlenen yol bizi mitik düşünceye kadar götürmektedir. Mitik düşünüşte ruh ve insanın kendisi başlangıçta sırf tekrarlanma olarak, beden “dublörü” olarak düşünüldüğü gibi, kendi ruh, şahıs fikri dilde parlamaya başladığında, bu fikrin ilk önce bedenlere kesin şekilde bağlanmış olduğu görülür.

Dillerin birçoğunda sayıların ve mülkiyet göstericilerinin (Heine 1997: 18, 83) işaret zamirleri ve bağlama edatlarının (Hollenbach 1995) pekiştirici ve dönüştürülük zamirlerinin (Moravcsik 1972, Heine 1999, Schladt 1999, König 2001) kaynağında beden ve beden parçalarının isimlerinin bulunduğu ortaya konmuştur. Çoğunluğu Afrika dillerine mensup 150 dil üzerinde yapılan çalışmada dönüştürülüğün göstericisi olarak %60 oranında beden isimleri kaynaklı kelimeler tespit edilmiştir. “Baş” anlamındaki kelime bu dillerde en fazla dönüştürülük ifadesi için kullanılmıştır. Ayrıca *göz, ruh, can, öz, kemik, iskelet, deri, cilt* anlamlarına gelen kelimelerin de aynı görevi üstlendiği görülür (Schladt 1999).

König pekiştiriciler ve dönüştürülük zamirleriyle ilgili yazısında dönüştürülük zamiri- beden isimlerinin kaynağına işaret ederek eski İngilizcede *self*’in şahıs zamiri olarak da kullanıldığını belirtir. Arapça *ayn* “göz”, *nefs* “öz, vücut”, Habeşçe *ras-* “baş”, Gürcüce *fviton, tavi* “baş”, Almanca *leibhaftig* (leib “beden”), İbranice *ecem* “kemik, iskelet”, Macarca *maga* “asıl, tohum, öz, baş”, Japonca *zi-sin* “beden”, Romence *insumi* “şahıs” (Latince *persona* “maske, yüz”), Abhasca *axe* “baş” vs. gibi örneklerde dönüştürülük zamirinin kaynağında beden veya beden isimlerinin olduğu görülür (König 2001:756).

Dilin çevreyi ve deneyimleri kategorize etme ve kavramsallaştırma aracı olduğu, dilbilimciler ve felsefeciler arasında kabul edilmektedir. İnsan vücudu kişiye en yakın çevredir ve bu yüzden tecrübe edilecek ilk objedir. Dönüştürülüğün ifadesinde bedenle birlikte baş önemli bir rol oynar. Belli organların organik karakteristiği ve haberleşme frekansı önem arz eder. Schladt çalışmasında dönüştürülük ifadelerindeki kullanılan beden isimlerinin bir kısmının leksik hüviyetini koruduğunu, bir kısmının metaforik ve metonomik dolaylama yolu ile gramer öğesi olduğunu, bir kısmının erozyona uğrayarak eklediğini belirtir (Schladt 1999).

Türkçede anlatılması güç soyut kavramların elle tutulur, gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğilimi dikkati çeker. Bunun

sonucunda insan organları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan oluşan yeni anlamları anlatmak için deyimler kurulur. Bu deyimler gözden geçirildiği zaman *baş, el, göz ağız, ayak, dil, kulak, burun, kol* gibi organ adlarının daha çok geçtiği görülür. Bu örnekler dilin somutlaştırma eğiliminin bir sonucudur. İnsanoğlunun kendine en yakın bulduğu kendi organ adları olduğu için deyim aktarması yoluna gidilmiştir (Sinan 2001: 260). Doğan Aksan, “Burun, göz, el, ayak gibi organ adlarının ve vücutla ilgili öteki organ adlarının özellikle biçim benzerliği dolayısıyla doğadaki varlıkları anlatmak üzere kullanılması, bu adlarda çok anlamlılığa yol açar.” demektedir (Aksan 1971: 78-79). Türkiye Türkçesindeki 17137 deyimden 2173 tanesinin beden isimleri ile başlaması ve bunlar içinde de *baş* kelimesinin 386 defa geçmesi (Sinan 2001:261), beden isimlerinin anlatım için esas kaynaklardan biri olduğunu bize göstermektedir.

Türkçede dönüşlülük zamiri olarak *kendi* (Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi), *öz~üz* (Azerbaycan, Türkmen, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Nogay, Kumuk, Karay, Yeni Uygur, Çulım Türkçeleri), *beye* (Yakut Türkçesi), *kesi* (Karaçay-Balkar Türkçesi), *boy* (Altay Türkçesi), *pos* (Hakas Türkçesi), *bot* (Tuva Türkçesi), *ha* ve türevleri (Çuvaş Türkçesi); *bile* (Azerbaycan ve Irak Türk ağızları, Karagas Türkçesi) kelimeleri kullanılır.

Özgün Koşaner, “Türkçede Dönüştü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri” (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005) adlı yüksek lisans tezinde Türkiye Türkçesinde kullanılan kendi ve kendisi kelimelerini morfo-sintaktik düzlemde incelemiştir. 1261 örnek cümleden sadece 403 tanesinde (%32) kendi kelimesi dönüştüleştirme işleviyle kullanılmıştır. Kendi kelimesi yalın olarak kullanıldığında ağırlıklı olarak niteleme ve pekiştirme işlevi yüklenmiştir. Koşaner’e göre Banguoğlu (1974) ve Kornfilt’in (1997) “kendi biriminin değişmeyen dönüştü birimi olduğu ve Türkçedeki dönüştü gönderge ulamını bu birimden iyelik uyum ekleriyle çekimleyerek oluşturulmuş dönüştü göndergelerin oluşturduğu” savı geçerli bir sav olarak görünmemektedir (Koşaner 105).

Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde de dönüşlülük zamiri olarak gösterilen kelimelerin dönüşlülükle birlikte pekiştirici göreviyle de kullanılması Koşaner’in görüşünü destekler durumdadır. Dönüşlülük ifadeleri *ben kendim, sen özün, men bodum, esir hıvır (siz kendiniz)* örneklerinde olduğu gibi çoğu zaman şahıs zamirlerinden sonra gelerek pekiştirici rolü üstlenirler.

Türk lehçelerinde dönüşlülük zamiri olarak farklı kelimeler kullanılır. *Kendi* zamiri Türkiye Türkçesi, Balkan Türk ağızları ve Gagavuz Türkçesinde görülür. Yer yer Azerbaycan Türk ağızları, Kırım Tatar, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de karşımıza çıkar.

Gagavuz Türkçesi: *Ben isterim sizin kızınızı kendimä karı* (Proza, s. 63).

Başkurt Türkçesi: *Sebeple hököm eyelereneñ gendene varıp hellerüne garız idep* (TDTEA) (Hüküm sahiplerinin kendilerine gidip hallerini söyleyip,)

Tatar Türkçesi: *Evet, evet bizim Tatar yaşlan patşkolaya kirmekle kendilerini harap idiyurlar* (TDPEA). (Evet, evet, bizim Tatar gençleri partşkolaya girerek kendilerini harap ediyorlar.)

Kendimi, evladimi, evladimñ evladini (ATŞ: 264).

Malov; *kendi* kelimesini Yakutçada kullanılan *kini* “o” ve *kin* “göbek” ve üzerine getirilen *inin-* > *int* hal eki ile izah etmektedir (1951: 393). E.İ. Ubryatova ise *kend* “kendi” + i iyelik eki (1953: 290); Kononov; *ken* “kendi” + di “3. şahıs iyelik eki” (1956: 99); Besim Atalay; *kendi* < *kend* ~ *kens* “nefes” + i “3. şahıs iyelik eki” (1942: 329); Ali Ulvi Elöve *kön-* “halis, öz olmak” + *dik* “sıfat-fiil eki”, *köndük* > *kendik* > *kendi* (s. 203); M. İslamov Yakutça *kien* “sahiplik, hususilik” + *te, ti* “3. şahıs işaret zamiri” *kien* + *ti* > *kendi* (162) şeklinde köken açıklaması yapmışlardır. Hamilton, Türkçe *kin* “göbek, misk kesesi”, Moğolca *küi* “göbek ve göbek bağı” + *-du/ -tu* bulunma, yaklaşma eki (Altay dillerinde) birleşmesinden *kendi* kelimesinin meydana geldiğini belirtir. *Ki-/ke+n+tü* (1998, 92).

Öz/üz dönüştürülük zamiri Azerbaycan, Türkmen, Tatar, Başkurt, Kırım Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karay, Yeni Uygur Türkçelerinde kullanılmaktadır. Sibiry Türk lehçelerinden Çulım Türkçesinde de *öz* zamirinin bulunması dikkat çekicidir.

Hamilton, *öz* dönüştürülük zamirini Moğolca *öber* kelimesine bağlar (1998:92). M. İslamov, Sovyet Türkolojisinde *öz* zamirinin “iç, gövde, kök, esas, mahiyet” anlamına gelen müstakil bir kelime olduğuna dair yaygın bir kanaat olduğunu belirtir (1986:166). Ayrıca Hasan Eren de *öz* kelimesinin kökeni hakkında görüşlerini sıralamıştır (1999).

Azerbaycan Türkçesi: *Bunu o heç özü de bilmirdi* (ŞGGY 24).

Türkmen Türkçesi: *Suva düşülyen say yere barıp, derrev özümizi suva urduk*. (TDTEA) (Suya girilen sığ yere varıp, kendimizi suya attık.)

Tatar Türkçesi: *Sin üzñ uçlap tütüp türdñ mini*. (ATŞ. S. 872) (Sen kendin avucunda tutup durdun beni.)

Başkurt Türkçesi: *Üz yazahın üze tarta her ber keşe*. (MA s. 232) (Kendi cezasını kendisi çekiyor her bir kişi.)

Kırım Tatar Türkçesi: *Özümiñ munda bir nikâ eteyik, dey*. (TDTEA) (Kendimiz burada bir nikah kıyalım der.)

Kazak Türkçesi: *Abaydñ özinen ötip bara jatkan devren*. (TDTEA) (Abay’ın kendinden geçip düşündüğü bir zamandı.)

Kırgız Türkçesi: *Özüñüz dördükün taanıp algıla.* (TDTEA) (Kendi getirdiğinizi bulup alınız.)

Karakalpak Türkçesi: *Jalkav, öz üyine özi konak.* (TDTEA) (Tembel kendi evinde kendisi misafir.)

Kumuk Türkçesi: *Öz eliñni başlap sen aburla.* (KTA. s. 162) (Kendi halkına en başta sen saygı göster.)

Nogay Türkçesi: *Özi aytp küyledi* (TDTEA) (Kendisi söyleyip dertlenir.)

Karaçay-Balkar Türkçesinde diğer Türk lehçelerinden farklı olarak *kesi* kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılır. Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Codex Cumanicus'ta geçen *kensi* kelimesinden çıktığı düşünülmektedir (Tavkul 2007: 909). Farsça “insanlık, mertlik” anlamına gelen *kese* (Şükun 1996: 1536) Karaçay-Balkar Türkçesindeki dönüşlülük zamirinin kaynağı olabilir. *Kendi/kensi/kese* gelişimi sonucu oluşabileceği fikri de gözden uzak tutulmamalıdır.

Kesibizge bir erkin casar cerni tabayık (TDTEA). (Kendimize hür yaşayabileceğimiz bir yer bulalım.)

Sibirya grubu Türk lehçelerinde dönüşlülük zamiri olarak *boy(ı)* (Altay), *pos* (Hakas), *bot* (Tuva), *beye* (Yakut) kelimeleri kullanılmaktadır. Sözü edilen kelimeler Türkiye Türkçesinde de kullanılan *boy-pos* kelimesi ile aynılık göstermektedir. *Boyun* kelimesinin kökünde de *boy*'un kullanılması beden-dönüşlülük zamiri ilişkisine işaret eder. *Bod*, Clauson'a göre çok eski dönemlerden itibaren *bodun* kelimesinin tekil biçimi olarak “boy, kabile, klan” anlamında kullanılmıştır. Yakut Türkçesinde kullanılan *beye* ise Altay Türkçesindeki *boy(i)*'dan gelişmiş olmalıdır. Kelimenin Moğolca olduğunu savunanlar da vardır (Serebrennikov-Hacıyeva 2002:187). Moğolca Sözlükte ise *beye* “beden” anlamına gelmekte ve köken olarak Arapça gösterilmektedir. (Lessing 2003). Özlem Yılmaz'a göre Yakutçada kullanılan *beye* kelimesi, Moğolcadan geçmiş olmalıdır. “vücut, adam, insan” anlamındaki *beye* kelimesinin Mançu-Tunguz dillerinde kullanım sahası oldukça geniştir. Yakutçada *beye* kelimesi “ten, et, beden, vücut, gövde; mevcudiyet, varlık, benlik, şahsiyet, adam, insan; evsaf, hususiyet; yalnız, tek başına; kendi, zati” anlamlarında kullanılmıştır (Ö. Yılmaz 1987:109). Even ve Evenki diyalektlerinin çoğunda (Yakutçada da olduğu gibi) şahıs-dönüşlü zamirlerin özel bir çeşidi bulunmaktadır ki bunlar iyelik dönüşlü zamir olan *men* ‘kendi’ kökünden ve (dönüşlleden ziyade) şahıs iyelik ekinin yardımıyla oluşturulur. Örneğin Even (Oxotsk) diyalektinde *men-mu* ‘ben kendim’, *men-ni* ‘sen kendin’ vb. Batı Even diyalektlerinde, *bej* ‘insan, fert’ isminin zamirleşmiş bir şekli, *men* yerine kullanılmaktadır ki örnekleri Lebedev (1978:78) ve Sotavalt'a da (1978:12) vardır: *bej-u* ‘ben kendim’, *bej-es*

‘sen kendin’ vb. Burada diyalektler Yakutçada bulunan logoforik zamirlerinin tasarısını yakından izlemektedirler ki bunlar da *bey* ‘şahıs, kendi’ kökünden alınmışlardır (Ubrjatova 1982:203): *beye-m* ‘ben kendim’, *beye-ŋ* ‘sen kendin’, vb. (Malchukov 2006:124).

Dolgancanın ağızlarında *beye* kelimesi yerine *et* ‘et, vücut, beden, gövde’ dönüştürülük zamiri olarak kullanılmıştır. Bu kullanım eski Uygur Türkçesindeki *etöz* ‘kendi’ birleşik yapısıyla uygunluk göstermektedir.

Altay Türkçesi: *Boymıññ éerimde kaan edim.* (AD 57) (Kendi yerimde kaan idim.)

Hakas Türkçesi: *Pozımıñ köñniñ alğıdarğa köölengen.* (TDTEA) (Kendi gönlünü açmayı istiyordu.)

Tuva Türkçesi: *Men bodum – deen soonda.* (Arıkoğlu 2007:1220) (Ben kendim demiş.)

Yakut Türkçesi: *Beye suna beyege minniğes* (STA 97) (İnsanın kendi sümüğü kendisine tatlı gelir.)

Karagaşçada dönüştürülük zamiri *bot* ‘beden, gövde, vücut, kendi’ kelimesinden teşkil edilir. *Bot* kelimesi iyelik ekleri alarak *bile* ile birlikte kullanılır, tek başına kullanılmaz. *Bodum bile* ‘kendim’, *botuñ bile* ‘kendin’, *botu bile* ‘kendisi’ (Ö. Yılmaz 1997: 100-101).

Azerbaycan Türkçesi ağızları ve Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında dönüştürülük zamiri olarak *bile* kelimesi kullanılır. Irak Türkmen ağızlarında şahıs zamirlerinin görevini üstlenir. Karagas Türkçesinde dönüştürülük zamirinden sonra *bile* kelimesi görülür.

Ermenistan Meğri ağızı: *Yetim harda olsa gemi bilesinde olar* (İslamov 1986: 157). (Yetim nerde olsa gamı kendisinde olur.)

Tebriz ağızı: *Här dâfä ki biläsinnän soruşardılar* (Kıral 2002:152). (Her defa kendisinden soruyorlardı.)

Erbil-Amirli ağızı: *Valla diyer ne sahlıyım bilevüzden* (Nuri 1987: 12). (Vallahi der; ne saklayayım sizden –kendinizden-)

Çuvaşça dönüştürülük zamiri teklik kişilerde *ham, hu, hiy*; çokluk kişilerde *hamir, hivir, hiysem* olarak görünür. Bütün biçimlerin geriye götürülebileceği ortak kök *ha-*’dır. Bu kökün de diyalektler dikkate alındığında *iha* biçiminden geldiği söylenebilir (E. Yılmaz 2002: 33). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisinden (TDTEA) aldığımız Çuvaşça örnek cümlelerde *ha* ‘kendi’ kelimesinin kullanımına dair örnekler:

Hu şulupa işta kayas kiletkay. (Kendi yolunla nereye istersen oraya git.)

Hiy vali işletterni, (Kendisi için çalıştırmış.)

Ul̄ip, h̄ıysen çikkinçen kaşsa, (Kendi sınırlarından geçerek,)
H̄ıyne hurl̄ih kürese p̄ilmen (Kendisine sıkıntı vereceğini bilmemiş.)
Hayhi h̄ıysen patne şiste t̄irat. (Kendi yanlarına gelip durmuş.)
H̄ıysene itti halihsençen uȳrsa t̄irakan. (Kendilerini başka halklardan ayıran,)

H̄ıysenpe p̄irle v̄ir̄i-hurahlansa şüreme virentni. (Kendileriyle birlikte talancılığa alıştırmışlar.)

P̄irinç Urasmet h̄ıy pur̄inn̄i. (Birinde Urasmet'in kendisi yaşamış.)

Türk lehçelerinde kullanılan asıl dönüşlülük zamirleri yerine bazen başka kelimelerin kullanıldığı da görülür. Bu kelimeler de genellikle organ isimleri kaynaklıdır. *Baş* kelimesi bu vazifeyle çok sık karşımıza çıkar. Türkiye Türkçesinde kullanılan *kendi başına* ifadesi Türk lehçelerinin bir çoğunda da bulunur ve daha çok dönüşlülük bildiren kelimedenden sonra gelir. Bu ikili kullanımda *başın* aslında geçmişte dönüşlülük bildirdiği, sonradan bu fonksiyonunu *kendi, öz, boy* gibi dönüşlülük zamirlerine bıraktığı sonucunu çıkarabiliriz. Bir işi *kendi kendine yapmakla kendi başına yapmak* arasında anlam farklılığı bulunmamaktadır. Bu bakımdan *baş* kelimesi bu tür kullanımlarda eski dönüşlülük fonksiyonunu ortaya çıkarmaktadır. Nasıl ki “Bu kitabı ben kendim aldım.” cümlesinde *kendi*, ben şahıs zamirinin pekiştiricisi olarak görev yapıyorsa “Bu işi kendi başıma yaptım.” cümlesinde de *baş* kelimesi *kendi* kelimesinin pekiştiricisi olarak görev yapmaktadır. Türk lehçelerinde bazen de yalnız kullanılarak dönüşlülük ifade eden bazı kelimeler vardır. *Baş* kelimesi bu fonksiyonuyla birçok Türk lehçesinde kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesi: *Öz başlarına ak öy tutdurıp her gün bir isek goyun soydurup, keypi sapa sürmek bilen meşgul bolup başladılar* (TDTEA). (Kendilerine ak ev tutturup her gün bir şişek koyun soydurup keyfî sefa sürmekle meşgul oldular.)

Biçem del. Behbit bola, diyip, ol özbaşına mırıldandı. (TDTEA) (“İhtimal, belki Behbit'tir” deyip o kendi kendine mırıldandı.)

Kırım Tatar Türkçesi: *Xalq olarğa qulaq bermey, öz başlarına laqırdı etip turalar.* (TDTEA) (Halk onlara kulak asmaz, kendi kendilerine sohbet ederler.)

Özbek Türkçesi: *Öz başige ketsin* (TDTEA). (Kendi başına gitsin.)

Kumuk Türkçesi: *Haygev öz başına yav bolur* (KTA 132). (Aptal kendine düşman olur.)

Karakalpak Türkçesi: *Köp berilmes öz başınıñ hezine* (TDTEA). (Düşkün olmaz kendisinin hazzına.)

Karaçay- Balkar Türkçesi: *Koyla ber! deb borç sağlandı başına*

(TDTEA). (Koyun ver diye borçlandırmış kendine.)

Başkurt Türkçesi: *Dana bulhañ fayza kıl üz başına* (MA 232). (Alim olsan faydalı ol kendine.)

Hörmetende belmehe *yañgız başıñ* (MA 237). (Değerini bilmez insan kendinin).

Altay Türkçesinde *bod* “kendi” kelimesiyle birlikte *aktu* “temiz kalp” kelimesi de kullanılmaktadır. *Aktu* kelimesinin ikinci hecesinde yer alan *-tu* morfemi, *kendi* kelimesinin son hecesindeki *-di*’ye benzerliğiyle dikkat çekmektedir.

Men bodosom, aktu küçile catsa, ceñil .(TDTEA) (Bana göre kendi gücü ile yaşamak daha iyi.)

Aktu boyı aydınp turdı (AD 136). (Kendi kendine söylenip durdu)

Hakas, Karaçay-Balkar ve Başkurt Türkçelerinde *allı*, *alınca* kelimeleri de dönüştürülük zamirinin pekiştiricisi olarak görev üstlenirler. Tuva Türkçesinde *al-bot* kelimesi *kendi* anlamındadır. Kelimenin Türkçedeki *alın* kelimesi ile ilgisi olduğu düşünülebilir. Hakas Türkçesinde ayrıca *amı-bot* “kendi” *ala-çaygaar* “kendiliğinden” kullanımları da vardır.

Hakas Türkçesinde dönüştürülük zamirinden sonra gelen *alınca* kelimesi “kendi kendine” anlamını ortaya çıkarır.

Pos alınca coohtaşalar.(TDTEA) (Kendi kendilerine konuşuyorlar.)

Karaçay-Balkar ve Başkurt Türkçesinde ise *allı* biçimi kullanılmaktadır.

Karaçay- Balkar Türkçesi: *İçinde suv bla ol çolpu keşi allına örge, havaga çıgıb*. (TDTEA) (İçindeki suyla o kepece kendi kendine yukarı havaya çıkıp.)

Başkurt Türkçesi: *Bayzıñ yörek atarına üz allı menep* (TDTEA). (Bayzın koşu atlarına kendi başına binip,)

Yan kelimesi Azerbaycan Türkçesi ağızları ve Türkmen Türkçesinde öz dönüştürülük zamiriyle birlikte kullanılır.

Azerbaycan Türkçesi ağızları: *Öz yannan and içmişdi ki, getmiyecem, sora gene getdi* (İslamov 1986:153) (Kendisi gitmeyeceğim diye yemin etmişti, ama sonra yine gitti.)

Türkmen Türkçesi: *Ol öz yanından Soltan Söyün Murgabın üstünden daşdan köpri saldıran bolsa*. (TDTEA) (O kendisi “Sultan Hüseyin Murgab”ın üstüne taştan köprü yaptırmış olsa.)

“Kendi başına” veya “kendi kendine” anlamını ortaya çıkarmak için *nefis* (Başkurtça), *bay* (Başkurtça), *can* (Karaçay-Balkar) kelimeleri kullanılır.

Bes şehzada üz nefsege bu beyetne ukıp eyter irde. (TDTEA) (Şehzade kendi kendine bu şiiri okuyup söylerdi.)

Harğayıp tar erzerze bayım menen. (TDTEA) (Sarıp dar yerlerde kendi başıma.)

Col tapmay can canın asaydı. (TDTEA) (Yol bulamadan kendi kendini yiyor.)

“Kendi” anlamını veren *tiz* (Tatar), *oloh* (Hakas), *essi* (Türkmen) kelimeleri dönüşlülük zamiri yerine kullanılır.

Tizlerinin hellerine münasip şigırlar süyleştiler. (TDTEA) (Kendi hallerine münasip şiirler söylediler.)

Min oloh taap alarım anı (TDTEA). (Ben kendim de bulurum onu.)

Çay-çilim beriñ, essine gelsin ayılsın (TDTEA). (Çay-sigara verin kendine gelsin, ayılsın.)

Türk lehçelerinde dönüşlülük zamirleriyle oluşturulan bazı kelime grupları söz dizimsel olarak Türkiye Türkçesinden farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesinde *kendi evim, kendi evleri* vs. gibi yapılar kullanılırken Türk lehçelerinin bir çoğunda dönüşlülük zamiri, ilgi hâli eki almaktadır.

Bşk. *Üzemezneñ mullarıbız bik yakşı azalar*

(Kendi [mizin] zenginlerimiz iyice azıyorlar) TDTEA

Alt. *boyumniñ künimniñ tal ortozun kün edip bererim dedi.*

(Kendi [min] güneşimin yarısını bölüp güneş yapıp sana vereyim dedi.)

Tat. *Bismillahi rahmanirehim, üzibiznin üyden üzibiz kurıkmyk eli, eyde, karçık, kir aldan digen.*

(Bismillahirrahmanirahim, kendi [mizin] evimizden korkmayalım, haydi karı gir önden demiş.)

Hak. *Poziñniñ malıñ, çoniñ sürip*

(Kendi [nin] kalpağı başında durur mu?)

Nog. *Yanıp küyip, öziniñ burının kesedi*

(Yana yakıla kendi [sinin] burnunu keser.)

Kaz. *Baskamı kaydam, aytevir özimniñ jurtpen tuzım jaraspay ak jür.*

(Başkaları bir yana, sanki kendi [min] hemşehrilerimle bile yıldızım uyuşmuyor.)

Kır. Tat. *Padişa şu yerden özünün anasına barada.*

(Padişah oradan kendi [sinin] annesine gider.)

Kar.-Balk. *Katın alıb, kesini üyünü unutup,*

(Karı alıp kendi [sinin] evini unutup,)

Kırg. *Özünün normosun bilet.*

(Kendi [nin] kuralını bilirdi.)

Karakalp. *Okıvçı öziniñ meselesi ekenin aytıptı.*

(Öğrenci kendi [nin] meselesi olduğunu söylemiş.)

Diğer Türk lehçeleriyle Türkiye Türkçesi arasında dönüşlülük zamirlerinin kullanımıyla ilgili bir başka farklılık da zamirin tekrarlı biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *kendi kendimi, kendi kendisi, kendi kendilerine* örneklerinde olduğu gibi isim çekim ekleri, birleşğin son unsuruna getirilmektedir. Oysa diğer Türk lehçelerinde her iki unsurun da ek aldığı ve filin istediği hâl ekinin birinci kısma getirilebildiği görülmektedir:

Tat. *Çit halikler kile başlasa, şul cir üylerin cimirip, üzlerin üzleri tiriley cirge kümeler iken.*

(Yabancı halklar gelmeye başlasa, şu evlerini yıkıp kendilerini diri diri yere gömerlermiş [kendilerini kendileri].)

Cirden üzinnen üye ağaç kilip çıkkanım kürip kaçıp kiteler iken.

(Yerden kendi kendine çıkan ağacı görüp kaçıp giderlermiş [kendinden kendine].)

Çünkü, küildeki ürdekni atkannan sun, su üzinnen üzi yukka çıkan.

(Çünkü göldeki ördek vurulduktan sonra gölün suyu kendiliğinden çekilmiş [kendisinden kendisi].)

Mayan ise ağaçlar arasına kirgende alıp kilgen hencere bilen üzin üzi ütirgen.

(Mayan ise ağaçların arasına girip yanında getirdiği hançer ile [kendisini kendisi] kendini öldürmüş.)

Siz anarga karışıp üzigizni üzigiz helak itkensiz.

(Siz ona karşı çıkıp [kendinizi kendiniz] kendi kendinizi helâk etmişsiniz.)

Kum. *Nartlan özlege özleni açuvu çığıp atlanı Yaxsayga baqdırıp salıp-alıp qısıp yibere.*

(Nartlar kendi kendilerine kızıp atlarını Yahsay'a çevirip giderler [kendilerine kendilerinin])

Kaz. *Miyi bolsa üzin özi on eki koyğa sacdalap.*

(Beyni olsa kendini [kendini kendisi] on iki koyuna satar mıydı?)

Özümdi özüm unutup,

(Kendi kendimi [kendimi kendim] unutup,

Jok dedi tağı da özine özi

(Hayır dedi kendi kendine [kendine kendisi].)

Kırg. *Özdörünö özdörü aygak bolup*
 (Kendi kendilerini ele verip) [kendilerini kendileri]
Özün özü Kudayday sezip,
 (Kendi kendisini [kendisini kendisi] Tanrı gibi görüp,)
Üygö keldim da, özümö özüm suroo berem.
 (Eve geldiğimde kendi kendime [kendime kendim] sordum.)
 Altay. *Ce meniñ sanaamda Türgen boyun boyı da korulap alar.*
 (Ama benim gözümde Türgen kendi kendini [kendini kendisi] savunabilirdi.)
Ce ol ok tariyin boyımdı boyım aktanıp oturdım.
 (Fakat o zaman kendi kendimi [kendimi kendim] akladım.)
 Trkm. *Şol övez gelenson özünden özi yörüş, hüner tapmağa başladı.*
 (Bu Övez geldikten sonra kendi kendine çeşitli yürüyüş ve hünerler bulmaya başladı.)

Yukarıdaki örnekler, Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki söz dizimsel farklılıkları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ancak dönüşlülük zamirleri, aynen tekrar edilmeyip farklı bir kelimeyle kullanıldığında, söz konusu farklılık ortadan kalkmakta ve isim çekim ekleri Türkiye Türkçesindeki gibi birleşğin ikinci unsuruna getirilmektedir:

Bşk. *Bes şahzada üz nefsege bu beyetne ukıp eyter irde.*
 (Sonra şehzade kendi kendine bu beyitleri okumaya başladı.)
Şerifyen üz aldına nimeler mıgırzana-mıgırzana işekke kitep tagı
 (Şerifyen kendi kendine homurdanarak kapıya geldi ve yine)
 Trkm. *Ol öz yanından “Sultansöyün Murgabın üstünden daşdan köpri saldıran bolsa*
 (O kendi kendine “Sultan Hüseyin Murgap’ın üstünden taştan köprü yaptırmışsa)
Ol öz içinden “Bu ahmak “sağ bol” diymegin yerine, gaytam mana göz gızdıyarov” diyip
 (Kendi kendine “Bu ahmak sağ ol diyeceği yere, bana göz koymuş olmalı” demiş.)
Biçem del...Behbit bola, diyip ol öz başına hünürdedi.
 (İhtimal belki Behbit’tir deyip o kendi kendine mırıldandı.)

Örnek Cümlelerin Alındığı Kaynaklar

- ARIKOĞLU, Ekrem (2007): Tuva Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: A. B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara, s.1149-1228
- DİLEK İbrahim (2002): *Altay Destanları I*, TDK Yayınları, Ankara (AD)
- KARAÇOBAN Dimitri, (1986) *Proza*, Kişinev
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2007): *Saha Türklerinin Atasözleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara (STA)
- KÖSOĞLU, Nevzat,(1993-2004) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,C.1-32*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (TDTEA)
- MİFTAHETTİN, A. (2007) *Şiirler*; Türksoy Yayınları, Ankara (MA)
- ÖZKAN Fatma (1994): *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, TKAE Yayınları, Ankara (ATŞ)
- PEKACAR, Çetin (2006) *Kumuk Türklerinin Atasözleri*, Meyil Matbaacılık, Ankara (KTA)
- VAHABZADE, Bahtiyar (1991): *Şenbe Gecesine Geden Yol*, Azerbaycan Devlet Universiteti Neşriyyatı, Bakı (ŞGGY)

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (1971): *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, DTCF Yayınları, Ankara
- ATALAY, Besim (1942): *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, İstanbul
- BANGUOĞLU, Tahsin (2000): *Türkçenin Grameri*, TDK. Yayınları, Ankara
- CASSIRER, Ernst (2005): *Sembolik Formlar Felsefesi I, Dil*, Çeviren Milay Köktürk, Hece Yayınları, Ankara.
- DENY, J. (1941): *Türk Dili Grameri*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul
- EREN Hasan (1999): *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara. 1999
- HAMILTON, J. R. (1998): *Budacı İyi ve Kötü Prenses Masalının Uygurcası*, Simurg Yayınları, İstanbul
- HEINE, Bernd (1997): *Cognitive foundations of grammar*. New York / Oxford: O.U.P.
- HEINE, Bernd (1999): Polysemy involving reflexive and reciprocal markers in African languages, in: Frajzyngier, Zygmunt and Curl, Traci S. (eds.), *Reciprocals: forms and functions*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 1-29.
- HOLLENBACH, Barbara E. (1995): Semantic and syntactic extensions of body-part terms in Mixtecan: the case of 'face' and 'foot', in: *International Journal of American Linguistics* 61, 168-190.
- IFRAH, Georges (1995): *Rakamların Evrensel Tarihi I : Bir Gölgenin Peşinde*, Tübitak Yayınları, Ankara
- İSLAMOĞLU, Musa (1986): *Türk Dillerinde Evezlikler*, Elm Neşriyyatı, Bakı
- KIPÇAK, Memmedeli, (1996): *Türk Say Sistemi*, Yazıcı Neşriyyat, Bakı
- KIRAL, Filiz (2001), *Das gesprochene Aserbajdschanisch von Iran, Eine studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*, Harrossowitz, Wiesbaden
- KONONOV, A. N. (1941): *Grammatika turetskogo yazıka*, Moskva
- KORNFİLT, Jaklin (1997): *Turkish (Descriptive Grammar)* Routledge, London&New York,
- KOŞANER, Özgün (2005):*Türkçede Dönüştürülme Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Anabilim Dalı

- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi İzmir
- KÖNİG, Ekkehard (2001): Intensifiers and reflexive pronouns, : In: M. Haspelmath, E. Konig, W. O.Eterreicher & W. Raible, eds., *Language Typology and Language Universals: An International Handbook*, de Gruyter, Berlin, 747-779
- LEBEDEV, V. D. (1978): *Yazyk evenov Yakutii.*; Nauka; Leningrad.
- LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çeviren: Günay Karaağaç. TDK Yayınları, Ankara:
- MALCHUKOV, Andrei L. (2006): Yakut interference in North- Tungusic languages, *Turkic Languages in Contact*, Edit., H. Boeschoten, L. Johanson, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 122-138
- MALOV, S. E. (1951): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, Teksti i İsledovaniya* Moskva
- MORAVCSIK, Edith (1972): Some cross-linguistic generalizations about intensifier constructions, in: *CLS* 8, 271-277
- NURI, Muhsin Kevser (1987), *Erbil ve Amirli Ağızları*, İstanbul Üni. Sosyal Bil. Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- SCHLADT, Mathias (1999): The typology and grammaticalization of reflexives, in: Frajzyngier, Zygmunt, and Curl, Traci S. (eds.), *Reflexives: forms and functions*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 103-124.
- SEREBRENNİKOV, B. A.-HACIYEVA, N. Z. (2002): *Türk Dillerinin Müqayiseli Grammatikası*, Çeviren: Tofiq Hacıyev, Seda Neşriyyatı, Bakı
- SİNAN, Ahmet Turan, (2001): *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbelti yay., Malatya
- SOTAVALTA, Arvo A. (1978): *Westlamutische Materialien*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki
- ŞÜKUN Ziya (1996): *Farsça-Türkçe Lugat*,C.3, MEB Yayınları, İstanbul
- TAVKUL, Ufuk (2007): Karaçay-Malkar Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör:A. B. Ercilasun,Akçağ Yayınları, Ankara, s.883-938
- UBRYATOVA, E. İ. (1953): Slujebnoe slovo keine v yakutskom yazıke, *Akademiki B. A. Gordlevskomu k ego 75 letiyu* Moskva.
- UBRYATOVA, E. İ. (1982): *Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka*, Nauka, Moskva.
- YILMAZ Emine (2002): *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yayınları, Ankara
- YILMAZ, Özlem (1997) : Sibiryա Türk Lehçelerinde Dönüşlülük Zamiri, *Sibiryа Araştırmaları*, Hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayınları, İstanbul, s.99-111

Kutadgu Bilig’de Geçen ‘‘Bayat’’ Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı

Rıdvan ztürk*

Özet: Kutadgu Bilig’de Tanrı’yı ifade eden ve en çok kullanılan kelimelerden birisi ‘‘Bayat’’ tır. ‘‘Bayat’’ İslami inanışın getirdiği alıntı bir kelime olmadığı için, önceden var olan bir ‘‘gösteren’’ in yeni ‘‘gösterilen’’ e ne şekilde uyarlandığını yansıtan iyi bir örnektir. Bu incelemede Kutadgu Bilig’de ‘‘Bayat’’ kelimesinin geçtiği beyitler tek tek ele alınmış, kelimenin anlam boyutu ve kavram alanı tespit edilmiştir. Bu tespitte gerek dilbilgisi ile ilgili gerekse dilbilim ile ilgili yöntemlerden istifade edilme yoluna gidilmiştir. Yapılan anlam ve alan tespiti, kelimenin asıl anlamının ‘‘kadim’’ olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla bazı kaynaklarda bu kelimeye verilen ‘‘kadim’’ anlamının verilmesinin ve buna bağlı olarak yapılan etimolojik izahların doğru olmadığı ifade edilmiştir..

Anahtar sözcükler: Bayat, Kutadgu Bilig, esmayihüsna, Tanrı’nın adları, Türk kültürü

Conceptual Field and Meaning of ‘‘Bayat’’ Word in the Kutadgu Bili

Abstract: It is ‘‘Bayat’’ word which representing God and one of the most used words in the KB. Because of it isn’t a word to quote the İslamic belief, ‘‘Bayat’’ is a good example that show what adapted of pre-existing ‘‘segnfier’’ to new ‘‘signified’’. Having ‘‘bayat’’ word distichs were analyzed one by one in KB and conceptual filed and meaning of the word was determined. In this determination, It was utilized both of grammar and linguistics methods. The determination of meaning and conceptual field has shown that original meaning of word isn’t ‘‘ancient’’. Therefore, it was expressed meaning of ‘‘ancient’’ given in some sources and accordingly the etymological explanations is not true.

Key Words: Bayat, Kutadgu Bilig, esmayihüsna, names of God, Turk culture

* Yard. Do. Dr; Selçuk Üniversitesi, AKEF Türk Dili öğretim üyesi, Meram-Konya, ozturk@selcuk.edu.tr.

1.Giriş:

Kutadgu Bilig Türk düşüncesini en iyi yansıttığı düşünülen en eski ve en temel eserlerin başında gelmektedir. Eser dili itibariyle doğrudan anlatımların yanı sıra, dolaylı anlatımlara da yer vermiştir. Bu dolaylı anlatımların en belirginini ise sembollerin kullanılmasıdır. Soyut kavramların sembollerle somutlaştırıldığı, şahıslarla ete kemiğe büründürüldüğü görülmektedir.

Nitekim bir tiyatro metni gibi de algılanabilecek olan eserde “kanun” Kün Toğdı (hükümdar), “kut” Ay Toldı (vezir), “akıl” Ögdülmiş (vezirin oğlu), “akibet” ise Odgurmış (Ögdülmiş’in kardeşi veya akrabası) şahsında somutlaştırılmıştır (Kafesoğlu 1980: 12).

Eserde soyut kavramları olağan unsurlarla, şahidi veya gözlemcisi olunan unsurlarla aktarılanların ve anlatılanların dışında Tanrı’yı ifade eden, karşılayan kelimelerde “gösteren” aşikâr ise de “gösterilen” duyu organlarınca somutlaştırılmaktan uzaktır. İşte bu somutlaştırma fiilden hareketle faili tasavvur etmeye ve ettirmeye yönelik olarak ifade edilmiştir.

2.Söz Diziminde Bayat’ın Bağdaştırılması

2.1.Sıfat Tamlamalarında Bayat’ın Bağdaştırılması

Fiil failin kalıcı bir özelliği haline dönüşmüşse veya daimi bir vasfı olarak algılanıyor veya görülüyorsa, failin sıfatı olarak değerlendirilecek sıfat tamlamaları oluşturulma yoluna gidilmektedir. İsim unsuru nesnenin veya kavramın belirgin bir özelliğini yansıtmakta, nesnenin veya kavramın diğer belirgin özelliklerini ise sıfatlar yansıtmaktadır. Bu bakımdan isim tek olduğu hâlde, ismi tamamlayan sıfatlar birden fazla olabilmektedir.

Bayat ismiyle beraber kullanılan sıfatlar, hem “bayat” algılamasının çerçevesinin belirlenmesinde hem de anlam dairesinin oluşturulmasında önemlidir. Kutadgu Bilig’de “Bayat” kelimesi şu sıfatlarla birlikte kullanılmıştır:

bir Bayat: 1922², 2856, 3319, 4777, 5246, 5740, 6171, 6248, 1021, 3754, 4728, 4778, 3764

erklig Bayat: 3262, 3358, 3663, 4854, 5880, 6268

bagırsak Bayat: 1838, 4370

biligli Bayat: 1531, 4390

itiqli Bayat(ım): 146

2 Yazıda kullanılan beyit numaraları, beyitler ve anlamları Arat 2006’dan alınmıştır.

Şu örneklerde ise “Bayat” kelimesi birden fazla sıfat ile tamlanmıştır.

ugan bir Bayat: 2

Ay erklig ugan mengü mungsuz Bayat:

Yaramaz seningdin adınka bu at

“Ey kudretli, kadir, ölümsüz ve gönlü tok Tanrı

Senden başkasına bu ad yakışmaz”

Görüleceği üzere kelime, en çok *bir* “bir” sıfatı ile kullanılmıştır. Tanrı’nın birlik sıfatı, diğer bütün sıfatlardan daha çok kullanılmıştır. Bu durum İslami anlayışın temel vazgeçilmezini ifade etmektedir. Bu kullanış, tabii olarak İslamiyet öncesi dönemdeki Türklerin “bir Tengri” ifadesini de çağrıştırmaktadır (Tanyu 1980: 87). *Bir* “bir” sıfatını takiben *erklig* “güçlü, kadir”, *bagırsak* “merhametli, şefkatli, sadakatlı”, *biligli* “bilen, alim”, *ugan* “kadir, tanrı”, *itigli* “düzenleyen, hazırlayan, yapan”, *mengü* “sonsuz, ebedi, ölümsüz” ve *mungsuz* “ihtiyacı olmayan” sıfatları kullanılmıştır.

2.2. İsim Tamlamalarında Bayat’ın Bağdaştırılması

İsim tamlamaları da tamlayan ve tamlanan arasındaki ilgiyi ve ilişkiyi gösterirler. Eserde geçen söz konusu isim tamlamalarında *Bayat* ile ilgili ve ilişkili unsurlar bağdaştırılmışlardır. En çok tekrar eden tamlananlar alışılmış bağdaştırmalar hâlini almıştır. Bir başka söyleyişle unsurlardan biri söylenince diğeri hemen çağrışım alanına gelmektedir.

“Bayat” isminin tamlayan olarak kullanıldığı isim tamlamalarında tamlanan olarak kullanım sıklığı sırasıyla *at* “ad” (12), *tapug* “hizmet, ibadet” (12), *fazl* “fazilet, erdem” (12), *hükm* “hüküm, emir” (9), *kullar* “kullar” (8), *birmiş* “vermiş, ihsan” (4), *aytıg* “soru, sorgu” (3), *sevinç* “sevinç, rıza” (3), *adl* “adalet, doğruluk” (2); *yarlıg* “buyruk, ferman” (2), *yad* “yad, hatırlama” (2), *yirmiş* “yergi, zem” (1), *kapug* “kapı, sığınak” (1), *sevig* “sevgili, sevilen” (1), *halk* “halk, yaratılmış” (1), *küdezmiş* “gözetip kollanmış” (1) isimleri kullanılmıştır:

Bayat atı 1, 124, 1342, 1343, 1520, 3188, 3189, 3592, 3715, 3897, 44129, 4597

Bayat tapuğı 3149, 3223, 3339, 3696, 3751, 3919, 4689, 4693, 4806, 5116, 5693, 6541

Bayat fazlı 1251, 1269, 1799, 1811, 1811, 1813, 3120, 3649, 5101, 5191, 5761, 6193

Bayat hükmi 1233, 1279, 3194, 4254, 4927, 6093, 6293, 6311, 6395

Bayat kulları 2598, 3749, 3928, 4530, 5119, 5120, 5193, 6261

Bayat birmişi 1250, 1800, 4416, 5103

Bayat ayıtığı 5273, 5273, 5275

Bayat sevinçi 3794, 3989, 5596

Bayat adli 3351, 3668

Bayat yarlığı 1507, 3672

Bayat yadı 3349, 6136

Bayat yirmişi 3523

Bayat kapğı 3747

Bayat rahmeti 42

Bayat sevgi 4808

Bayat halkı 5194

Bayatım küdezmişi 3764

“Bayat” kelimesinin en çok kullanıldığı kelimelerden birisi *at* “ad, isim” tamlananıdır. Bu tamlamalardan sekiz tanesi *birle* “ile” edatı ile birlikte yeni bir grup oluşturmaktadır. “bayat atı birle” grubu şu beyitte de görüleceği üzere “Besmele”nin (Bismillahirrahmanirrahim) karşılığı olup, bu kullanılış “besmele”nin Türk edebiyatı tarihinde ilk Türkçeleştirilmiş şeklidir (Sadıkov 2003:22). 124, 1343, 3188, 3715 ve 3897 nolu beyitlerde de aşağıdaki beyitteki gibi anlam, besmelenin çevirisini karşılamaktadır:

Bayat atı birle sözüğ başladım

Törütken, igidgen, keçürgen idim

“Yaratan, yetiştiren ve göçüren (bağışlayan) rabbim

Olan Tanrının adıyla söze başlarım”

Tamlananlar arasında “Bayat” ismi ile bağlantılı olarak olumsuzluk anlamı yansıtan sadece *yirmişi* “yergi, zem” (3523) kelimesi bir yerde geçmektedir. Bu ifade de bir karşılaştırma yapılarak olumlu gibi gösterilen olumsuzun zıddının, olumsuz gibi görünen olumlu olduğunu anlatmak için kullanılmıştır.

Bayat yirmişi ol bu yek sevmişi

Takı artuki ol sevüp salmışı

“Bu şeytanın sevdiği ve Tanrının yerdiği

Tanrının sevip bıraktığıymısa o daha çok sever.”

“Bayat” kelimesi *tapğı* “hizmeti, ibadeti”, *kapğı* “kapısı” kelimeleri ile hizmet edileni, mabudu, ihtiyaç duyulanı anlatmaktadır. Bu anlamı “kulları” ve “halkı” tamlananları da tekit etmektedir. “Bayat ” en çok bu anlam dairesinde kullanılmıştır. O, kul sahibidir ve yarattıkları vardır. “Bayat tapğı” onun kullarının derdine derman olucudur.

Bayat tapğı birle özin emgetür

Tapug birle yazuk iğın emletür

“Tanrıya ibadet ederek kendisini zahmete veriyor
ve günah hastalığını ibadetle tedavi ediyor.”

Yine en çok kullanılan tamlananlardan birisi de *fazl* “fazilet, erdem” kelimesidir. “Bayat” erdem ve üstün ahlak sahibidir. Onun fazlı kulların her türlü arzularına ve her türlü nimete eriştiricidir.

Bayat fazlı bolsa kim erse üze

Kamug arzu nimetke tegdi tüze

“Tanrının fazlı kimin üzerinde olursa
O bütün arzularına ve nimete erişir.”

Bundan dolayı Bayat’ın kulları onun fazlını istemelidirler. Zira kapılar onunla açılır.

Bayat fazlı kolgu kerek kul kamug

Bayat fazlı bolsa açıldı kapug

“Kul daima tanrının fazıl ve inayetini istemelidir;
Tanrının fazıl ve inayeti olursa kapılar açılır.”

“Bayat hükmi” ve “Bayat yarlığı” tamlamalarının da kullanım sıklığı yüksektir. Bu ibarelerin geçtiği yerlerde Bayat’ın buyruğunun onun kudretini yansıttığını ve ne kadar kapsayıcı olduğunu anlatmaktadır. Bu hükme rıza gösterip, uymak gerek.

Kamug edgü isiz bayat hükmi bil

Bayatka inangıl anıng tapğı kıl

“Her türlü iyiliği ve kötülüğü Tanrı hükmü bil
Tanrıya inan ve ona kulluk et.”

Törütti bu evren tuçı evrilür

Bayat hükmi takdir bile tegzinür

“Bu feleği yarattı ki durmadan döner
Tanrının hükmü ve takdiriyle hareket eder.”

Bayat hükmi tapla negü kelse yüd

Budunka asıg kıl birse öd

“Tanrının hükmüne razı ol, ne gelirse ona tahammül et;
Sırası geldikçe halka faydalı ol.”

“Bayat” ile ilgili olan diğer tamlananlar “adli”, “rahmeti”, “sevinçi”, “sevgi”, “yadı”, “birmiş”, “küdezmiş” ve “aytıgı”dır. Bu tamlananların tamlananla ilişkisine yaratanın yarattığı üzerindeki tasarrufunu, yaratılanın algılaması açısından ortaya koyabiliriz. Adalet, rahmet, rıza, sevgi, hatırlama, lütuf, gözetme gibi nimetleri bağışlayanın sorgusu da olacaktır.

Bu tamlananlar içerisinde *sevinç* “sevinç, rıza” ve *küdezmiş* “koruyup gözetme” kelimelerinin tamlananı, sahiplenmeyi ve bağlılığı da ifade edecek şekilde birinci şahıs iyelik eki ile “Bayat-ım” şeklinde kullanılmıştır. Bu yapıdaki “rıza” anlamı veren kelimenin de “sev-” filinden türemiş olması sahiplenmenin ve bağlanmanın saikını da gösterir mahiyettir.

2.3. Fail Fiil İlişkisinde Bayat’ın Bağdaştırılması

2.3.1. “Bayat” Failinin Fiilleri

“Bayat” kelimesinin fail olarak kullanıldığı söz dizimlerinde fail-fiil ilişkisini incelersek, fiilden hareketle failin özelliklerini de belirleyebiliriz. “Bayat” ile ilgili en çok kullanılan *bir-* “vermek” (70), *törüt-* “türetmek, yaratmak” (7), *ayıt-* “sormak, söylemek” (5), *küdez-* “gözetmek, korumak” (4), *selam tegür-* “selam iletmek, selamlamak” (4), *bil-* “bilmek” (3), *yorıt-* “yürütmek” (3), *edgü kıl-* “iyi etmek” (2), *artur-* “artırmak” (2), *tut-* “tutmak” (2) fiillerini takiben birer örneğine rastlanan şu fiiller de kullanılmıştır:

aç- “açmak”, *belgürt-* “belirtmek, göstermek”, *bil-* “bilmek”, *buz-* “bozmak”, *edle-* “hürmet etmek, değer vermek”, *ıd-* “salmak, göndermek”, *inayet kıl-* “ikram etmek, ihsan etmek”, *it-* “etmek, düzenlemek, hazırlamak”, *keçür-* “geçirmek, bağışlamak”, *urug kesme-* “soyunu kesmemek”, *kına-* “cezalandırmak, işkence etmek”, *kişe-* “kösteklemek, bağlamak”, *kizle-* “gizlemek”, *kötür-* “götürmek, kaldırmak, yükseltmek”, *odgur-* “uyandırmak”, *ödür-* “seçmek”, *öte-* “ödemek”, *sev-* “sevmek”, *taplama-* “kabul etmemek, razı olmamak”, *tile-* “dilemek”, *tüz-* “düzmek, düzeltmek”, *yad-* “yaymak”, *yaraştır-* “yaraştırmak, uyuşturmak”, *yaratma-* “yaratmamak”, *yarlıka-* “buyurmak, ihsan etmek”, *yava kılma-* “heder etmemek, boşa gidermemek”, *yıg-* “mani olmak, alıkoymak”.

Fiillerden hareketle “Bayat” algılamasını ve “Bayat”tan beklenenleri, umulanları da bu örneklerde bulmak mümkün. Fiil kullanım sayılarını kıyasladığımızda “bir-” fiilinin (70 kere) diğer fiillerin toplamından (59 kere) daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

Bu fiillerin anlam dairelerine girildiğinde “Bayat”ın olumlu olarak algılanıp algılanmadığını da anlayabiliriz. Geçen fiiller arasında *buz-* “bozmak” (1), *kişe-* “kösteklemek” (1), *kına-* “kınamak” (1), *taplama-* “hoş karşılamamak” (1), *yığ-* “korumak, uzaklaştırmak” (1), *yaratma-* “yaratmamak” (1), *yava kılma-* “boş bırakmamak” (1), *urug kesme-* “soyunu kesmemek” (1) fiilleri olumsuz görünümündedir.

Bu fiillerden *buz-* “bozmak”, *kişe-* “kösteklemek”, *kına-* “kınamak”, *yığ-* “uzaklaştırmak” gibi temelinde olumsuzluk ifade edenlerle sonradan aldığı *-ma/-me-* fiilden fiil yapma eki ile olumsuzluk ifade eden *tapla-ma-* “hoş karşılamamak”, *yarat-ma-* “yaratmamak”, fiilleri kullanıldıkları bağlamda olumlu anlamlar ortaya koymuşlardır.

Bagırsak bayat kör ödürmiş kulin

Kişedi ukuş birle kılın tilin

“Merhametli Tanrı seçtiği kulunun

Hareketini ve dilini akıl ile kösteklemiştir.”

Törülüg bu beyler yok erse tirig

Bayat buzgay erdi yiti kat yirig

“Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı

Tanrı yedi kat yerin düzenini bozmuş olurdu.”

Çıgay ülese kümüş neng tavar

Bayat kolsa andın belanı yıgar

“Fakirlere gümüş ve mal dağıtılsa

Tanrı insanı bela ve kazalardan korur”

Apa yazdı erse bayat kınadı

Bu dünyag tünek kıldı erklig idi

“Âdem günah işleyince Tanrı onu cezalandırdı

Kadir Tanrı bu dünyayı ona zindan yaptı”

Ayrıca temelde olumsuzluk ifade eden fiilleri de yine olumsuzluk bildiren *-ma/-me-* fiilden fiil yapma eki ile olumlu anlamı ifade eder hale dönüştürmüştür: *yava kıl-ma-* “boş bırakmamak”, *urug kes-me-* “soyunu kesmemek”

Ajun kalmasını seningsiz kurug

Bayat kesmesini seningdin urug

“Dünya sensiz kalmasın, sensiz alem pek boş olur;

Tanrı senin neslini kesmesin”

Bayatka ulamış turur ög köngül

Yava kılmagay bir bayat ay ogul

“ O gönlünü, fikrini Tanrıya bağlamıştır;

Ey oğul, bir olan Tanrı onu elbette boş bırakmayacaktır.”

2.3.2. *bir*- “vermek” fiili ve nesneleri

“Bayat” failinin en çok *bir*- “vermek” fiiliyle kullanıldığı belirtilmiştir. “Bayat”ın ne verdiğini nesnelere ortaya çıkarmaktadır.

arzu “arzu, istek”, *asıg* “fayda, kazanç”, *basut* “yardım, arka”, *beglik* “beylik, devlet”, *beglik iş* “beyliğe layık eş”, *bilig* “bilgi, hikmet”, *can revan* “canlılık, dirilik”, *devlet* “devlet, baht, talih”, *edgü* “iyi”, *edgüülük* “iyilik”, *elig* “el, yardım”, *erdem* “erdem, fazilet”, *iki ajun edgüsü* “iki dünya iyisi”, *inayet* “inayet, gayret, yardım”, *izz* “izzet, itibar”, *kanat* “kanat”, *kılınç arkukı* “iş davranış takipçiliği”, *kuluk* “huy, tavır”, *kişilik* “insanlık”, *konut* “konut, makam”, *köngül* “ gönül”, *köz* “göz, görme gücü”, *köz suvı* “göz suyu, göz yaşı”, *kulak* “kulak, işitme gücü”, *kut* “kut, mutluluk”, *küç* “güç, kuvvet”, *kün* “gün, baht”, *nimet* “nimet, ihsan”, *ög* “akıl, anlayış”, *sevinç* “sevinç, rıza”, *ter* “ücret”, *tevfik* “tevfik, yardım”, *tilek* “dilek”, *uçmak* “cennet”, *ukuş* “anlayış”, *uvut* “ar, haya”, *ülüg* “nasip, hisse”, *yan(t)g* “cevap”, *yanut* “ cevap, karşılık”, *yarı* “yardım”, *yol* “yol”, *yüg* “kol kanat”.

Yetmiş yerde yüklem olarak kullanılan *bir*-“vermek” fiilinin kırk üç farklı toplam seksen beş nesneyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu nesnelere “arzu, asıg, erdem, köngül, yarı” iki kere; “edgü, edgüülük, kut, sevinç, ukuş ” üç kere; “bilig” dört kere ; “tilek” beş kere, “ög, küç” altı kere ve “tevfik” on bir kere geçmiştir.

Genellikle *bir*- “vermek” fiili tek bir nesneli cümleler oluştururken bazen iki, üç, dört hatta beş nesne ile kullanılabilmiştir.

Kimi beg törütmek tilese bayat

Birür aşnu kıl, yang, ukuş, yüg, kanat

“Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce

Uygun tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir”

Bayat kılmış emdi sanga edgülik

Bilig birmiş erdem ukuş ög ülüg

“Tanrı sana şimdi lütfetmiş bilgi vermiş

Erdem, akıl ve anlayış nasip etmiş ”

Bayat’ın verdiklerini, bir anlamda da kullarının Tanrı’dan istediklerini yansıtan nesnelere tamamina yakını soyut kavramları karşılamaktadır. Yine *bir-* “vermek” fiilinin üçte birlik kısmı geçmiş zaman ifadedi kiplerle kullanılmış, kalan üçte ikilik kısmı ise içinde bulunulan zamanda sonrasını içeren kiplerle geleceğe yönelik olarak kullanılmıştır. Bu duruma verilmiş olanlardan daha çok verilecek olanların da beklentisini göstermektedir.

3. Değerlendirme

Bayat kelimesinin metinlerde kullanımını göz önüne alarak kullanıldığı dizimden hareketle bağlamsal bir değerlendirme yapılmaya yoluna gidilmiştir.

Bağlamdan, bağdaştırmalarından hareketle değerlendirildiğinde “Bayat” ile ilgili şu sonuçlara ulaşabiliriz:

“Bayat atı birle” kullanılışında da açıkça görüleceği üzere “Bayat” kelimesi belli yerlerde Tanrı’nın adı olarak “Allah” lafzına denk kullanılmıştır (Savran 2010: 32; Sadıkov 2003: 22). Zaten “Allah” kelimesi Kutadgu Bilig’in girişinde yer alan “Bismillah” dışında geçmemektedir. Metnin muhtelif bölümlerinde konuya başlayabilmek için bu Arapça besmele yerine, Türkçe karşılığı sayılabilecek ifadeler kullanılmıştır (Savran 2010:31).

Bayat’ın “Allah” lafzı karşılığında kullanıldığını gösteren bir diğer gösterge de, onun diğer esma karşılığı kelimeleri sıfat olarak almasıdır. Bayat, başka isimleri öncesinde sıfat olarak aldığı hâlde, kendisi bir başka isme sıfat olarak kullanılmamıştır.

Bayat ismi *bir* “bir”, *erklig* “kadir, güçlü”, *bagırsak* “merhametli”, *biligli* “bilen”, *itigli* “düzenleyen”, *ugan* “kadir”, *mengü* “ebedi”, *mungsuz* “ihtiyacı olmayan” esmasını sıfat olarak almıştır. Ancak kendisi bazı kaynaklarda (Tanyu 1980: 176, 196) belirtildiği gibi sıfat olarak kullanılmamıştır.

Bayat’ın Tanrı’nın özelliklerini yansıtan isimlerden birinin anlamı ile sınırlı olmadığını gösteren bir başka gösterge de isim tamlaması kalıbında kullanımlarının aşağıda verilen tamlanan unsurlarıdır.

Bayating at-ı, tap(u)g-ı, fazl-ı, hükm-i, kullar-ı, birmiş-i, ayt(ı)g-ı, sevinc-i, adl-i, yad-ı, yarlıg-ı, rahmet-i, yirmiş-i, kap(u)g-ı, sev(i)g-ı, halk-ı, küdezmiş-i

Ong elging bile sun bayat atı ay

Yigü üdregey hem öziing bolga bay

“Yemeğe sağ elini besmeyleyle uzat;

Böylece yemeğin bereketi artar, sen de zengin olursun”

Bayatka şükür kıldı ödgi öküş

Ayur ay idim sen bagırsak küsüş

“Tanrı’ya şükretti, onu çok övdü ve dedi ki

Ey Rabbim, sen merhametli ve azizsin.”

Yine kelimenin hal ekli kullanımları da bu durumu destekleyici konumdadır.

Bayatka şükür kıl- “Allah’a şükretmek” 3294,5952

Bayatkatapugkıl- “Allah’akulluk etmek” 3445.3256.3255.4560.6089.6560

Bayatka ögdi sena kıl- “Allah’a hamd ü sena etmek” 3716

Bayatka sığın- “Allah’a sığınmak 3741, 3647, 6250

Bayatka tapın- “Allah’a ibadet etmek” 3754, 5471

Bayatka yalvar- “Allah’a yalvarmak” 6631

Bayattın kol- “Allah’tan istemek” 41, 4880, 5667

Bayattın tile- “Allah’tan dilemek” 1430, 5484

Bayat adının yine özel olarak “Tanrı”, “Allah” karşılığına uygun kullanımının bir başka tamamlayıcısı da fail fiil ilişkisi içerisinde kullanımındır. Bayat’ın fiilleri genelde olumlu anlam dairesinde olmakla birlikte, çok çeşitli alanları kapsamaktadır. Bu fiillerin fail isimleri tek bir isme yönelik anlam ifade etmeyip esmayihüsânın pek çoğuna karşılık gelecek anlam ifade etmektedir.

Kutadgu Bilig’de Tanrı ve özellikleri üzerine yapılanları incelemede Tanrı’nın esere yansıtılmış otuz yedi özelliği belirlenmiştir. Bu tespitte Tanrı’yı ifade için doğrudan ve dolaylı olarak sadece “bayat” kelimesi değil, “tengri”, “idi”, “erklig”, “ugan”, “bir”, “törütgen”, “törütügli”, “yaratgan”, “yaratıgli”, “igidgen”, “keçürgen”, “biligli”, “bilir”, bilig birigli“, “mengü”, “mungsuz”, “tüzün”, “küşüş”, “köni çın törü birgüçi”, “yaragsızını yıratıgli” kelimelerinden hareket edilmiştir. Bu otuz yedi özellikten yirmi dokuz tanesine “bayat” isminin geçtiği örnekler de verilmiştir. Bu örneklerin verildiği özellikler yorumlanarak Tanrı’nın -aşağıda verilen- altmış altı vafına (esamisine) karşılık gösterilmiştir (Savran 2010: 45–124):

el- Adil, el-Afûv, el-Ahad, el-Âhir, el-Aziz, el-Baki, el-Bâri, el-Bedi, el-Ber, el-Cabbar, ed-Dar, el-Evvel, el-Fettah, el-Gaffâr, el-Gafûr, el-Gani,

el-Hâdi, el-Hafız, el-Hakem, el-Hâlık, el-Halim, el-Hamid, el-Hasib, el-Kadir, el-Kahhar, el-Kavi, el-Kerim, el-Mâcid, el-Malikü’l-Mülk, el-Mecid, el-Melik, el-Metin, el-Mugni, el-Muiz, el-Mukaddim, el-Mukit, el-Muktedir, el-Muksit, el-Musavvir, el-Mübdî, el-Mücip, el-Müheymin, el-Mümit, el-Mümin, el-Müntekim, el-Müzil, en-Nâfi, en-Nur, er-Râfi, er-Rahim, er-Rahman, er-Raiûf, er-Reşid, er-Rezzak, es-Samed, es-Selâm, es-Semi, eş-Şekur, et-Tevvâb, el-Vâli, el-Varis, el-vasi, el-Vehhab, el-Vekil, el-Veli, ez-Zâhir.

Bu yönüyle “Bayat” kelimesi Divanü Lügati’t-Türk’teki “Argu lehçesinde Allahü Taalanın ismi” açıklamasına (Kaşgarlı 1990: 260) uygun gelmektedir.

İnceleme kısmında da temas edildiği gibi “Bayat”ın fiilleri içerisinde diğer fiillerin tamamından daha fazla oranda *bir-* “vermek” fiili kullanılmıştır. “Bayat ne verir?” sorusunun cevabı olarak ortaya çıkan nesnelere; nesneyi verenin zenginliğini, ihsan ve verme gücünün yüksekliğini de göstermektedir.

Bu durum aslında Bayat’ın anlamının “zenginlik, ihsan, cömertlik ve verme” ile birinci dereceden ilgili olduğunu da toplumsal hafızada temayüz ettirmektedir. Bu anlam alanını Oğuz boylarından birinin de adı olan “Bayat”ın “devletli, zengin, büyük ve nimeti bol” anlamı (Aydın 1984: 26, 64; Sümer 1992: 170, 171) ile de örtüşmektedir.

4.Sonuç

“Bayat” kelimesi Tanrı’yı ifade etmek için en çok kullanılan kelimelerden biridir. Eserde “bayat” 378 kere, “idi” 102 kere, “tengri” 41 kere, “rab”16 kere ve “ugan” 9 kere geçmiştir. Bu durum bize “bayat” kelimesinin eser ve dönem itibariyle bilindiğini ve kullanım sıklığının da yüksek olduğunu göstermektedir.

Yine ortaya konulduğu üzere “bayat” kelimesi “Tanrı, Allah” anlamına uygun gelecek şekilde eserde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig indeksinde (Arat 2006:1113) ve bunu esas aldıklarımı düşündüğümüz diğer bazı kaynaklarda verilen “kadim” anlamı –zorlanırsa- belki kelimenin karşıladığı anlamlardan biri olarak yorumlanabilir. Ancak bunu kelimenin genel anlamına teşmil etmek doğru değildir.

Kutadgu Bilig’de “Bayat”ın fiillerinden ve bağdaştırmasından hareketle Tanrı, “veren, ihsan eden, cömert, kimseye muhtaç olmayan, sıkıntıya düşmeyen, her şeye gücü yeten, merhametli, düzenleyen, hükmü geçerli olan, her şeyi yaratan, yarattıklarını gözeten, rızası alınması ve hatırlanması gereken vb. pek çok özelliği taşıyandır.”

Bu özellikler göz önüne alındığında; kelimenin kökenini “baya” kökünden (Gülensoy 2007: 122; Çağbayır 2007: 509) getirmektense, “bay” kökünden (Erdal 1991: 82) getirmek daha uygun olacaktır.

6. Kaynakça

- Arat, R.Rahmeti (1992), *Edib Ahmed b. Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R.Rahmeti (2006), *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Aydın, Mehmet (1984), *Bayat- Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi*, Hatipoğlu Yayınevi, Ankara.
- Çağbayır, Yaşar (2007), *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, Ötüken Türkçe Sözlük, I, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A functional Approach to the Lexicon, I*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, C.I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür akanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk, Tıpkıbasım* (1990), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sadıkov, Kasımcı (2003), “Kutadgu Bilig’de Geçen Bayat Atı Birli” Kelime Öbeği Hakkında”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sa. 21: Erzurum, s. 19-24.
- Savran, Hülya (2010) , *Kutadgu Bilig’de Tanrı ve Özellikleri*, Roza Yayınevi, İstanbul.
- Sümer, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tanyu, Hikmet (1980), *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara.cuk.edu.tr.

Yaygın Bir Yanlış Algilama: “Âşık Paşa’nın Ulu Menzilleri”

Özer şenödeyici*

Özet: XIV. yüzyıl Türk edebiyatının önemli temsilcilerinden Âşık Paşa, Türk dilinin bu dönemdeki görünümünü kayıt altına alan Garibnâme adlı eseriyle edebiyat tarihinde müstesna yerini almıştır. Akademik çalışmalarda, Âşık Paşa’nın, bu eserindeki kimi beyitleriyle -o dönemde bir benzeri bulunmayacak biçimde- Türkçeyi savunduğu ve övdüğu belirtilmektedir. Çalışmada bu iddiaların, beyitlerin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan bir durum olduğu ve Âşık Paşa’nın Garibnâme’de Türk dili övgüsüne lafzen yer vermediği ortaya konacaktır.

Anahtar sözcükler: Âşık Paşa, Garibnâme, Türkçecilik, Türkçülük, tasavvuf

A Common Misconception Sensing: “ The Grand Halting Places of Asik Pasha, Ranges”

Abstract: Âşık Paşa who is the one of the major representatives of XIVth century Turkish literature has taken his exceptional place in history of literature with Garibnâme which recorded the appearance of Turkish language in this period. In some academical works its stated that Âşık Paşa had defended and praised Turkish language in a form that has no similar at that time. In this study it will be exposed that these claims are situation resulting from misunderstanding and Âşık Paşa doesn’t place the praise of Turkish language in Garibnâme.

Key Words: Âşık Paşa, Gâribnâme, prufying Turkish of foreign words, Turkism, sufism.

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozersenodeyici@gmail.com

Çalışmada; Âşık Paşa¹ söz konusu edildiğinde, onun Türk dili savunuculuğuna delil olarak getirilen -meşhur-:

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türlere hergiz gönül akmaz-ıdı

Türk daği bilmez-ıdı ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

beyitlerinin, birçok kaynakta gerçek anlamından farklı yönde değerlendirildiğini ispatlanmaya çalışılacaktır. Konuya eğilmenin zorunluluğuna ve yanlış kanaatin yaygınlığına delâlet etmesi açısından, bu beyitleri konu alan, onu referans gösteren ya da onu açıklayan akademik kitaplar, edebiyat tarihleri ve makalelerden bazı alıntılar yapmak uygun görülmüştür²:

► *“Bir milletin dilini öğrenmenin o millete karşı gönül yakınlığı uyandırdığına da dikkat ve nüfuz eden Paşa, edebiyatta Türkçe kullanmayışın, Türklerin de sevilmesine mâni olduğunu belirtir. Paşa’ya göre bunda o kadar ileri gidilmiştir ki Türkler dahi kendi dillerini bilmemek; Türkçe ile ne ince ve ne yüce eserler verilebileceğini akıl edememek durumuna düşmüşlerdir (Banarlı, 1998: 381).”*

► *“Eserini Türk milleti için yazar. Türkçenin o devirde hor görüldüğünü, her dilin araştırılıp incelendiğini, öteki dillerde eserler verildiğini, Türk dili ile kimsenin ilgilenmediğini, bu durumu Türk milletinin de bilmediğini ve Garîb-nâme adlı eserini bunun için yazdığını, böylece Türklüğün kendi dilinde eserler okuyup hikmetlere ulaşmasını ve mahrum kalmamasını ister (Yavuz, 2000: 13).”*

► *“Kendi dışındakilerin bir millete ilgi duyması, gönül bağı ile bağlanması, her şeyden önce o milletin dilinin saygınlığı iledir. Bir millet ki kendi dilini dahi bilmez, kendi dilinde yazmaz, öyleyse insanını kâinatı ve Tanrı’yı algılaması da ‘ince yolu’ ve o yolun duraklarını bilmesi de olmaz (Keskin, 2001: 45).”*

1 1272 yılında Kırşehir’de doğmuştur. Asıl adı Ali’dir. 1332 yılında vefat etmiştir. Garîbnâme haricinde, bu esere dâhil edilmemiş olan Fakrnâme, Vâsıf-ı Hâl, Hikâye, Kimyâ Risalesi gibi küçük eserleri ve gazelleri bulunmaktadır. Türk tasavvuf edebiyatının ilk temsilcilerindendir (bkz. Yavuz, 2003: 29-39).

2 İlgili alıntılar, tesadüfî bir seçme ile aktarılmışlardır.

3 Alıntı, eserin Kültür ve Turizm Bakanlığı sitesindeki dijital nüshasından alınmıştır, bkz: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275439/h/garib-name.pdf> [21.10.2011]

► “... beyitleriyle, münevver sınıf arasında Türkçenin ne kadar ihmal ve terk edilmiş olduğunu göstermeye çalışmış; Türklerin kendi dillerini bıraktıklarını, Türkçe’deki güzellikleri ve incelikleri ihmal ettiklerini dile getirmiştir (Uludağ, 2009: 303).”

► “... Aşağıdaki parçada görüldüğü üzere Âşık Paşa, eserini bilerek ve isteyerek Türkçe yazmış, Farsça ve Arapça gibi Türkçenin de ince manâlar ifade edebileceğini ispatlamak istemiştir. Türkçülük ve Türkçecilikte ısrar ve titizlik göstermesi, Âşık Paşa’nın ayrı ve çok değerli bir özelliğini teşkil etmektedir... Âşık Paşa, idealist mutasavvıf bir şeyh olarak yalnız bir sade dil uygulayıcısı değil aynı zamanda, Türkçenin şuurulu, bilgili bir davacıdır.” (Kabaklı, 1990: 316).

► “Kimse Türk diline değer vermez, Türklere asla muhabbet duymazdı, Türklerin kendileri dahi, kendi dillerine değer vermez, ince ve uğraşlı bu dili iyi kullanmazlardı (Ungan, 2008: 307).”

► “Bu dörtlükte Türklerin daha 14. yüzyılın sonlarında birbirlerini sevmedikleri ve kendi dillerine itibar etmedikleri, Türkçenin inceliğinden ve de güzelliğinden habersiz oldukları ifade edilmiştir (Mustafa Yılmaz, tarihsiz: 2)⁴.”

Alıntılarda görüldüğü üzere, beyitlerde Türk diline gerekli ilginin gösterilmediğinden yakınıldığı, Türklerin kendi dillerine önem vermediğinin, hatta onu terk ettiğinin ifade edildiği görülmektedir. Bunun nedeni olarak ise, Türklerin dahi kendi dillerinin güzelliklerini ve inceliklerini bilmemeleri gösterilmiştir. Âşık Paşa’nın, bu tespitleri ile Türkçenin savunuculuğunu yaptığı ve devrinin çok ilerisinde görüşler ifade ettiği de akademik çalışmalarda vurgulanan bir husus olmuştur.⁵ Eserde, yukarıdaki beyitlerin de geçtiği, Türk dili hakkındaki kanaatlerin yer aldığı kısım, bağlamın doğru tespit edilebilmesi amacıyla, aşağıya alıntılanmıştır (Yavuz, 2000: 943-954):

Kim alursa bu kitabı yâdına
İre cümle ma’ ninüñ bünyâdına

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili
İlla ma’ lum oldı ma’ nî menzili

4 Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi’nin makale veri tabanından alıntılanmıştır, bkz: http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/mustafa_yilmaz_dunden_bugune_turkcemiz.pdf [21.10.2011]

5 Bu düşüncelerin bir neticesi olarak ilgili beyitler, Âşık Paşa’nın Kırşehir’deki türbesinin giriş kapısında uzunca yıllar bir mermer levha üzerinde, merhumun kabrine gelenleri karşılamıştır. Restorasyondan sonra bu levha girişten kaldırılmıştır.

Çün bilesin cümle yol menzillerin
Yirmegil sen Türk ü Tâcîk dillerin

Ƙamu dilde var-ıdı zabt u uşûl
Bunlara düşmiş-idi cümle ‘ukûl

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı

Türk daği bilmez-idi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

Bu kitâb anıñ için geldi dile⁶
Kim bu dil ehli daği ma‘nî bile

Türk dilinde ya‘ni ma‘nî bulalar
Türk ü Tâcîk cümle yoldaş olalar

Vemâ erselnâ min-resûlin illâ bi-lisâni Ƙavmihî 14/4

Yol içinde birbirini yirmeye
Dile bakup ma‘niyi ĥor görmeye

Tâ ki maĥrûm Ƙalmaya Türkler dağı
Türk dilinde añlayalar ol Ĥaĥ’ı⁷

Âşık Paşa, alıntılanan beyitlerinde gerçekten Türkçeyi övmüş müdür? Böyle yaparak devrinin Türkçeyi hor gören telâkkisine meydan okumuş, böylece Türk dilinin savunuculuğunu yapmış mıdır? Bu şekilde, dönemi için oldukça ileri, Türkçeci bir tavır sergilemiş midir? Aşağıda sunlan deliller ve yapılan izahlar yoluyla öyle olmadığı söylenebilir.

6 Matbu neşirde “Bu Ġarîb-nâme anın geldi dile” biçimindedir. Ancak “anın” okunan sözcüğün bu hâliyle bir anlam teşkil etmemesi nedeniyle Millî Kütüphane Yazmaları 06 Mil Yz B 1024 numarada kayıtlı nüshadaki biçimi kabul ettik. Eserin isminin “Ġarîbnâme” olduğu da bu beyte istinat eden bir tespittir.

7 Metnin nesre aktarımı: Bu kitabı kim hatırına getirirse, bütün manânın esasına erer. Burada Türk dili söylenmesin rağmen, manâ menzili malûm olmuştur. Bütün yol menzillerini bildiğin için, Türk ve Tacik dillerini kötüleme. Bütün dillerde kanun ve nizam vardı. Bütün akıllar bunlara ilgi göstermişti. Türk diline kimse bakmazdı. Türklere gönül asla meyletmezdi. Türk de o dilleri; ince yolu, o ulu menzilleri bilmezdi. Bu kitap, bu dili konuşanların da manâ öğrenmesi için dile geldi. Yani Türk dilinde manâ bulsunlar, Türk ve Taciklerin hepsi yoldaş olsunlar. (Ayet: Onlara apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik.) Yol içinde birbirini kötülemesin, dile bakıp manâyı hor görmesin. Öyle ki Türkler dahi mahrum kalmassınlar, o Allah’ı Türk dilinde anlassınlar.

Çalışmamızın çıkış noktasını, söz konusu ifadenin, ait bulunduğu yerdeki bağlamla çelişmesi oluşturmuştur. Âşık Paşa, ilgili beyitlerin de geçtiği Garîbnâme’nin bitiş bölümünde, Türkçeyi övdüğü düşünülen “İnce yolu ol ulu menzilleri ” sözleri dışında bir övgü ifadesi kullanmaz -Bu sözler de Türkçe hakkında kullanılmamıştır-. Üstelik “Gerçi kim söylendi bunda Türk dili”, “Yirmegil sen Türk ü Tâcik dillerin”, “Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı”, “Kim bu dil ehli daği ma’ nî bile”, “Türk dilinde ya’ ni ma’ nî bulalar”, “Dile bakup ma’ niyi ħor görmeye” ifadeleri övgüden ziyade, eserin Türkçe yazılma nedenini ve mazeretini dile getirmektedir. Şair, bu ifadelerin arasında “Türk daği bilmez-ıdı ol dilleri / İnce yolu ol ulu menzilleri” sözlerini sarf ederek ana diline haksızlık yapıldığını düşünmüş, onu yüceltmek gereği mi duymuştur?

İlgili beyitteki ifadelerde, Türk dili hakkında söylendiği varsayılan “ince yol, ulu menzil” övgüleri üzerinde durmak gerekir. Bu övgüler, Türk dili için sarf edildiyse, “dil” ve “menzil” sözcükleri neden çoğuldurlar? Bu soruya cevap olarak, Türkçenin lehçelerinin -Türk ve Tacik boylarının dili şeklinde- ayrı birer dil olarak kabul edildiği söylenebilir. Ancak bu açıklama yetersiz, daha doğrusu bağlam dışı kalır. Söz konusu iki beyitten önceki beyte bakıldığında Âşık Paşa’nın, “ince yol”, “ulu menziller” olarak atıf yaptığı diller hakkında da fikir sahibi olabiliriz:

Ķamu dilde var-ıdı zabt u uşûl
Bunlara düşmiş-ıdı cümle ‘ uķûl
(Her dilde kural ve nizam vardı. Bütün akıllar bunlara ilgi göstermişti.)

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı
(Türk diline kimse bakmazdı. Türklere gönül asla meyletmezdi.)

Devam eden beytin günümüz Türkçesindeki karşılığına dikkat edildiğinde, “ol diller” ile kastedilenin, “zabt u usûl”ü olan ve bütün akılların üzerinde mesai sarf ettiği -diğer- “kamu diller” olduğu anlaşılabilir:

Türk daği bilmez-ıdı ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri
(Türk de o dilleri, yani ince yolu o ulu menzilleri bilmezdi.)

Bu sözleri Âşık Paşa’nın Türkçe savunuculuğuna ve Türkçeyi öven millî hassasiyetine delil olarak getiren araştırmacılar için beyitte, “ol diller”, “ince yol”, “ulu menzil” ibarelerinin işaret ettiği kavram, bir önceki beyitteki “Türk

dili” terkididir⁸. Burada, “dahi” sözcüğünün fonksiyonu yanlış olarak “Türk dahi / bile Türk dilini bilmezdi.” anlamına vücut verecek biçimde algılanmıştır. Ancak cümlelerin günümüzdeki tam karşılığı “Türk de o dilleri bilmezdi.” biçimindedir. Bu durumda “ince yol” ve “ulu menziller” övgülerine muhatap olan “diller”, “Türk dili” olmaktan çıkmaktadır. Âşık Paşa, yukarıdaki üç beytinde tam olarak şunları söylemektedir: “*Bütün dillerde kanun ve nizam vardı. Çünkü akıllar bu diller üzerine mesai sarf etmişlerdi. Türk diline ise kimse bakmazdı. Türkleri kimse sevmezdi. Türk de o dilleri, yani ince yolu ve o ulu menzilleri bilmezdi.*” Bu izahlar neticesinde, söz konusu övgülerin muhataplarının, o dönemin popüler dilleri Arapça ve Farsça olduğu sonucuna varılabilir⁹. Türklerin Arapça ve Farsçayı bilmemelerinden ötürü hayıflanana Âşık Paşa, bu nedenle eserini Türkçe yazdığını ifade etmektedir.

Bu tutum, Garîbnâme’nin yazıldığı dönem için pek de yadırganmaması gereken bir durumdur. M. Fatih Köksal’ın konu hakkındaki tespiti, Âşık Paşa’nın da dönemindeki diğer sanatkarlar gibi “niçin Türkçe yazdığı” sorusuna / töhmetine yukarıdaki beyitlerle mukabele ettiğini göstermektedir: “Türkçeye rağbetin olmadığı, bırakın rağbeti, yazarının Türkçe yazmaya mecbur kaldığını, yoksa yazmayacağını beyan ettiği, Türkçe yazdığı için okuyucudan adeta özür dilediği onlarca eser adı saymak mümkündür (2006: 239).” Kanaatimizce Garîbnâme de bu eserlerden sadece biridir. Bahsi geçen tutumu ispatlaması açısından, Firişteoğlu’nun Hidayetnâme adlı eserinin girişinde sarf ettiği sözleri alıntılama uygun olacaktır: “*În risâle ber-zebân-ı Türkî bünyâd kerde şüd. Ez-berây-ı ân ki tâlibân-ı ĩn buķ’ a ber-zebân-ı Fârsî rüsûh-ı tamâm ne-dâştend (Şenödeyici, 2009: 112).*”¹⁰ Âşık Paşa’nın, Türk ve Taciklerin kendi dillerinde Hakk’ı anlamaları, ondan mahrum kalmamaları için eserini Türkçe yazdığını; eserinin diline bakıp da içindeki anlamın hor görülmemesi gerektiğini ifade ettiği beyitleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Cevdet Kudret, ilgili beyitlerle Türkçenin övülemeyeceğini tespit etmiş; ancak “Türklerin dahi kendi dillerini bilmediği” hatasını yinelemiştir: “... sözleriyle, o güne değin ne yabancıların, hatta Türklerin Türkçeye önem vermediklerinden yakını; ne var ki biraz aşağıda, Türklerin kendi dillerinde Tanrı’yı anlamaları, bundan yoksun kalmamaları için Garîbnâme’yi yazdığını ve ‘dile bakıp anlamı hor görmemek’ gerektiğini söyleyerek, kendisi için ‘anlam’ın dilden daha önemli olduğunu bildirir; böylece Türk diliyle yazmak zorunda kaldığından ötürü, o çağın aydın

8 Bu noktada, eski yazıda “ulu” ve “ölü” sözcüklerinin tamamıyla aynı biçimde (ولو) imlâ edildiklerine de değinmek gerekir. Eğer Türk dili, Türkler tarafından dahi bilinmiyordusa, “ulu menziller”in, “ölü menziller” okunması gerekmez mi?

9 E.J.W. Gibb, Osmanlı Şiir Tarihi’nde, Âşık Paşa’nın “ol diller” ile Arapça ve Farsçayı kastetmiş olduğunu, bu mısraya ait bir dipnotla özellikle belirtir (Gibb, 1999: 123).

10 “Bu risaleyi Türk dili üzerine bina etmemin nedeni, bu ülkedeki taliplerin Farsçaya tam anlamıyla vâkıf olmayışlarıdır.”

okuyucusundan üstü kapalı olarak adeta özür diler (1995: 258-259).”

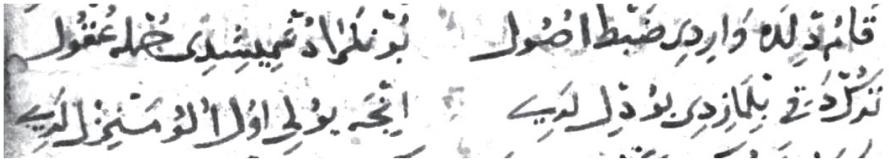
Âşık Paşa, eserine yöneltilecek ithamlara, Türkçe kullanmak zorunda kaldığı ve bu nedenle de estetikten ödün verdiği cevabını vermektedir. Ondan bahseden XVI. asır tezkirecisi Latîfî, Âşık Paşa’nın eserindeki estetik kusurlara farklı bir bakış açısı getirir. O’na göre, Âşık Paşa’nın şiiri nazik, renkli ve sanatkârane olmaktan uzaktır. Çünkü mutasavvıf şairler, halkın beğenisine hitap edecek sanatlara ve hayallere temayül etmezler. Onlar, şiirlerini övünmek ve şöhrat bulmak için yazmadıklarından, sözleri süslemekten imtina ederler¹¹: “İrād-ı nazmı reng ü edāda ol qadar nāzūk ü rengin ve teklif-i tasannu‘a qarın degildir. Bu şerāyıt-ı şive-i şā‘irāna ri‘āyet olunmadığın ‘adem-i qüdrete haml olunmaya ki nuzamā-i ehlu’llāh nazmında qabül-i halk için tasannu‘ u taḥayyül qaşd itmezler. İftihār u iştihār için tezyin-i ‘ibārāt u elfāz ve şanāyi‘-i bedāyi‘-perdāz agrāz-ı menāfi‘ için agrāzdan i‘rāz iderler (Canım, 2000: 119).” Latîfî’nin düşünceleri, Garîbnâme’ye sonraki asırlarda nasıl bakıldığını ortaya koyması açısından önemlidir. Latîfî, eseri nazik, renkli ve sanatlı bulmamaktadır. Bu ifadeler, XVI. yüzyıl klâsik Türk şiirinin zirve isimlerini okumuş; fakat Türk dilinin önceki asırlarda, edebî bir yazı dili olmak için verdiği mücadeleden habersiz bir kimsenin tespitlerini yansıtmaktadır. Türk dili, farklı bir dünyayı ve farklı estetik değerleri ifade edebilmek için Âşık Paşa’dan Latîfî’ye gelinceye dek şekillenmiş; bu arada halk da daha önce anlamadığı birçok yabancı sözcüğe aşina olmuştur. Latîfî, Türklerin yazılı bir edebiyat dönemine geçişteki sancılarından, ellerinde işlenmiş ve bu suretle olgunlaşmış bir edebî yazı dili bulunmayan sanatkâr ruhların, yeni ve farklı bir dünya görüşünü ifade ederken yaşadıkları sıkıntılardan habersizdir. O, Garîbnâme’nin estetik yoksunluğunu tespit etmiş, bunun nedenini de, ehlullahın, eserlerini halka beğendirme kaygısı taşımamalarına bağlayarak onun “niçin hor görülmemesi gerektiği”ne farklı bir bakış açısı getirmiştir.

Türk dili ve edebiyatının önemli şahsiyetlerinden sayılan bir kimsenin, yanlış algılama sonucu, şöhretine yakışmayacak sözleri ile birlikte anılması tezat oluşturmaktadır. Düşüncelerini öğretmek ve yaymak amacıyla olan bir mutasavvıf, eserini hitap ettiği zümrenin anlayabileceği şekle sokmak zorundadır. Garîbnâme, bu nedenle Türkçe yazılmıştır. Ancak, onun Türkçe yazılmış olması, Âşık Paşa’nın “nazik, renkli, teklif-i tasannu‘a qarın” şiirler ortaya koyması önündeki tek engel değildir. Eserin, tasavvufi mevzuları izah

11 Latîfî’nin bu tespitlerine Gibb de eserinde yer verir: “Doğu âlemi için son derece önemli olan bu belâgat unsurlarının olmayışını göz önünde bulunduran Latîfî, Allah dostlarının, insanların beğenisini kazanmak için şiirlerinde oyunlara ve hayallere önem vermedikleri gibi şöhrat için ifadelerini süslemeye de çalışmadıklarını söyler (Gibb, 1999: 125).”

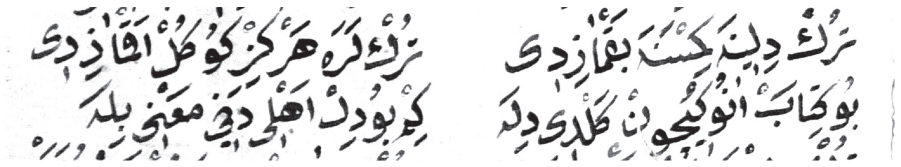
eden didaktik üslûba sahip olması da Latîfi'nin dikkat çektiği zaafılara yol vermiştir. Fuat Köprülü, bu tespiti şu cümleleriyle ifade etmiştir: “Gülşehrî’de gördüğümüz sanat ve güzellik endişesine Âşık Paşa tamamıyla yabancıdır. Anadolu’nun nüfuzlu bir sufi ailesine mensup olması ve eserlerinin didaktik mahiyeti, şöhretini -fakat bir şair değil, sade bir mutasavvıf sıfatıyla- asırlarca yaşatmıştır (1981: 347).”

-Şuurlu- Türkçülük ve Türk dili hassasiyetine timsal gösterilebilecek kimi uygulamalar, Garîbnâme’nin müellifinde değil, müstensihlerinde bulunabilir. Âşık Paşa’nın söylediklerine katılmayan müstensihlerden bir kısmının, şairin eserini neden Türkçe yazdığı hususundaki sözleri içinde, hoşlanmadıkları bazı beyitleri atladıkları görülmektedir. Muhtemelen, mensubiyeti “Türk” olan müstensihlerce gösterilen hassasiyet, esere hürmetsizliği göze alarak bu sözlerden bazılarının sansürlenmesi sonucunu doğurmuştur. Sözelimi, 06 Mil Yz B 1024 numaralı yazmadan aşağıya alıntılanan kısımda “Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı” beytinin şuurlu bir şekilde esere dâhil edilmediği iddia edilebilir.

06 Mil Yz B 1024 - 260b (Türk diline kimsene bakmaz-ıdı... beyti eksik)

Yine aynı düşüncelerle, aşağıdaki beyitlerin arasından, “Türk daği bilmez-idi ol dilleri” mısramın geçtiği beyit çıkarıldığı söylenebilir.

06 Hk 331 - 286b (Türk daği bilmez-idi ol dilleri... beyti eksik)

Durum böyleyken, “Türklerin Arapça ve Farsça bilmemelerinden ötürü Garîbnâme’nin Türkçe yazıldığı söyleyen beyitlerde Türk dilinin övüldüğü sonucuna nasıl ulaşılmıştır?” sorusu akla gelmektedir. *Kanaatimizce ilgili beyit, Âşık Paşa’nın, döneminde Türk dili ve edebiyatı hususunda yerine getirdiği önemli misyonun bir yansıması olarak düşünülmüş; bu nedenle de yanlış algılanmıştır.*

Kendilerinden önceki araştırmacıların sözlerine hürmeten, onlardaki hatalı bakış açısını aynen aktaran diğer araştırmacıların da katılımıyla, Türk dilini öven tarihsel bir kaynak arandığında, Âşık Paşa’nın beyitlerine başvurulmuş; neticede akademik bir mite vücut verilmiştir.

Âşık Paşa, Türkçe ve Türklük adına önemli bir eser ortaya koymuş, ancak Türkçe övgüsüne Garîbnâme’de lafzen yer vermemiştir. Bu çalışmada yapılan düzeltmeler ve ortaya konan tespitler, Âşık Paşa’nın edebî kişiliğine, hele hele Türk dilinin ve edebiyatının mükemmeliyetine bir hanel getirmez. Bu mutasavvıf şair, inandığı akideleri Anadolu topraklarının yeni hâkimi olan Türklere öğretmek kaygısıyla yazdığı Garîbnâme’de, Arap ve Fars belâgat kurallarını henüz hazmedememiş bir dille, didaktik bir eser vücuda getirmiş, Türk dilinin o günkü durumunu kayıt altına alarak önemli bir hizmette bulunmuş ve Türkçe hakkında örnek değil ibret alınması gereken bazı mısralara da imza atmıştır. Yapılacak yeni çalışmalarda, bahsi geçen yanlış algılamanın devam ettirilmemesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Âşık Paşa, *Garîbnâme*, Ankara Millî Kütüphane Yazmaları: 06 Mil Yz B 1024.
- _____, *Garîbnâme*, Ankara Millî Kütüphane Yazmaları: 06 Hk 331.
- Banarlı, Nihat Sami (1998), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Canım, Ridvan (2000), *Latîfi / Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Gibb, E. J. Wilkinson (1999), *Osmanlı Şiir Tarihi I-II*, (Çev.: Ali Çavuşoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kabaklı, Ahmet (1990), *Türk Edebiyatı II*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Keskin, Mustafa (2001), “Türkçeci Bir Bilge Önder Şeyh İbrahim Tennuri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11: 39-60.
- Köksal, M. Fatih (2006), “Divan Şiirinde Türk”, *Journal of Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları*, Prof. Dr. Orhan Okay Özel Sayısı, 30/II: 231-269.
- Köprülü, Fuat (1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Solok, Cevdet Kudret (1995), *Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şenödeyici, Özer (2009), “Hurufiliği Ön Yargıdan Arındırmak Bağlamında Feriştioğlu’nun Hidâyetnâme’sinin Tedkiki ve Neşri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3: 87-146.
- Uludağ, Erdoğan (2009), “Dilde Sadeleşme ve Türkî-i Basit Hakkında Düşünceler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/5: 292-329.

- Ungan, Suat (2008), “Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecinde Karşılaştığı Bazı Tutumlar”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20: 299-316.
- Yavuz, Kemal (2000), *Âşık Paşa / Garîbnâme*, (4 cilt), Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2003), “Âşık Paşa”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13: 29-39.

İnternet Kaynakları:

- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275439/h/garib-name.pdf> [21.10.2011]
- http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/mustafa_yilmaz_dunden_bugune_turkcemiz.pdf [21.10.2011]

Sözlük Türleri ve Kelime Sıklığı Sözlüğü Üzerine*

Gökhan Ölker**

Özet: Bütün dillerde kullanım açısından öne çıkan kelimeler vardır. Bu kelimeler dili kullanıcıların eğitim durumundan yaş gruplarına kadar birçok faktörden etkilenir ve kullanıcılar arasında farklılık gösterir. Kelime sıklığı çalışmaları, bir dilde kullanılan kelimelerin kullanım sıklığını ortaya koyan çalışmalardır. Bizim bu çalışmadaki amacımız sıklık sözlüğü hakkında bilgi vermek ve bu konuda çalışacak olanlara ön bilgi sunmaktır. Çalışmamız sözlük ve sözlükçülük hakkında bir girişle başlamaktadır. Daha sonra kelime sıklığı hakkında bilgiler verilmiştir. Sonuç kısmında ise kelime sıklığının faydalarına değinilmiştir.

Anahtar sözcükler: Sözlük, sözlük türleri, sıklık sözlüğü, kelime sıklığı

Dictionary Kinds and About Word Frequency Dictionary

Abstract: All languages have featured words in view of using. These words are affected by many factors as language users' educational status as well as age groups and it vary among language users. Word frequency, is studies that demonstrate frequency of usage of the words used in a language. Our aim in this study is to provide information about the frequency dictionary and to provide foreknowledge to those who will works in this subject. Our study begins with an introduction about the dictionary and lexicography. Then information is given about the word frequency. At the conclusion is mentioned to the benefits of word frequency.

Key Words: Dictionary, dictionary kinds, word frequency, frequency dictionary

* Bu çalışma Selçuk Ün. BAP Koordinatörlüğü tarafından 09103002 numaralı doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

** Selçuk Ün. Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. Türk Dili ve Ed. ABD, gulker@selcuk.edu.tr

1. GİRİŞ

1.1. Sözlük ve Sözlükçülük

Bir dilin düşünce ve kültür zenginliğini ortaya koyan, dilin söz varlığını gelecek nesillere aktaran önemli kaynaklardan biri sözlüklerdir. Dil öğreniminin de vazgeçilmez kaynakları olan sözlükler ve sözlükçülük üzerine birçok çalışma yapılmıştır.

Sözlüğün çeşitli tanımları vardır. Ancak genel hatlarıyla sözlükler, belirli bir amaç doğrultusunda ve bu amaca uygun kurallar çerçevesinde, bir veya birkaç dilin kelimelerini, kelime gruplarını veya daha büyük birimlerini dizgisel bir biçimde ortaya koyan söz varlığı çalışmalarıdır.

Sözlük çalışmalarını konu edinen bilim dalına ise sözlük bilimi (leksikografi, lexicography) adı verilmektedir. Sözlükçülük Türkçe Sözlük'te “sözlük yazma veya hazırlama işi, sözlük yazarlığı, lügatçilik” olarak tanımlanmaktadır. Sözlük bilimi de aynı şekilde “sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi” olarak tanımlanmaktadır (TDK 2009: 1806).

Sözlük bilimi, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir bilim dalıdır (Aksan, 2003: 69).

Sözlük bilimi bir ya da daha çok dildeki söz varlığında ve kelime birleşimindeki birimleri gözleme, derleme, seçme ve betimleme ile uğraşan, uygulamalı dil biliminin bir dalıdır. Sözlük bilimi bu etkinliğin temelini oluşturacak kuram ve yöntemlerin geliştirilmesi ve betimlenmesi ile de uğraşır. Açıkçası üstsözlükbirim diyebileceğimiz sözlük yapımının kuramsal çerçevesi de sözlük biliminin kapsamı içindedir (Kocaman, 1998: 111).

Leksikografi ise Eski Yunanca kökenli “lexikographos” sözüne dayanmaktadır. “Sözlük” anlamındaki “lexikón” ile “yazmak” anlamındaki “gráphien” sözlerinin birleşmesinden oluşan bu kelime Fransızcaya “lexicographie” biçiminde geçmiştir. Türkçedeki leksikografi de Fransızcadan alınan bir kelimedir. Bunun yanında Latince'den gelen “dictionarium” ve türevleri ile yine “glossary” terimleri sözlük anlamında kullanılan diğer kelimelerdir (TDK, 2009: 168).

Sözlük, sözlükçülük, sözlük bilimi gibi terimler dilimizin söz varlığına yakın zamanda katılmıştır. Atatürk'ün başlattığı dil devrimi ile dil bilgisi ve dil bilimi alanlarında da Türkçe terim türetme çalışmaları yürütülmüştür. Azerbaycan, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde “sözlük”, Kazak Türkçesinde “sözdik”, Kırgız Türkçesinde “sözdük” biçimlerinde kullanılan sözlük terimi benimsenmiş, söz kökünün türevi olarak dilimizin söz varlığına kazandırılmıştır.

Türkçenin kaynaklarıyla türetilen bu terimlerin öncesinde dilimizde Arapçadan alınan “lügat, kamus, tuhfe, mucem” kelimeleri kullanılmaktaydı (TDK, 2009: 165). 1930'lara gelinceye kadar ülkemizde sözlük kelimesi kullanılmamıştır. Genelde “lugat” ya da “kamus” kelimeleri sözlük karşılığı olarak kullanılmıştır. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra “Lûgat ıstılah kolu başı” Celâl Sahir (Erozan)'ın önerisiyle sözlüklere sözlük kelimesi öneri olarak girer ve kullanılmaya başlar (Ölmez, 1998: 109).

1.2. Sözlük Türleri

Sözlükler yapılış amaçlarına, konularına hatta yapılış biçimlerine göre birçok tasnife tabi tutulmaktadır. Aksan sözlükleri hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından üç ana başlık altında toplamaktadır.

1. Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından.
2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre.
3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre (Aksan 2003: 75).

Sözlükleri konu ve yöntemlerine göre bir tasnife tabi tutan Kocaman ise aşağıdaki gibi bir tabloyu bize sunmaktadır:

- a) Betimlemeli / kuralcı sözlükler
- b) Eş zamanlı / art zamanlı sözlükler
- c) Genel / teknik sözlükler
- d) Genel kullanım / öğrenim amaçlı sözlükler
- e) Tek dilli / iki ya da çok dilli sözlükler (Kocaman, 1998: 111).

Yapılan sözlük tasniflerini değerlendirdikten sonra sözlükleri işledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam ve yazılış biçimleri açısından üç temel noktada sınıflandırmaya tabi tutan İlhan ise aşağıdaki tasnifi vermektedir:

1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler
  - a) Yazı dili sözlükleri
  - b) Ağız sözlükleri
2. Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler
  - a) Basılı / kitabi sözlükler
  - b) Elektronik sözlükler
3. Yazılış biçimleri açısından sözlükler
  - a) Manzum sözlükler

b) Mensur sözlükler (İlhan, 2009: 538).

Tüm bu değerlendirmeler sözlükleri farklı açılardan ele alan, ona göre yapılan sınıflandırmalardır. Bu sınıflandırmaları da göz önünde tutarak sözlükleri daha basit ve şematik olarak şöylece tasnif edebiliriz.

Yukarıdaki şekilden de anlaşıldığı üzere sözlükler öncelikle yazılış şekillerine göre manzum ve mensur olarak ikiye ayrılmaktadır. Manzum sözlüklerin yazımındaki amaç, şiirin akılda kalıcılığından faydalanılarak yabancı dilin daha kolay öğrenilmesidir. Türk sözlükçülük geleneğinde başta Arapça ve Farsçanın olmak üzere birçok dilin öğretilmesi için bu tarzda sözlükler kaleme alınmıştır¹.

Mensur sözlükler ise yapılarına göre kavram alanı sözlükleri (tematik) ve dizgisel sözlükler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kavram alanı sözlüklerinde bir temel kavram ele alınarak, o kavramla aynı veya yakın kavramdaki kelimelerin birlikte verilmesiyle söz konusudur. Türkçe için Cin'in çalışmasını bu grupta sayabiliriz².

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Ölker, Perihan. Klasik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği ve Mahmudiyye. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (4) s.873-885. 2009; Öz, Yusuf. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1996: (Basılmamış Doktora Tezi).

2 Cin, Ş. Recai. *Kavramlar Dizini*. TDK, Ankara 1971.

Dizgisel sözlüklerde ise amaca uygun olarak sözlüğün abece sırasına göre baştan veya tersten dizilmesi esastır. Süleymanoğlu'nun çalışması Türkçe için tersten sözlüklere bir örnektir³. Abece sırasına göre olan sözlükler ise kendi arasında tek dilli ve çok dilli sözlükler olmak üzere iki grupta incelenebilir. Tek dilli sözlükler sadece bir dille kaleme alınmış sözlüklerdir. Genel sözlükler, terim sözlükleri, köken bilgisi sözlükleri vb. bu gruba dâhildir. Çok dilli sözlükler ise iki veya daha fazla dille yazılmış, genellikle yabancı bir dili anlamaya yönelik çalışmalardır. Türkçe-İngilizce, Türkçe-Arapça-Farsça, Almanca-Türkçe gibi sözlükler buna örnektir.

2. KELİME SIKLIĞI SÖZLÜĞÜ

Bütün dillerde kullanım açısından öne çıkan kelimeler vardır. Bu kelimeler dili kullanıcıların eğitim durumundan yaş gruplarına kadar birçok faktörden etkilenir ve kullanıcılar arasında farklılık gösterir. Kelime sıklığı, bir dilde kullanılan kelimelerin birbirlerine oranla kullanım sıklığını ortaya koyan çalışmalardır. Bu çalışmalar konuşma dili üzerine yapılacak gibi yazı dili üzerine de yapılabilir.

Sıklık sözlüklerinde madde başı kelime verildikten sonra hemen yanına kelimenin sıklık değeri yazılır. Dizgisel sözlüklerdir çünkü ya alfabetik olarak veya sıklık dağılımını esas alan sayısal verilere göre belirli bir dizgi içinde oluşturulurlar. Sıklık sözlükleri tek dilli sözlüklerdir. Üzerinde çalışma yapılan dildeki kelimelerin kullanım sıklığını ortaya koymak amacıyla meydana getirilirler.

Bilhassa dil bilimciler ve eğitim bilimciler tarafından kullanılan kelime sıklığı çalışmalarına ülkemizde gerekli önem verilmemiştir. İlk çalışmalar neredeyse Amerika ile aynı anda başlamasına rağmen daha sonraki dönemlerde bu alanın üzerinde fazla durulmamıştır. 1926 yılında Maarif Vekâleti elifba kitaplarının kelime hazinesinin ne kadar olması gerektiği konusunda bir rapor hazırlamıştır.

Bu rapordan sonra ülkemizde, kelime sıklığıyla ilgili yapılan ilk çalışma Ömer Asım Aksoy'un "Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimelerin Belirtme Usulü" adlı eseridir. Aksoy, Thorndike'in İngilizce için yapmış olduğu 10.000 kelimelik listenin ilk 2.500 kelimesini Türkçe karşılıklarıyla vermiştir.

Aksoy incelemesinin üçüncü kısmında Türkçe için yapılan bir sıklık çalışmasından bahsetmektedir. Aksoy'un bildirdiğine göre Mr. Birdge tarafından sadece üç eserden (Türk Tarih Kurumunun neşrettiği "Tarih", Reşat Nuri'nin

3 Memoğlu, Süleymanoğlu, Hayriye. *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü*. Kurmay Yayınları, Ankara 2006.

“Kızılçık Dalları” romanı ve Yakup Kadri’nin “Yaban” romanından 15.000 kelime listelenmiştir. Aksoy bu listeyi değerlendirerek bazı sonuçlara gitmiştir (Aksoy, 1936).

Daha sonra ise en önemli çalışma Joe. E. Pierce’in yaptığı çalışmadır (Pierce, 1963: 96-106). Pierce çalışmasını konuşma dili ve yazı dili olarak iki başlıkta ele almıştır. Konuşma dili için 137.000, yazı dili için ise 1.000.000 kelime ele almıştır. Pierce’in bu çalışması bir kitap olarak bildiğimiz kadarıyla basılmamıştır. Ancak bu çalışmasından çıkan sonuçları birkaç inceleme yazısıyla ortaya koymuştur (Pierce, 1961, 1962, 1963). Özellikle 1963 yılında çıkan incelemesi konuşma dilinde ve yazı dilinde geçen ilk 20 kelimenin listesinin verilmesi bakımından önemlidir.

Türkiye’de bu konuda derli toplu ilk çalışmayı İlyas Göz yapmıştır (Göz, 2003). Göz, çalışmasına kaynak olarak 1995-2000 yılları arasındaki yazılı malzemeyi seçmiştir. Yazılı Türkçeyi tam anlamıyla temsil etmesi için 1.006.306 kelimelik bir havuz oluşturmuştur. Havuz oluştururken de sekiz ana kategoride (basın, roman-hikâye, bilim, popüler bilim, güzel sanatlar-biyografi, hobi, din, muhtelif) belirli oranlarda yazılı materyal toplamıştır. Havuzu doldurmak için toplam 338 kitap, 142 dergi ve 700 gazeteden faydalanmıştır. Sonuç olarak 22.693 kelimelik bir kelime sıklığı sözlüğü ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmasına ek olarak birden fazla anlamı tespit edilen kelimelerin listesini, bağlam içinde düzeltilen kelimelerin listesini ve havuzda geçen fakat imla kılavuzunda olmayan kelimelerin listesini vermiştir.

“Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 arası)” adlı çalışmamız ise kelime sıklığı üzerine yapılan en son çalışmadır. (Ölker 2011). Geriye dönük olarak taradığımız yazılı malzemeyi 1945-1950 yılları arasından seçtik. Göz’ün ortaya koyduğu eserle karşılaştırma yapabilmek amacıyla bizim çalışmamız da 1.000.000’luk kelime havuzundan oluşmaktadır. Yöntem hemen hemen aynı olmakla birlikte küçük bazı değişiklikler de mevcuttur. Mesela Göz’ün “bilim” ve “popüler bilim” başlığı altında iki grupta topladığı malzemeyi sadece “bilim” başlığı altında birleştirdik. Ayrıca çalışmamıza esas olarak TDK’nin Türkçe Sözlüğünü esas aldık. Eserlerden havuza kelime yüklerken bunu 2.000 kelimeyle sınırlı tutmayıp, her eserin on beşte birini havuza dâhil ettik. Böylelikle her eser hacmi ölçüsünde çalışmada temsil edildi. Sonuç olarak 26.425 kelimelik bir sıklık sözlüğü ortaya koyduk. Bu çalışmada ek olarak “birleşik yapılar” adı altında taranan malzemede geçen birleşik fiilleri, deyimleri, atasözlerini ve kalıp ifadeleri bir liste hâlinde verdik. Bunun yanında “eş sesli kelimeler” adı altında birden çok anlamı tespit edilen kelimelerin listesini de çalışmaya ekledik.

Bunların yanında doğrudan veya dolaylı olarak kelime sıklığıyla ilgili yer yer çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunlar, yazılı Türkçenin kelime sıklığını

bütüncül olarak yansıtmaktan uzak, daha çok söz varlığının tespitini öne çıkaran çalışmalardır (Harit, 1971; Çiftçi, 1991; Akıncı, 1992; Koçak, 1999; Demir, 2006; Avkapan, 2006)).

Dil bilimi çalışmalarından psikolojiye kadar birçok alanda kullanışlı veriler sunan sıklık çalışmaları batıda çok daha önce başlamıştır. “İngilizce için ilk defa 1944 yılında elle (Thonrdike, E. L., & Lorge, I., 1944, The teacher’s word book of 30.000 words. New York: Teachers Collage, Columbia University, Bureau of Puplications), daha sonra 1967 yılında bilgisayarla (Kucear, H., & Francis, W.N., 1967, Computational analysis of present-day American English. Providence, RI: Brown University Press) sıklık çalışması yapılmıştır.” (Göz, 2003: I). “Kühn, XIX. yüzyılın sonunda ve 1967 yılında üç ayrı bilim adamının yaptıkları üç ayrı çalışmaya dayanarak Almancada sıklık sırasına göre en çok kullanılan öğeleri ortaya koymuştur” (Aksan, 2003: 21).

Bunların dışında batıda, kelime sıklığıyla ilgili olarak doğrudan veya dolaylı birçok çalışma yapılmıştır. Hepsini hakkında tek tek bilgi vermek çalışmanın sınırlarını aşacaktır⁴.

2.1. Kelime Sıklığı Çalışmaları Nasıl Yapılır

Bir çalışmada yöntem amaca uygun olarak belirlenir. Biz burada genel amaçlı bir çalışmanın yöntemi üzerinde duracağız. Tabii ki farklı amaçlara yönelik çalışmalarda burada belirtilen hususlarda bazı değişikliklere gidilebilir. Kelime sıklığı çalışmalarında yöntem birkaç adımdan oluşmaktadır. Malzemenin tespiti, kelime havuzunun oluşturulması ve kelimelerin sıklığının analizinin yapılması olarak ana başlıkları sıralayabiliriz.

2.1.1. Malzemenin Tespiti: Yazılı dilin veya konuşma dilinin kelime sıklığı çalışması yapılırken öncelikli hedef sınırların belirlenmesidir. Yani ne tür özelliklere sahip malzemeler çalışmamızın esasını oluşturacaktır. Açıklamalarımıza yazılı dil üzerinden devam edecek olursak, malzememizin hangi yılları kapsayacağını tespit etmekle işe başlarız. Çalışmamıza dâhil ettiğimiz malzemenin ilk baskılarının belirlediğimiz yıllar dâhilinde olmasına bilhassa dikkat etmeliyiz. Daha sonra hangi tür yazılı malzemenin havuzda ne kadar oranda temsil edileceği işi gelir. Bu konuda Göz’ün aktardığına göre İngilizce için yapılan sıklık çalışmalarında oranlar şu şekilde temsil edilmektedir (Göz 2003: VII).

⁴ Bu konuda yapılan çalışmalar için bk. Baker, Scott; vd (t.y.). *Vocabulary Acquisition: Synthesis of the Research*. Prepared by the National Center to Improve the tools of Educators, University of Oregon; Avkapan, Altan. *Orta Öğretim 11. Sınıf Türk Dili ve Edebiyatı Ders Kitaplarında Kelime Hazinesinin Öğretimi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: 2006. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

	Basın	Roman Hikâye	Bilim	Popüler Bilim	Güzel Sanatlar Biyografi	Hobi	Din	Okul Kitabı	Muhtelif
%	35	20	8	9	8	4	3	3	10

Bu oranların Türkçe için de geçerli olabileceğini, en azından Türklerin okuma alışkanlığını ortaya koyan bir çalışma yapılarına kadar kabul edebiliriz. Yukarıdaki oranlara göre bir milyonluk bir kelime havuzunda 350.000 kelimelik basın, 200.000 kelimelik roman-hikâye, 80.000 kelimelik bilim, 90.000 kelimelik popüler bilim, 80.000 kelimelik güzel sanatlar-biyografi, 40.000 kelimelik hobi, 30.000 kelimelik din, 30.000 kelimelik okul kitabı türünde ve 100.000 kelimelik muhtelif türde yazılmış malzemenin örnekler olmasıdır.

Basın bölümünde her gazete günlük tirajları göz önüne alınarak mümkün olduğu kadar temsil edilme yoluna gidilmelidir. Ayrıca gazetelerde yer alan gündelik haberlerden siyasi olaylara, hava durumundan ekonomiye kadar her türlü habere belirli oranda yer vermek, meydana çıkacak çalışmanın yazılı dili temsil etmesi bakımından önemlidir.

Diğer bölümlerde ise malzeme herhangi bir kitaptan alınmıyorsa, kitapların yazarlarının o yazılı dili temsil edenlerden seçilmesi gereklidir. Yabancı yazarlar ve çeviri eserler tercih edilmemelidir. Ayrıca herhangi bir yazar çalışmada birden fazla temsil edilmemelidir. Eserler yukarıda saydığımız özelliklerin dışında çalışmaya seçkisiz olarak dâhil edilmelidir.

Her eser çalışmada belirli oranlarda temsil edilmelidir. Bu oran araştırmacının kendisi tarafından tespit edilir. Ancak daha önce yapılan çalışmalara bakacak olursak Göz kendi yöntemini şöyle anlatmaktadır. “Ortalama bir kitap sayfası 250 kelime kabul edildi. Her kitaptan sayfa ve punto büyüklüğüne bağlı olarak 8-12 sayfa arasında alıntı yapıldı. Bu miktar sayfadaki kelime sayısı 2.200 – 2.600 arasında değişti. Son düzeltmelerde, her bir kitaptan yapılan alıntı miktarı satırlar, seçkisiz şekilde silinerek, 2.000 kelimeye düşürüldü. Bu sayı Kucera ve Francis’in uyguladığı sayıdır. Böylece 300 sayfalık bir kitap ile 1.200 sayfalık bir kitap havuzunda (yaklaşık) eşit sayıda kelimeyle temsil edildi. Fakat roman-hikâye kategorisinde bu sayı, havuza daha fazla kitap alabilmek ve geçerliliğin lehine olacağı değerlendirilerek, kitap başına yaklaşık 1.500 kelimeye düşürüldü (Göz 2003: X).”

Bu yöntem kullanılabilir olmakla birlikte bizce bazı sakıncaları vardır. Örneğin her kitaptan alınan 2.000 kelime kitabın başından mı sonundan mı ortasından mı alınmalıdır? Seçkisiz olarak alınsa dahi kitabı temsil noktasında yeterli olacak mıdır? Ayrıca 50 sayfalık bir kitapla 300 sayfalık bir kitap yazılı dilde aynı oranda mı temsil edilmelidir? Yani 50 sayfalık bir kitap yazarıyla 300 sayfalık bir kitap yazarı yazılı dile aynı oranda mı katkıda bulunmuştur? Kanaatimizce her kitabı 2.000 kelimeyle sınırlamak yerine, her kitabı belirli

yüzdeler oranla çalışmaya dâhil etmek daha yerinde olacaktır. Şöyle ki her kitap %15'lik veya %20'lik oranlarla temsil edildiğinde her kitap hem hacmi ölçüsünde hem de başından sonuna kadar çalışmaya katılmış olacaktır. %20'lik bir oranla çalışmaya alınmış 50 sayfalık bir kitap 2 sayfayla (yaklaşık 500 kelime), 300 sayfalık bir kitap ise 15 sayfayla (yaklaşık 3.000 kelime) temsil edilir. Böylelikle hem kitabın tamamı çalışmada yer bulmuş olur hem de yazar, yazdığı oranda çalışmaya dâhil edilir.

Tüm bu işlemler sonucunda belirlenen ölçüde malzeme toplanır ve kelime havuzunun oluşturulması aşamasına geçilir.

2.1.2. Kelime Sıklığının Oluşturulması: Kelimelerin sayımı yapılmadan önce sayısal verileri etkileyecek metin hataları temizlenmelidir. Çünkü bilgisayar birbirinden ayrı yazılan her karakteri farklı bir kelimeymiş gibi algılamakta ve bize yanlış sayısal veriler sunmaktadır.

Daha sonraki aşama ise kelimeleri saydıracağımız bir programın tespitidir. Bunun için internet üzerinden çalışan bazı programlar vardır. Ancak bunlar Türkçe karakterleri tanımamaktadır. Türkçe için yapılmış tek program “Türkçe Metin Sıklık Çözümleyicisi” adlı programdır (<http://nlp.ceng.fatih.edu.tr/~metinanaliz/>). Bu program yüklü metinlerde çok sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Kısa metinlerde etkili olmakla beraber yine de ortaya çıkan sonuçların gözden geçirilmesi şarttır.

Bunun dışında özellikle İngilizce için birçok metin analiz programları vardır. Bunların en büyük sakıncası Türkçe karakterleri tanımamalarıdır. Metinde geçen “ç, ğ, ı, ö, ş, ü” karakterleri programlar tarafından tanınmayınca sekme gibi algılanıp kelimeler anlamsız parçalara bölünmekte ve yanlış sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bunun aşmak için yukarıdaki karakterlerin tek tek değiştirilmesi lazımdır. Ancak değiştirirken de başka bir karakterle de karışmaması için farklı bir kodlamaya gidilmelidir. Mesela ç > cx, ğ > gx, ı > ix, ö > ox, ş > sx, ü > ux şeklinde kodlandığında meydana gelecek hataların önüne geçilmiş olur. Metin dizdirildikten sonra yapılan bu işlem tersine işletildiğinde tekrar Türkçe karakterler yerine oturmuş olur ve sağlıklı bir sayım meydana gelir. Kelime sayımı ile ilgili bazı programların adları şöyledir:

- http://www.highaspirationsinc.com/character_counter.shtml
- http://rainbow.arch.scriptmania.com/tools/word_counter.html
- Simple Concordance Program 4.09 (<http://simple-concordance-program.software.informer.com/>)
- KWIC Concordance (http://www.chs.nihon-u.ac.jp/eng_dpt/tukamoto/kwic_e.html)

- e) WordStat 6.1 Computer Assisted Text Analysis (<http://www.provalisresearch.com/wordstat/Wordstat.html>)

Yukarıdaki programların dışında tabii ki birçok program bulunabilir. Hatta Göz'ün kendi çalışmasında yaptığı gibi yeni bir program dahi yapılabilir. Bunlar tamamıyla araştırmacının tercihine kalmış meselelerdir.

Metin hazırlanıp programa yüklendikten sonra kelime sayımı yapılmadan önce kelimelerin dizgisel olarak ele alınması gerekmektedir. Yani her kelime kendi cümlesi içinde dizdirilmelidir. Böyle yapılmasının birçok sebebi vardır. Bunları kısaca şöyle ifade edebiliriz:

Öncelikle kelimelerin çekimli hâlleri bilgisayar tarafından müstakil morfemler olarak algılandığı için, her bir kelime ayrı bir madde başı kelime imiş gibi ortaya çıkmaktadır. Örneğin: ev, evi, evler; gitmiş, gitti, gidiyor vb. Yine çekimli şekillerle beraber, aynı ses değerlerine sahip iki morfemden biri kelimenin müstakil şekliyle metinde kullanılırken diğeri ise çekimli şekilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: yazın kelimesinin “edebiyat” mı, “yazmak” filii mi yoksa “yaz vakti” mi olduğu tamamıyla girift ve müstakil şekilleriyle bağlam dışında anlaşılacak yapılardır. Bunların doğru şekli ancak ve ancak metin içinde tespit edilebilir. Demek ki bilgisayarın doğru bir sayım yapabilmesi için kelimelerin çekimli şekillerinden arındırılarak müstakil hâle getirilmesi çalışmanın geçerliliği için elzem bir konudur.

İkinci bir sorun ise eş sesli veya çok anlamlı kelimelerdir. Kelimelerin doğru tespiti için ses değerleri aynı olan iki kelimeyi birbirinden ayırmak bilgisayarın yapacağı bir iş değildir. Doğal olarak bu işlem tamamıyla elle yapılmalıdır. Şöyle ki “yüz” kelimesinin “sayısal değer” mi yoksa “sima, çehre” anlamındaki yüz mü olduğunun anlaşılması oldukça zor bir iştir. Bunu için bütün “yüz” kelimeleri kendi metinleri içinde okunarak ayrı ayrı hangi anlama geldiği tespit edilmelidir. Daha sonra sayım yapılırken bilgisayarın bu kelimeleri birbirinden ayırması için “yüz1” ve “yüz2” şeklinde kodlanmalıdır. “yüz1”in rakam olan yüz olduğu ve “yüz2”nin ise çehre olan yüz olduğu ayrıca farklı bir yere not edilmelidir.

Sonucu ve en büyük sorun olarak ise kelime başlığı altında hangi tür yapıların ele alınacağıdır. Türkçe Sözlük'te kelime “anamlı ses veya ses birliği, söz, sözcük” olarak tanımlanmaktadır. Ergin ise kelimeyi “manası ve vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses ve sesler topluluğu” olarak tanımlamaktadır (Ergin 1997: 95). Korkmaz ise kelimeyi “bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan ve tek başlarına zihindeki belirli kavramlara karşılık olan somut veya soyut söz kalıplarıdır; somut veya soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimleri” olarak açıklamaktadır (Korkmaz 2003: 6). Yukarıdaki tanımlarda Türkçe Sözlük anlamı ön plana çıkarırken, Ergin anlam ile birlikte görevi ön planı çıkarmaktadır.

Korkmaz ise herhangi bir söz kalıbının zihinde bir kavramı karşılayıp karşılayamadığına göre hükmünü vermektedir. Bu üç tanıma göre bütün belirtisiz ad tamlamaları birer kelime fonksiyonundadır. Ayrıca bir kavrama karşılık gelen deyimlerin, kalıp ifadelerin, birleşik fiillerin tamamıyla kelime sayımı içine alınmasını gerektirir ki bu da sözlükçülüğün tamamıyla yeniden ele alınması demektir. O zaman kelime sıklığı çalışması yaparken hangi tarz yapılar kelime olarak ele alınmalıdır? Kelime hazinesi çalışmalarında kelimelerin sınırlarıyla ilgili bir çalışma yapan Kurudayıoğlu ve Karadağ şunları söylemektedir.

Özön, “kürek çekmek, ebe olmak, denize girmek, denize düşmek, ev yapmak, ev yaptırmak” gibi bugün İmlâ Kılavuzu’nda yer almayan kelimeleri ayrı yazılan birleşik kelimeler olarak göstermiştir.

Pierce’nin çalışmasında kelime listeleri hazırlanırken, kelime sayımları morfem sayımına dayanmaktadır. Bu sebepten dolayı kök, gövde ve ekler sayılmış ve kelime listeleri kök ve gövdelerden oluşturulmuştur.

Aksoy “vasıl olmak” ve “müdafaa etmek” gibi birleşik kelimeleri “vasıl, olmak, müdafaa, etmek” olarak saymıştır. Yani ayrı yazılan birleşik kelimelerin bağımsız olan her birimini farklı bir kelime olarak kabul etmiştir.

Harit’in kelime listelerinde bulunan kelimeler içinde ayrı yazılan birleşik kelime bulunmamaktadır. Söz konusu çalışmada kelime sınırları, ayrı yazılan kök, gövde veya bitişik yazılan birleşik kelimelerden oluşturulmuştur. Çiftçi’nin çalışmasında kelime kavramı, sözlük maddesi olarak düşünülmüştür. Bazı kelimeler listeye dâhil edilmemiştir. Bunlar; rakam ve rakam adları, özel isimler, gün ve ay adlarıdır. Arzu et- ve hayal et- gibi hem yardımcı fiille hem de fiil yapım ekiyle kullanılabilen kelimeler ayrı kelime olarak sayılmıştır. Kelimelerin zarf-fiil ve sıfat-fiilli şekilleri -okur, yazar gibi kalıcı isim yapanlar hariç- ayrı bir kelime olarak kabul edilmemiştir. Deyimler tek bir kelime gibi işleme tabi tutulmuştur: “har vurup harman savurmak” gibi. İmek fiili (ise, idi, iken) çekim eki gibi düşünülmüş ve kendinden önceki kelimeyle beraber sayılırken ise edatı ayrı bir kelime kabul edilmiştir. Söz konusu çalışmada ayrıca ne...ne, hem...hem, ya...ya gibi yapılar beraber değerlendirilmiştir.

Koçak da yaptığı araştırmada Çiftçi’nin yöntemini kullanmış ve kelime listelerini o şekilde oluşturmuştur.

Kırca’nın çalışmasında kelime sayımında kelime olarak kabul ettiği dil birimlerinden dikkat çekici olanlardan bazıları şunlardır:

eşitlik hâli eki (-ca/ -ce), vasıta hâli eki (-la/-le) ile birlikte cümle içinde zarf görevi üstlenen kelimeler ekleriyle beraber kelime olarak alınmış, deyimler hem bir bütün olarak tek kelime kabul edilmiş hem de deyimi oluşturan bütün kelimeler ayrı ayrı kelime sayılmıştır. Fiilimsilere (zarf fiil, sıfat fiil ve isim fiil) kelime listelerinde yer verilmiştir. Bütün fiillere istisnasız olarak gelen olumsuzluk ekinin (-ma, -me, -mı, -mu, -mü) yer aldığı şekiller ayrı bir kelime olarak sayılmıştır.

Tosunoğlu'nun çalışmasında kelime sınırlarının nasıl alındığına dair bilgi verilmemektedir. Biz araştırmacının yaptığı çalışmada yer verdiği kelimelere bakarak şunları söyleyebiliriz: Zarf-fiil, sıfat-fiil ve fiillerin olumsuzluk eki almış şekilleri ayrı kelime olarak kabul edilmiş ve aynı kelimenin farklı imlâları ayrı kelime olarak sayılmıştır. Tosunoğlu'nun kelime listesinde yer verdiği kelimelerden bazıları şunlardır: "Düştüğüm, elindeki, getirdiğimizde, gelmeyince, giderken, isteme-, kaybolunca, kayıp olunca, harcama-."

Kelime hazinesi araştırmalarında kelime sınırı şu şekilde olabilir: Çekim unsurları çıkarıldığında, anlam ile biçimin kesiştiği ilk nokta. Kesişme bazen kelime kökünde, bazen kelime gövdesinde bazen de birleşik kelime tabanında gerçekleşebilmektedir. Bu açıdan kelime, anlamı veya görevi bulunan, çekim ekleri ile işlenmeye hazır tabandır (Kurudayıoğlu, Karadağ 2005: 303).

Araştırmacıların vermiş olduğu bu öneri yerinde fakat eksiktir. Çünkü meseleye bir terim sorunu gibi yaklaşmışlar ve "taban" teriminin daha uygun olacağını düşünmüşlerdir. Ancak mesele terim sorunu değil, ortadaki terimlerin içinin doldurulması, sınırlarının belirlenmesidir. Nereye kadar anlamla biçimin kesiştiği noktaları taban olarak alacağız? "Edebiyat tarihi"ni taban olarak düşünüp madde başı olarak alan Türkçe Sözlük, "sanat tarihi"ni madde başı olarak almamaktadır. Bunlar arasındaki fark nedir; asıl sorun burada başlamaktadır.

Kelime sıklığı çalışan bir araştırmacının kendisine temel olarak Türkçe Sözlük'ü ele alması bizce en uygun olanıdır. Birçok eksiğinin ve çelişkilerinin olmasına rağmen genel kabul görür bir eser olması nedeniyle Türkçe Sözlük şu anda Türkiye Türkçesini temsil eden birincil eserlerdendir. Bunun yanında araştırmacı isterse kendisine İmla Kılavuzunu da esas alarak bütün bu tartışmaların dışında, çalışmasını daha sağlıklı bir zemine oturabilir.

Tüm sorunlardan dolayı kelimeler dizgisel olarak dizdirilmelidir. Yukarıda adı geçen programlardan KWİC Concordance adlı program metni şu şekilde dizmektedir:

bu oynaması lokmayı, tükürüğü **yemek** borusuna göndermeği sağlamak, nefes (32252)

birçok ana ve babalar çok kere **yemek** hususlarında sorulacak sorulara doğru (34653)

nerede buldukları, vitamin bozmadan **yemek** pişirmek usulu, muhtelif sebze, (42011)

inatçı bir mukavemet gösterirler: dinlenmek, **yemek** yemek istemezler, çünkü hiç bir (42011)

bir mukavemet gösterirler: dinlenmek, yemek **yemek** istemezler, çünkü hiç bir yorgunluk (42406)

seçilen yer, olmayacak ve uymayacak bir **yerdi**. mezarlık, deniz, kışla ve gar arasında (25391)

şekilde tatbikatına ancak on dokuzuncu **yüz** yılın sonlarında fransada kont hilaire (42776)

işi ilk önce kaş ve göz, el ve ayak ve **yüz** hareketleriyle meydana gelir; yani bu (43266)

ondan sonra da damar araları kurumaya **yüz** tutar ve kurur. bağın öte (35684)

teşhis koydum, tifüs, ve tifo içinde **yüzdüm**. taktığınız ismi bunun için (36684)

edhemi tahtından indiren, nesimiye diri diri **yüzdüren**, mansuru canlı canlı dara çeken, (6187)

mesane, adeli bir kesedir. iç tarafında bir **zarı** vardır. halibden damladamla dökülen (64299)

cetvelde görülen durum buğdayında **zücacilik** ortalamasının ve türkiye (44374)

ve türkiye ortalamasının bulunması **zücacilikle** ekmekçilik kabiliyeti arasında (44406)

aleyhine ise ham lifler miktarında **zücacilikte** hektolitre ağırlığında kilogram (18375)

ayağı tutan her müslüman çalışacak, **züğürt** ve yoksul kalmıyacaktır. öyle (18376)

olmasaydı peygamberimiz, az kalsın, **züğürtlük** insanı dinden çıkaracaktı (18388)

müslüman çalışacaktır, kazanacaktır; **züğürtlükten** bunalıp ötekine berikine (50622)

Yukarıda da görüldüğü gibi her kelime kendi dizgesi içerisinde tek tek kontrol edilerek sıklık havuzunun içerisine alınmalıdır. Bu kontrol sırasında araştırmanın amacına yönelik olarak şu ölçütlere dikkat edilmelidir.

- a) Özel adlar silinmeli (şahıs, yer, kurum-kuruluş vb adlar).
- b) Apt., cad., dr. gibi kısaltmalar açılarak kendi kelime gurubunun içerisine dâhil edilmeli.
- c) Birleşik kelimeler tespit edilerek bilgisayarın tek bir kelime gibi işleyeceği hâle getirilmeli.
- d) Çok anlamlı kelimeler birbirinden ayrılacak şekilde kodlanmalı.
- e) Bütün kelimeler yalın hâle getirilmelidir.
- f) Havuza dâhil edilen her kelimenin yazımı konusunda TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı.

Tüm bu işlemlerden sonra yalın hâllerine indirgenmiş ve gerekli işlemler yapılmış kelime havuzu hem alfabetik olarak hem de sayısal sıralı olarak sıklık sözlüğü hâline dönüştürülmelidir.

3. SONUÇ

Kelime sıklığı çalışmaları eğitimden psikolojiye, işletmeden dil bilimi çalışmalarına kadar birçok alanda kullanılmak üzere bizlere veriler sunar. Öncelikle bir yabancı dili öğrenmeye başlayanlara ve ilköğretim öğrencilerine başlangıç aşamasında hangi kelimelerin verileceğinin tespitine imkân verir. Böylelikle çok nadir kullanılan kelimelerin öğretilmesi için gereksiz zaman harcanmadan en kısa sürede en fazla verim alınır. Çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlara göre sıklığı en yüksek olan ilk beş bin kelime yabancı dil öğretiminde yeterli bir sayıdır. Çünkü bu kelimelerin oranı %91'i bulmaktadır⁵.

Sıklık sözlükleri sayesinde eğitim öğretimin her aşamasında hangi kelimelerin öğrencilere öğretilmesi gerektiği ortaya çıkar. İlköğretimden yükseköğretime kadar ders kitapları hazırlanırken yapılan sıklık sözlükleri göz önünde tutulursa öğrencinin seviyesine göre daha verimli sonuçlar elde edilir.

Sözlük hazırlanırken kelimelerin anlamlandırılmasında hangi anlamın ön plana alınacağı tespit edilir. Özellikle anlamsal ayrımlar dikkate alınarak yapılacak bir sıklık çalışmasında, kelimenin hangi anlamı ön plana çıkıyorsa, o anlamın genel sözlüklerde merkeze alınması gerekir.

Geniş tabanlı bir çalışmada en çok kullanılan kelimeler ortaya çıkar ki bu da temel söz varlığını oluşturur. Buradan hareketle birçok dilde temel sözlükler oluşturulmuştur. Türkçe için de temel sözlüğün oluşmasında ilk adım kelime

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ölker, Gökhan, Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 arası), Konya 2011, Kömen Yayınları.

sıklığı çalışmalarından geçmektedir. “Sıklık çalışmalarından faydalanılarak Fransızca için 3.000 kelimelik bir temel Fransızca sözlük meydana getirilmiştir (Aksan 2003: 22).”

Geriye dönük bir çalışma yapılırsa kelimeler açısından dilin geçirmiş olduğu değişim ortaya konur. Özellikle bizim yapmış olduğumuz çalışmayla Göz’ün eseri karşılaştırıldığında çok ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Mesela “ayrıcılık” kelimesi bizim çalışmamızda hiç geçmezken Göz’de 47 defa geçmektedir. Yine bu kelimenin karşılığı olan “imtiyaz” bizde 67 defa geçerken Göz’de 13 defa geçmiştir. “Eleştirmen” kelimesi çalışmamızda hiç geçmezken onun karşılığı olan “münekkit” kelimesi 18 defa geçmiştir. Bu veriler Göz’ün eserinde ise tam tersine bir değer sunmaktadır. “Münekkit” o çalışmada hiç geçmezken “eleştirmen” 22 defa geçmiştir. Bu şekilde çok sayıda örnek vardır. Türkçenin nereden gelip nereye gittiğini açık bir şekilde takip edebilmemiz için sıklık çalışmalarının bize verdiği somut sonuçlara ihtiyacımız vardır.

Kelimelerden hareketle dilin kullanıcılarında meydana gelen kültür değişimi de sıklık çalışmalarıyla ortaya çıkar. Örneğin 1945-1950 yıllarını kapsayana çalışmamızda “televizyon” kelimesi bir defa kullanılırken Göz’ün çalışmasında tam 406 defa geçmiştir. Üstelik “televizyon filmi, televizyon yayını, televizyoncu, televizyonculuk” gibi bu kelimenin türevleri de değişen kültür hayatımızın dile yansımadaki küçük bir örneğidir.

Sıklık çalışmaları dildeki yabancı kelime oranlarını göstererek dilin gelişim süreci hakkında bilgi verir. Kendi çalışmamızda daha çok Arapça-Farsça kökenli kelimeler ön plana çıkarken Göz’ün çalışmasında ise batı kökenli yabancı kelimeler kendini göstermektedir.

Sıklık çalışmaları son olarak üslup bilim araştırmalarında ayrıntılı veri elde edilmesine yarar. Metin analizleri daha sağlıklı yapılır ve yorumlar daha derinlemesine olur. Özellikle yazarın kelime seçimi hakkında çok sağlam veriler sunar. Yazarın dili kullanmadaki becerisi, ana dile hâkimiyeti, yetiştiği kültür çevresi, beslendiği kaynaklar, etkilendiği fikir akımları vb birçok özellik kelime sıklığının sonucunda ortaya çıkar. Ayrıca yazarın zihinsel alt yapısı, yazardan ve cümlelerden bağımsız bir şekilde kelimelere yansır. Bu da üslup bilim çalışmalarında ve metin analizlerinde doğru ve derinlemesine bir tespit için yapılmasına yardımcı olur.

Kaynaklar

- Akncı, M. Haluk (1992). *Temel Sözcüklerimiz ve Örneklendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Aksan, Doğan (2003). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)* (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ömer Asım. (1936). *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimelerin*

- Belirtme Usulü*. Gaziantep: C.H.P. Basımevi.
- Avkapan, Altan (2006). *Orta Öğretim 11. Sınıf Türk Dili ve Edebiyatı Ders Kitaplarında Kelime Hazinesinin Öğretimi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Baker, Scott; vd (t.y.). *Vocabulary Acquisition: Synthesis of the Research*. Prepared by the National Center to Improve the tools of Educators, University of Oregon
- Çiftçi, Musa (1991). *Bir Grup Yükseköğrenim Öğrencisi Üzerinde Kelime Serveti Araştırması*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Demir, Celal (2006). *Türkçe / Edebiyat Eğitimi ve Kişisel Kelime Serveti*. Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, 169. Ankara: Kış 2006.
- Eminoğlu, Emin (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Ergin, Muharrem (1997). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Göz, İlyas (2003). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Harit, Ömer (1971). *Kelime Hazinesi Araştırması*. Ankara: MEB Planlama Araştırma ve Koordinasyon Dairesi, Yayın 103, Araştırma Bölümü.
- Kocaman, Ahmet (1998). Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 6, 11-113. Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Koçak, Hikmet. (1999). *Sağlık Meslek Lisesi Öğrencilerinin Kelime Hazinesi İle İlgili Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kurudayıoğlu, Mehmet; Karadağ, Özay (2005). *Kelime Hazinesi Çalışmaları Açısından Kelime Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme*. Gazi Ün. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25 (2), s. 293-307.
- İlhan, Nadir (2009). Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (4) s. 534-554.
- Ölker, Gökhan (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ölker, Perihan (2009). Klasik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği ve Mahmudiyye. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (4) s.873-885.
- Ölmez, Mehmet (1998). Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 6, 109-110. Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Öz, Yusuf (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- Pierce, Joe E. (1963). *A Statistical Study Of Grammar And Lexicon In Turkish And Sahaptin (Klikitat)*. International Journal of American Linguistics, Vol. 29, No. 2. pp. 99-106.
- TDK (2009). *Türkçe Sözlük* (10. Baskının Tıpkıbasımı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*.(10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Yazım Kılavuzu*. (2005). Ankara: TDK Yayınları.

Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bir Bakış

Habibe Yazıcı Ersoy*

Özet: Türk dili ilk dönemlerinden bugüne kadar tarihî ve modern lehçelerde ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi, söz varlığı ve anlam bilimi açısından çeşitli şekillerde değişerek kullanılagelmiştir. Türkçenin en uzak ve en yakın lehçeleri de göz önüne alındığında söz konusu bu alanlardan en az değişeni belki de söz dizimidir. Çünkü söz dizimi bir dilin temel çatısını, iskeletini oluşturan esas öğedir. Bu makalede de Türk dilinin biri Oğuz, diğeri Kıpçak grubuna ait iki lehçesi söz dizimi açısından karşılaştırılarak incelenmiş, bu iki lehçede temelde benzer unsurlar ile farklı olan unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Başkurt Türkçesi, söz dizimi, kelime grupları, cümle, karşılaştırma

An Overview on Bashkir Turkish and Turkey Turkish in Terms of Word Groups

Abstract: Turkish Language has been used through modern and historical dialects with some phonologic, syntactic, lexicologic and semantic changes since the earliest periods. When one compares two of the farthest dialects, presumably, syntax is the field where the slightest changes occurred as syntax is the basic component on which a language is constructed. In the present article, two dialects of Turkish Language -one belonging to Oghuz and the other belonging to Kipchak group- are compared in terms of syntax, and the different and similar aspects are tried to be determined.

Key Words: Bashkir Turkish, syntax, word groups, sentence, comparison.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, yhabibe@gazi.edu.tr

Söz dizimi, Eski Türkçeden günümüze kadar Türkçenin belki de en az değişen özelliklerinden biridir. Özellikle fonetik bahsinde sıkça görülen çeşitli değişiklikler, söz diziminde çok görülmez. Türkçenin kendine has *özne+tümleç+yüklem* sırası ile tamlamalarda tamlanan unsurun sonda bulunması gibi temel özellikleri tarihi ve yaşayan Türk lehçelerinin hemen hepsinde ortaklık gösteren unsurlardır. Bununla birlikte tarih içerisinde zamanla Türkçenin lehçelere ayrılma süreçleri, canlı bir varlık olan dildeki çeşitli değişiklikler ve başka dillerin etkisi gibi unsurlar Türkçenin söz dizimi üzerinde yine de bazı değişikliklere sebep olmuştur.

Çağdaş Türk lehçelerinin de kendi içinde en çok benzerlik gösterdiği alan söz dizimidir. En uzak lehçeler de dâhil olmak üzere lehçeler arasında söz dizimi esas alındığında temel anlamda çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Ülkemizde, geçtiğimiz yıllarda Azeri¹, Türkmen², Özbek³, Kırgız⁴, Kazak⁵, Tatar⁶, Salar⁷ ve Çuvaş Türkçeleriyle⁸ Türkiye Türkçesinin söz dizimi ve kelime grupları bakımından karşılaştırıldığı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türk lehçelerini genel anlamda ele alarak söz dizimi bakımından yapılmış çalışmalar

1 Metin Karaörs, "Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması", *TDAY-Belleiten* 1996, Ankara 1999, s. 129-144.

2 Himmet Biray-Nergis Biray, "Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Dr. Himmet BİRAY Özel Sayısı, Ankara 1999, s. 22-45, Nesrin Sis, "Türkmen Türkçesinde Bağlama Edatlarıyla Kurulan Cümleler", *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2007, C. 7, S. 1, s.129-136.

3 Ertuğrul Yaman, "Türkiye Türkçesine Göre Özbek Türkçesindeki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine", 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı* 1996, Ankara 1999, s. 1235-1240; Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesiyle Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, TDK Yayınları, Ankara 2000; Zilâle Hudaibergenova, "Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Devrik Cümle", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2001, s. 49-55; Bilal Aktan, "Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri", *Turkish Studies*, Volume 6/2, Spring 2011, s. 163-176,

4 Nergis Biray, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2004, Sayı: 10, s. 63-81; Nergis Biray-Levent Doyuran, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde Zarf ve Zarf Tümlenci", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2005, Sayı: 14, s. 53-65; Nergis Biray, "Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Unsurları Bakımından Karşılaştırılması", *Dil Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı: 1, s. 157-173.

5 Metin Karaörs, "Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Birleşik Cümle Bakımından Karşılaştırılması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVIII, 1998, s. 407-418, (Muharem Ergin Armağanı); Metin Karaörs, "Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması", 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı* 1996, Ankara 1999, s. 613-623; Metin Karaörs, "Bugünkü Kazak Türkçesinde Ara Söz ve Ara Cümlelerin Cümle İçindeki Yeri", (Aktarma) *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 13, Bahar 2002, s. 55-60; Nergis Biray, "Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2003, sayı: 13, s. 281-307; Ekrem Ayan, "Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Öğeleri Yönünden Karşılaştırılması", *Turkish Studies*, Volume 2, Issue 3, 2007, s. 73-79; Ekrem Ayan, "Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Yapılarının Karşılaştırılması", *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, s. 645-651; Oktay Selim Karaca, "Kazak Türkçesinde Söz Dizimi Düzeyinde Rusça Etkisi", *Turkish Studies*, Volume 5/2, Spring 2010, s. 1192-1209.

6 Caner Kerimoğlu, "Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine", *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2006, Cilt: 6, sayı: 2, s. 383-400.

7 Gülsün Mehmet, "Salar Türkçesinde Zarf-fiilli Öge Cümleler ve Zarf-Fiil İşaretleyicilerinin Görünümü", *Turkish Studies*, Erme 5/4, Fall 2010, s. 502-534.

8 Feyzi Ersoy, "Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, s. 1075-1086, Ankara 2004,

da mevcuttur.⁹ Başkurt Türkçesi ise pek çok açıdan ele alınsa da bu anlamda bir değerlendirmeye tabi tutulmuş değildir. Bu çalışmada, Başkurt Türkçesinin söz dizimi açısından dikkat çeken bazı hususları, Başkurt edebî dilinden alınan örnekler yardımıyla ele alınacaktır.

Türk lehçeleri arasında terminolojide birtakım farklılıkların olduğu muhakkaktır. Özellikle Rusçadan alınma bazı gramer terimleri, lehçelerle Türkiye Türkolojisi arasında bazı farklılıklar doğurmaktadır. Aynı şekilde cümleye ve kelime gruplarına bakış hususunda da Rusya gramercileri ile Türk gramercileri arasında birtakım görüş farklılıklarının olduğu malumdur. Genellikle Rus gramerciliğini örnek alan bütün lehçelerde olduğu gibi Başkurt gramercilerinde de aynı etkiyi görmek mümkündür. Başkurt Türkçesi üzerine yazılmış bazı gramerlerde (Dmitriyev 1950; Poppe 1964; Yuldaşev 1981; Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004) cümle bahsi yer almakla birlikte, bazı eserler ise (Seyitbattalov 2001) sadece söz dizimi üzerine kurulmuştur. Söz konusu gramer çalışmalarında Başkurt Türkçesindeki cümle türleri yapılarına ve anlamlarına göre Türkiye Türkçesindeki cümle bahsinden farklı olarak ele alınıp incelenmiştir. Dmitriyev, gramerinde Başkurt Türkçesinde basit cümleler ile bağlı cümleler üzerinde durmuş ve her birinin detaylarını uzun uzun anlatmıştır (1950: 216-294). Poppe öncelikle cümlelerin öğelerine değindikten sonra cümle yapılarını ve türlerini tonlama esasında, bildirme cümleleri, soru cümleleri ve ünlem cümleleri olmak üzere üçe ayırmış, ayrıca küçük cümleler bahsi altında tamamlanmamış cümleler ile ara cümleleri incelemiş ve son olarak da cümle birleşimleri başlığı altında, bağlantılı cümleler ile bağlı cümleleri ele almıştır (1964: 91-99). Yuldaşev ise Başkurt Türkçesi üzerine yazdığı hacimli gramerinde cümle bahsine genişçe yer vermiş ve cümleleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. İfadenin amacına göre cümle tipleri
  - a. Haber cümleleri (*Povestvovatel'noe predlojenie*)
  - b. Soru cümleleri (*Voprositel'noe predlojenie*)
  - c. Emir cümleleri (*Pobuditel'noe predlojenie*)
  - d. Ünlem cümleleri (*Vosklitsatel'noe predlojenie*)
2. Kuruluşu açısından cümle tipleri
  - a. Tek birleşimli cümleler (*Odnosostavnoe predlojenie*)
    - i.Şahıssız cümleler (*Bezličnoe predlojenie*)

9 Metin Karaörs, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi -Cümle Tahlilleri-*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005; Metin Karaörs, "Türkiye Türkçesi ile Çağdaş Türk Lehçelerinde Söz Dizimi Konusunda Birlik ve Beraberlik Üzerine", *Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Yayın: Bildiriler III, Ankara, Kasım 2007, s.1275-128.

- ii. Mastarlı-kiplik kelimeli cümleler (*infinitivno-modal'no predlojenie*)
- iii. Genel-şahıs cümleleri (*Obobşçenno-liçnoe predlojenie*)
- iv. Belirsiz-şahıs cümleleri (*Neopredelenno predlojenie*)
- v. İsim veya sıfattan türemiş cümleler (*nazıvnoe predlojenie*)
- b. Çift birleşimli cümleler (*Dvusostavnoe predlojenie*)
- 3. Yapılarına göre cümleler
  - a. Basit cümleler (*uslojvennoe prostoe predlojenie*)
  - b. Birleşik cümleler (*Slojnoe predlojenie*)
    - i. Sıralı birleşik cümle (*Clojnosoçinennoe predlojenie*)
    - ii. Bağımlı birleşik cümle (*Slojnopodçinennoe predlojenie*)
    - iii. Girişik-birleşik cümle (*Uslojnennoe soljnoe predlojenie*)

(1981: 429-479)

Seyitbattalov ve Kiyekbayev başkanlığında hazırlanan *Başkurt Tili* adlı eserde ise cümle bahsi şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- 1. Basit cümle (*Yabay hüyläm*)
  - a. İki birleşimli ve bir birleşimli cümle (*İki sostavlı häm bir sostavlı hüyläm*)
  - b. Yalın ve açılmış cümle (*Yıynaq häm tarqaw hüyläm*)
  - c. Tam ve eksik cümle (*Tulı häm käm hüyläm*)
  - d. Öznesiz cümle (*İyähiz hüyläm*)
  - e. Belirsiz özneli cümle (*Bildähiz İyäli hüyläm*)
  - f. Belirli özneli cümle (*Bıldälİ İyäli hüyläm*)
  - g. İsim veya sıfattan türemiş cümle (*Atama hüyläm*)
  - h. Eşit parçalı cümle (*Tiñ kişäklİ hüyläm*)
- 2. Birleşik cümle (*Quşma Hüyläm*)
  - a. Sıralı birleşik cümle (*Tİznä quşma hüyläm*)
    - i. Bağlaçlı sıralı birleşik cümle (*tİrkäwİslİ tİznä quşma hüyläm*)
    - ii. Bağlaçsız sıralı birleşik cümle (*tİrkäwİshİz tİznä quşma hüyläm*)
  - b. Bağımlı birleşik cümle (*İyärtİwlİ quşma hüyläm*)
    - i. Temel cümle (*Baş hüyläm*)
    - ii. Bağlı cümle (*İyärsän hüyläm*)
    - iii. Hal cümleleri (*Häl hüylämdär*)
- 3. Katmerli Sentaks Yapıları (*Qatmarlı sintaksis konstruktsiyalar*) (2004: 155-298)

Görüldüğü üzere Başkurt Türkçesinin cümle türleri açısından sınıflandırması Türkiye Türkçesindeki sınıflandırmalara nazaran oldukça karmaşık ve farklıdır. Sınıflandırma ve ögeler açısından göze çarpan bu farklılıklar üzerinde de ayrıca durmak gerekeceğinden bu çalışmada ancak sınıflandırmaları konusunda bilgi verilmiştir. Cümleye bakış açısı ve cümle türleri açısından her iki lehçedeki durum başka bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniştir.

Başkurt Türkçesinin söz diziminde ögeler ve sınıflandırma açısından gösterdiği bu tip özelliklerden sonra bakılması gereken diğer bir nokta kelime gruplarıdır. Başkurt Türkçesi gramerlerinde, Türkiye Türkçesi söz dizimi ve kelime grupları anlayışını da bulmak mümkün değildir. Kelime grupları Başkurt Türkçesinde *hüzbüyläniş* başlığı altında ele alınıp incelenmiştir (Dmitriyev 1950: 216; Seyitbatalov, Kiyekbayev 2004: 160-165). Kelime gruplarına (*slovasoçetanie*) oldukça geniş bir yer veren Yuldaşev onları şu şekilde sınıflandırır:

1. İsimden oluşan kelime grupları (*imennie slovasoçetanie*)
2. Zarflardan oluşan kelime grupları (*nareçme slovasoçetanie*)
3. Fiilden oluşan kelime grupları (*glagol'nie slovasoçetanie*)
(1981: 377-391)

Yukarıda bahsi geçen Başkurt Türkçesi *hüzbüyläniş* veya Rusça *slovasoçetanie* başlıkları altında anlatılanlar Türkiye Türkçesindeki kelime grupları ile tam olarak örtüşmemekle birlikte Başkurt Türkçesindeki kelime grubu anlayışını yansıtmaktadır. Bu bakımdan her iki lehçedeki kelime grubu ve cümle anlayışları bir tarafa bırakılarak, kullanımlarına göre Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesi kelime grupları, Türkiye Türkçesindeki sınıflandırma esas alınarak karşılaştırıldığında benzer ve farklı olan yönler ortaya çıkmaktadır. Başkurt Türkçesinin kelime grupları açısından karakteristik özellikleri şunlardır:

1. Kelime Grupları¹⁰

1.1. İsim Tamlaması

Başkurt Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isim tamlamalarında tamlayan unsur önce tamlanan unsur sonra gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında iki lehçe arasında bir fark görülmemektedir.

10 Türkiye Türkçesindeki kelime grupları için Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* adlı eseri esas alınmış, bununla birlikte Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Söz Dizimi* ve Mustafa Özkan, Veyisi Sevinçli'nin *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* adlı eserlerinden de faydalanılmıştır.

1.1.1. Belirtili isim tamlaması

❖ Başkurt Türkçesinde genel Türkçede olduğu gibi belirtili isim tamlamasında tamlayan unsur ilgi hâli eki, tamlanan unsur ise iyelik eki alır.

- 1) *Yulamandıŋ küzzärĭ* (BR 368) “Yulaman’ın gözleri”
- 2) *Qart ta, hizmäštän, üzĭñĭ müxitinä barıp indĭ.* (ASA 14) “Yaşlı da, anlamadan kendisinin çevresine girdi.”
- 3) *76-sı bñzin külŭnahınıŋ bĭrāwhĭ ğĭnä ĩşläy.* (ASA 144) “Sadece 76. benzin deposunun biri çalışıyor.”
- 4) —*Bĭzzĭŋ ũlatayzarıbz Altın Urza zamanınan uq bĭyzär; tarxandar. İvan Aq batşa la bĭylĭktĭ almağan ularzan.* (K 130) “—Bizim dedelerimiz Altın Orda zamanındaki beyler, tarhanlar. Çar Beyaz İvan da onlardan beyliği almamış.”
- 5) *Hılıwım Xäzısä mĭnän miñä iki yaqtıŋ tägämdärĭ lä bĭrzäy tatlı, bĭrzäy kilışä.* (ÜY 177) “Güzel Hezise’mlle bana iki tarafın yemekleri de aynı tatta geliyor.”
- 6) *Awıldñ xujahı üzi iş quşqanda malayzar qarışıp turalarmı huñ?!* (BEB 17) “Köyün sahibi iş buyurduğunda çocuklar karışıyorlar mı ayrıca!”
- 7) *Unıŋ äsähĭ waqtı - waqtı mĭnän kürşĭ balaların da yıyp hüyläy bit.* (Yİ 59) “Onun annesi zaman zaman komşu çocuklarını da toplayıp konuşur tabi.”
- 8) *Üşŭ saqta ularzıŋ baş üsŭnda ğına käkük qısırğa başlanı.* (KKTY 359) “O anda onların başucunda guguk kuşu ötmeye başladı.”

❖ Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de belirtili isim tamlamasının unsurları arasına başka unsur girebilir.

- 9) *Tänĭnä yaramağan yat qan İläkkändä, kışĭñĭ şunu kütärä almaynsa ũlgänĭñ yaqşı bilä Musa.* (MB 180) “Musa vücuduna faydası olmayan yabancı bir kan girdiğinde, kişinin bunu kaldıramayıp öldüğünü iyi biliyor.”
- 10) *Kisä yügĭrĭp yŭrĭp İzläp, Extäm ũltayıñdıŋ yuğalğan harıĝın Suqtal tuğayınan alıp kilgändär», — ti.* (HM 21) “Akşam araştırıp Ehtem dedenin kaybolan sarıĝını Suktal alanından getirmişler.”

❖ Türkiye Türkçesinde üç isim unsuru bulunan bir belirtili isim tamlamasının tamlayan unsuru tekrar bir belirtili isim tamlaması olabilmektedir. Ancak Karahan, bu gibi belirtili isim tamlamalarında ilgi hâli ekinin ikiden fazla

tekrarının anlatım kusuru ortaya çıkaracağını belirtmiştir (2004: 44). Belki de aynı nedenle, yani bir anlatım kusuruna neden olmamak için Başkurt Türkçesinde çoğunlukla ilgi hâli ekinin ilk kullanımından sonra ikinci defa kullanılmadığı görülmektedir. Başkurt Türkçesinde karşılaşılan bu durum 13. ve 14. örneklerde olduğu gibi kimi zaman Türkiye Türkçesinde de aynı şekilde karşılanabilse de bu kullanım Başkurt Türkçesinde daha yaygındır.

- 11) *Balalar yŭrtünŭŷ qapqahı yanında ular SabirZı ŭsrattular.* (ZB 72) “Çocuk yurdunun kapısının yanında onlar Sabir’le karşılaştılar.”
- 12) *İ iŷŷihı haman batırayıp, unıŷ tanawı aştında qŭyrŭŷŷün uynatqan.* (HM 10) “E, diğeri hâlâ cesur davranıp onun burnunun altında kuyruğunu oynatmış.”
- 13) *Ŭlatahınıŷ tırıŷlıŷı arqahında bıł, älbittä.* (ASA 10) “Dedesinin çalışkanlığı sayesinde bu elbette.”
- 14) — *Ana ular, äsähinŷıŷ qanatı aştında yŭqlay.* (HM 46) “İşte onlar annesinin kanatları altında uyuyor.”

1.1.2. Belirtisiz isim tamlaması

❖ Tamlayanı eksiz, tamlananı ise iyelik eki almış olan tamlamalar belirtisiz isim tamlamasıdır. Genel Türkçe belirtisiz isim tamlamaları vasıtasıyla yeni kavramlara karşılıklar türetebilmektedir. Bu çeşit tamlamanın tamlayan ile tamlananı arasına başka bir unsur girmez. Belirtisiz isim tamlaması çoğunlukla benzer şekilde her iki lehçede de kullanılmaktadır.

- 15) *Gıl Başqŭrtŭstan studänttarı ğına inı. Şunda kartuf bıŷırıp, futbol uynap yŭrŭŷäynık.* (UYT 163) “Sadece daimi Başkurdistan öğrencileri vardı. Orada patates pişirip futbol oynamıştık.”
- 16) *Xujabikä, mŷıŷ aldında İŷtärın bŭtŭrgäs...* (BEB 55) “Hujabike ocak önünde işlerini bitirince...”
- 17) *Kıŷım mäŷälähın anhatıraŷ xäl ittılär.* (SPK 92) “Giyim meselesini ucuzca hallettiler.”
- 18) *E miŷä kiŷı qŭyaŷı niŷä kăräk?* (İAE 40) “E, bana insan güneşi ne gerek?”
- 19) *Duŷlıŷ bar, dăwłät mänfägättärı bar, iptäŷ Eĝlümŭw, ularzı butarĝa yaramay.* (İAE 299) “Dostluk var, devlet menfaatleri var, yoldaş Eĝlamov, onları engellemek olmaz.”

❖ Yukarıdaki benzerliklere rağmen, Türkiye Türkçesinde genellikle belirtili isim tamlaması şeklinde ifade edilen bazı yapılar, Başkurt Türkçesinde

belirtisiz isim tamlaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

- 20) *Azaq ularzı yütäksülärî isimî mînän xalıq “bandärowsılar” tip atayasaqtar.* (KKTY 47) “Sonra halk onları idarecilerinin ismi ile “banderovcılar” diye adlandıracak.”
- 21) *Fäyzulla qızı mînän Sälim isimli yığtkä awıldan qasırğa hin yarzam itkänhñj tigäniräk xəbär yürüy.* (ÜY 60) “Üstelik Feyzulla’nın kızıyla Selim adlı gencin köyden kaçmalarına sen yardım etmişsin diye bir söylenti dolaşüyor.”
- 22) *Üşü üyziñ üsünsü qatında yapa-yanğızı yäşägän äbiy ginä, kım qızı ikänliğin tığä almay, Läylänî asıq yüz mînän qarşılıy.* (MB 360) “Şu evin üçüncü katında, yapayalnız yaşayan nine de kimin kıızı olduğunu hatırlamıyor, Leyla’yı güler yüz ile karşılıyor.”
- 23) *Käñäşmä tamamlanğas, Musa Mürtazin fatırzağı gailähî ırgähinä qayttı.* (MB 352) “Toplantı tamamlanınca, Musa Murtazin dairedeki ailesinin yanına döndü.”

❖Bazen belirtili isim tamlamasının ikinci unsuru olan tamlananda iyelik eki bulunmaz. Karahan’ın çalışmasında ayrı bir başlık altında değerlendirilmemiş olan bu tür yapılarla (2004), Karağaç, üçe ayırdığı *ilişkilendirme öbekleri* başlığı altında yer vermiştir. Bu başlık *isim tamlaması, iyelik öbekleri ve ilgi hâli öbeği*’nden oluşur. Söz konusu gruplar Karağaç’a göre birer ilgi hâli öbeğidir ve bugün sadece zamir, özel isim ve iyelikli sözlerle yapılabilen bu grubun tamlanan ögesi eksizdir (2009: 177). Aynı tür tamlamaları Özkan ve Sevinçli ise *Kısaltma grupları* içerisinde değerlendirerek *ilgi grubu* adını vermişler ve kısaltmaya uğramış bir isim tamlamasında, tamlanan kısımdaki iyelik ekinin yıpranmaya uğraması neticesinde düştüğünü ifade etmişlerdir (2008: 89). Bu tür yapılar Başkurt Türkçesinde de kullanılmakta, ancak Türkiye Türkçesine göre bunların çok daha yaygın olduğu görülmektedir. Söz konusu gruplar kimi zaman Türkiye Türkçesine aynı şekilde aktarılabılırken kimi zaman da 27. 28. 29. ve 30. örneklerde olduğu gibi belirtili isim tamlaması şeklinde aktarılması gerekmektedir.

- 24) *Minij hüzgü lä ällä nisik kinä yawap birä. Bıräy nämä hüray za üzî tuqlamay.* (UYT 412) “Benim sözlerime de öylesine cevap veriyor. Birşeyler soruyor ama dinlemiyor.”
- 25) *Ä unı bızziñ atayzar kolxoz üyüşqas ta halğandar.* (UYT 220) “Bizim atalarımız onu, çiftlik kurulduğunda yapmışlar.”
- 26) *Bütägiz bızziñ qulda. Yır-hıwğa la, bütä baylıqqa la malikbiz.* (K 130) “Hepiniz bizim elimizdesiniz. Yeryüzüne de suya da bütün varlıklara da sahibiz.”

- 27) *Bızzıñ awıldan bir kım dä qulına qural alır tip uylamayım.* (DHK 16) “Bizim köyden hiçkimsenin eline silah alacağını düşünmüyorum.”
- 28) *Üzibızzıñ klasta uqığan Fänisä mınän.* (BEB 190) “Bizim sınıfta okuyan Fenise ile.”
- 29) *Bızzıñ awılğa tanış Säxibä tutaştıñ atahı.* (ZB 30) “Sehibe hanımın babası bizim köye tanıdık.”
- 30) *Qatın äzäp üsün gınä yılmayzı şikälli, şuğa Mäxmüttıñ bır az küñül qırıldı.* (UYT 164) “Kadın terbiye için gülümsedi gibi. Mehmüt’ün buna biraz kalbi kırıldı.”

❖Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması şeklinde olan bazı yapılar Başkurt Türkçesinde sıfat tamlaması olarak karşımıza çıkmaktadır.

- 31) *Küñgü qıyaş nurzarı aştında yalan yıldärinä yüzümdü quyıp, büyzay başıwı ırgähındägi urman buyında uylanıp ultıram.* (BEB 238) “Güz güneşinin ışıkları altında tarlanın rüzgarlarına yüzümü dönüp, buğday basma yerindeki orman boyunda düşünüp oturuyorum.”
- 32) *Ular kiskı aş aşap ultıralar inı.* (BA 205) “Onlar akşam yemeğini yiyorlardı.”
- 33) *İrtängı aş üstäldä, ulım, hıwınmaş bürün ultıra hal.* (AT 207) “Sabah kahvaltısı masada oğlum, soğumadan önce otur.”

❖Türkiye Türkçesinde eksiz/takisiz isim tamlaması bulunmazken, Başkurt Türkçesinde bu şekildeki eksiz tamlamalara rastlanmaktadır. Bu tür yapılar da yine Türkiye Türkçesine belirtisiz isim tamlaması şeklinde aktarılmaktadır.

- 34) *Qazanda başılğan bula türğaynı, här kün kis aş aşağandan huñ, atayım kalındar bitin yırtıp ala la unıñ här ikı yağına yazılğandıñ bütähin dä ijikläp uqıp sığa inı.* (BA 2) “Kazan’da basılmıştı, her gün akşam yemeğini yedikten sonra babam takvimin yapraklarını yırtıp alır ve onun her iki tarafında yazılanları heceleyerek okurdu.”
- 35) *Bibiş şarşaw tüşürülmägän saqta la, kilin bularaq, türbaş yaqta ultırırğa gäzätlängän.* (Uİ 150) “Bibiş, perdenin indirilmediği zamanlarda da gelin olarak mutfak tarafında oturmaya alışmış.”

❖Ay ve gün isimlerinin söylenişinde de aynı durum göze çarpmaktadır. Bunlar da Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması ile ifade edilmektedir.

- 36) —*Kım birgän tip ni, bürüñgularzan qalğan şunday xikäyät bar bit:*

imıştı; hər yıld, altınsı mart kündü yır üstünä yaqı yıl kilä, ti. (ZB 86) “—Kim ne vermiş, eskilerden kalma şu kadar hikâye var: Güya her yıl martın altısında yer yüzüne yeni yıl gelirmiş.”

2.Sıfat Tamlaması

❖Sıfat tamlamalarında sıfat unsurunun önce isim unsurunun sonra kullanılması bakımından iki lehçe arasında herhangi bir fark yoktur.

- 37) *Bıl fıkırgä qarşı kilıwsı bulmanı. (BEB 18) “Bu fikre karşı çıkmadı.”*
- 38) *Milli tıldärzi, milli gazıtarzı nisik kınä bulha la haqlap qalırğa! (BEB 173) “Millî dilleri, millî gazeteleri ne olursa olsun saklamak gerekli.”*
- 39) *Emilä xäwifli tawış mınän hüranı. (SPK 86) “Emile alçak bir sesle sordu.”*
- 40) *Bına nözik tüyaqlı dün argımağına atlangan Kazak sabıwlaşqan qıraldaştarı arahınan ayırılıp sıqtı la tura Mürtazınga yümüldü. (MB 175) “İşte ince tırnaklı don atına atlayan Kazak, koşuşan silah arkadaşlarının arasından ayrıldı ve dosdoğru Murtazin’e atıldı.”*
- 41) *Şulay za barıbr ul, xatta uşu ülİK xälİndä lä, Bayrasqa dünyalağı bütü bulğan qızzarzan matur za, yaqın da tüyüla. (ZB 108) “Öyle ki yine de, hatta şu ölü hâlinde de, Bayras’a dünyadaki bütün kızlardan güzel ve yakın geliyor.”*
- 42) *İş kitmäli matur, sıwaq bİr kündü äşälon Mıyäska kilİp tuqtanı. (MB 26) “İç gidecek kadar güzel, güneşli bir günde kıdemli Miyeske gelip durdu.”*
- 43) *Şul küttüw mäldärİ mängİgä yürägİndİ uyılıp qala. (U 410) “Bu bekleyiş anları, sonsuza kadar yüreğini kemirecek.”*
- 44) *Bälki, ul bütän bİr vaqıtta la qabatlanmaş, bälki, ul ünütülür.. (U 211) “Belki, o her zaman tekrarlanmaz, belki o unutulur...”*

❖Başkurt Türkçesinde *bİr* belirsizlik sıfatı zaman zaman Türkiye Türkçesindeki gibi kullanıldığı hâlde kimi zaman da sıfat tamlamasında sıfat unsurundan hemen önce kullanılmaktadır. Bazen de 48. örnekte olduğu gibi ‘hiçbir’ anlamına gelmektedir. Hatta kimi zaman Türkiye Türkçesine aktarımlarda 49. örnekteki gibi bu sıfata hiç yer verilmeden ifade amacına ulaşmaktadır.

- 45) *Bİr matur Başqurt kızını bülägİ (UYT 87) “Güzel bir Başkurt kızının hediyesi.”*
- 46) *Üştäwİnä, bİr bütän qaz bİrzİ, bınıhın küstänäs itİp. (M 180) “Üstüne bütün bir kaz verdi, onu hediye ederek.”*

- 47) *Üfünän bïr yïtäksï iptäş kilä.* (KA 9) “Ufa’dan yönetici bir arkadaş geliyor.”
- 48) *E haldat bïr waqıtta la yal kündü awırımay, bilä ul qasan awırırğa.* (M 7) “E, asker hiçbir vakit tatil günü hastalanmıyor, o ne zaman hastalanacağını biliyor.”
- 49) *Yäşin yäşnäp, kük kükrägändä yäki bütän bïr xäwişli saqta...* (HT 134) “Şimşek çakıp gök gürlerken veya bütün korkulu vakitlerde...”

❖Başkurt Türkçesinde bazı akrabalık isimleri ile *ir*, *qız* gibi bazı kelimeler *kışi* ismiyle birlikte sıfat tamlaması oluşturmaktadır. Bu tür bir sıfat tamlaması Türkiye Türkçesine *kişi* ismi eklenmeksizin sadece sıfat unsuru ile aktarılmaktadır. Bunlardan sadece 52. örnekteki ‘*er kişi*’ şekli Türkiye Türkçesinde kullanılabilir görünmektedir.

- 50) *Ağay kışi mınän şulay hüyläşkäninä üyala birıp tä quyzi Emir.* (ASA 49) “Ağabeyi ile böyle konuştuğu için fikir verdi Emir.”
- 51) *Atay kışi ularzıñ hüziñ aňgarmanı, xäyir, aňlarğa, işitirgä tiläği lä yuq inï.* (KA 48) “Ağabey onların sözünü anlamadı, üstelik anlamaya, duymaya isteği de yoktu.
- 52) *Küp tä ütmäy, yañı gına malayzar turgan yırzä, bïr ir kışi kürindï.* (SPK 58) “Çok geçmeden sadece gençlerin durduğu yerde bir yetişkin kişi (er kişi) göründü.”

❖Türkiye Türkçesinde üleştirme sayı sıfatlarının ardından *-IX* isimden isim yapma ekinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat tamlamaları Başkurt Türkçesinde çıkma hâli eki vasıtasıyla oluşmaktadır.

- 53) *Uñdan üsär rätkü tizilirgä! Marş! (MB 183) “Onarlı üç sıra hâlinde dizilmeye! Marş!”*

❖Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması şeklinde olan yıl isimleri Başkurt Türkçesinde sıfat tamlaması kuruluşundadır. Ancak Başkurt Türkçesinde bu tür yapılarda yıl ismi yazı ile yazıldığında 54. örnekte olduğu gibi tamlamanın sıfat unsurunda *-(X)nsX* eki yer alır. Yıl ismi rakamla yazıldığında ise 55., 56. ve 57. örneklerde olduğu gibi imlada sıfat unsuru eksiz kullanılmaktadır. Bununla birlikte söylemde bu ayırım bulunmayıp tamlama her iki durumda da *-(X)nsX* eki ile ifade edilmektedir.

- 54) *Bïr mış dü tuğız yüz zä un altınsı yıldır uraq üştü inï.* (U, 260) “1916 yılının güz sonuydu.”

- 55) *Ā indī binhunan huŋ 1722 yılda kilgän tikşirıwı gänäral minän voyövoda Başqurt väkildärinñ hüzinä qılaq halırğa mäjbür buldı.* (K 37) “Çara ikinci defa gitmek zorunda kaldı; ama, şimdi bundan sonra 1722 yılında gelen araştırmacı general ile voyvoda Başkurt vekillerinin sözüne kulak vermeye mecbur oldu.
- 56) *Bütähı lä şul 1898 yılda här awılğa yämägät yırzärı bulıp birkıtıw, qazna yırzärinä taksatsiya ütkärıp, yañınan mñjalaw turahındağı aqılhız zakon sıqqandan huŋ başlandı.* (NM, 254) “Hepsine, o 1898 yılında her köye toplantı yerleri ayarlayıp, hazine yerlerine hakkını verip, yeniden sınırları çizme konusunda akılsız bir yasa çıktıktan sonra başlandı.”
- 57) *1983 yıldıñ yäy urtalarında bız üs yazıwı Stärlıtamaq qalahında äzäbi kisälär ütkärıp yürüy inik.* (BEB 10) “1983 yılının yaz ortalarında biz üç yazar Sterlitamak şehrinde edebî geceler geçirip gidiyorduk.”

3.Sıfat-Fiil Grubu

❖Başkurt Türkçesinde kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri ile Türkiye Türkçesinde kullanılan karşılıklarının aynı olmaması sıfat-fiil grubunda karşımıza çıkan temel farklılıklardan biridir. Başkurt Türkçesinin sıfat-fiil ekleri şunlardır: *-Ahl/ -yhl, -AsAk, -GAn, -r/-Xr, -XwsX, -mİş*

❖Türkiye Türkçesinde *-An* sıfat-fiil ekiyle kurulan yapılar Başkurt Türkçesinde *-GAn* sıfat fiil ekiyle yapılır.

- 58) *Pätärburtan kilgän türän* (K 37) “Peterburg’dan gelen başkan”
- 59) *Ul tigız rät bulıp tizilgän hubaylılarını aldına sıqtı* (UYT 34) “O bir sıra olup dizilen askerlerinin önüne çıktı.”
- 60) *Şulay itıp, üzülüp qalğan kisäbizzin ikinsı ülüşü başlandı...* (M 182) “Böylece kesilen gecemizin ikinci kısmı başladı.”
- 61) *Üzibiz minän bir klasta uqığan kürşı qızzarın yaqın kürıp yürüy inik bız.* (BEB 31) “Bizimle aynı sınıfta okuyan komşu kızlarını yakın görüyorduk biz.”

❖Türkiye Türkçesinde *-mİş* sıfat-fiil ekiyle kurulan yapılar Başkurt Türkçesinde *-GAn* ile yapılır.

- 62) *Başqurttar Parijdı alğan kişilər.* (UYT 44) “Başkurtlar Paris’i almış kişiler.”

63) *Unıñ tanawı täñgäländä gınä qaldırılğan süm qara mıyığına häm artqa taralğan quyı säsinä häm qara yüzünä igtibar itip...* (MB 231)
“Onun burnunun önündeki kapkara bıyığına, arkaya taranmış gü
saçlarına ve kara yüzüne dikkat edip...”

❖ Türkiye Türkçesinde *-DXk sıfat-fiil eki + iyelik eki* kalıbıyla kurulan yapılar Başkurt Türkçesinde iyelik eksiz ve *-GAN* sıfat-fiil eki yardımıyla yapılır.

64) —*Ana, tiğändä, min sıqqan urındı, qara äli, kürzümñi?* (HM 6) “İşte, ötekinde benim çıktığım yeri, bak hele, gördün mü?”

65) *Ä hüz işanğan qızıldar qayza? Niñä ular Başqurt yıñ yaqlamayzar?* (Uİ, 67) “Hani sizin inandığımız Kızıllar nerede? Neden onlar Başkurt topraklarını korumuyorlar?”

❖ Başkurt Türkçesindeki *-GAN* sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesine kimi zaman da *-ması/-mesi* şeklinde isim-fiil ve iyelik ekiyle aktarılmaktadır.

66) *Şulay za bız här kündä mäktäp işğınän bırgä kırä turgaynıq. Xätirändä, bır kün irtänsäk mäktäpkä kitip barğanımda, Züläyxanıñ yataqtan sıqqanın kütäm.* (NM 494) “Biz her gün okul kapısından birlikte girdik. Hatırimda, bir gün sabahleyin okula gittiğimde, Züleyha'nın yataktan çıkmasını bekliyorum.”

❖ Başkurt Türkçesindeki gelecek zaman sıfat-fiil eki *-AsAk*'ın, Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan *-AcAk*, Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri ile kullanılabilen iki sıfat-filden biri iken, Başkurt Türkçesindeki *-AsAk* sıfat tamlamalarında iyelik eklerini almadan kullanılır. Bunun yerine iyelik ekini tamlamanın isim unsuru almaktadır.

67) *Xäzırgä ihä unıñ, bır-iki azna kitapxanala ultırıp, yazasaq äsärinü bəylı mäglümättärzi tuplayhı bar.* (ÜY 92) “Şimdi ise onun bir iki hafta kütüphanede oturup, yazacağı eserle ilgili bilgi toplaması lazım.”

68) *Yanıñan uzğarılgan äñgämänän huñ irtägä irtänsäk barasaq yırzırın añlatıp tüşündürzülär zä üzzärı tiz gınä yıynıp qayzalır kitip tä barzı.* (S 73) “Yeniden yaptıkları görüşmeden sonra yarın erkenden gideceği yerleri anlattılar ve kendileri aceleyle toplanıp bir yere gittiler.”

69) *Bır az tartqas, atay kışi bisqıñıñ barasaq yulın qazaq mınän hızıp quyrğa mäjbür buldı.* (Yİ 52) “Biraz düşününce baba olan kişi testerenin gideceği yolu çivi ile çizmeye mecbur oldu.”

❖ Kimi zaman da Başkurt Türkçesinde sıfat-fiil olmasa da *tügïl* kelimesini almış yapılar Türkiye Türkçesine sıfat-fiilli unsurlarla aktarılabilmektedir. Başkurt Türkçesinde *tügïl* ‘değil’, isimlerin bildirme çekimlerinin olumsuzluk şeklinde kullanılan bir kiplik kelimedir. Başkurt Türkçesinde sıfat tamlamalarında olumsuz ifadeli sıfat unsuru olarak *tügïl* kullanılırken, Türkiye Türkçesinde ise bu tür olumsuz ifadeli sıfat için olumsuzluk eki ve sıfat-fiil eki almış bir fiil kullanılmaktadır. Dolayısıyla her iki lehçe arasındaki fark, Başkurt Türkçesinin sıfatı leksik yolla oluşturmasına karşın Türkiye Türkçesinin sıfatı morfolojik yolla oluşturmasıdır.

- 70) *Partiya yıyılışında ul turala hüž bulmaha la, älīgä tanış tügïl yığıt Amangildiyäwtı küzätä başlağan bulğan.* (KKTU 60) “Parti toplantısında, o konu hakkında laf açılmasa da şimdiye kadar tanışmadığı genç Amangildiyev’i takip etmeye başlamış.”
- 71) *Qütü üşqan Emilä bir uñğa, bïr hulğa qararı. Unıñ ikï yağında ikï tanış tügïl kişï tura inï..* (SPK 222) “Tadı kaçan Emile bir sağa bir sola baktı. Onun iki tarafında tanımadığı iki kişi duruyordu.”

4. İsim-Fiil Grubu

❖ Başkurt Türkçesinde isim-fiil ekleri $-(X)w$, $-(X)rGA$, $-mAŞKA$ şeklindedir. İsim-fiil grubunda iki lehçe arasında görülen temel farklılık da yine yapıdan ziyade bu eklerin farklı oluşundan kaynaklanmaktadır.

- 72) *İldï büğün ük qursalaw, niğitw kăräk!* (BR 368) “Bugün ülkeyi korumak, kuvvetlendirmek gerek!”
- 73) *Hüttü işip alğas ta, bïz başmaqtarzı kïyirgä tütünabız.* (BÜY 39) “Sütü içince biz potinlerimizi giymeye koyuluruz.”
- 74) *Qaramaşqa, iğtibar itmäškä tırısha la, qarastarı üşraşa la quya.* (S 110) “Bakmamaya, önem vermemeye çalışsa da bakışları karşılaşıyor.”
- 75) *Bïrñsñän, Grigüriy Pawlüwiç miñä bïr yirgä lä kitmäškä quştı.* (İAE 447) “İlk olarak Gregoriy Pavloviç bana hiçbir yere gitmemeyi emretti.”

❖ $-(X)rGA$ isim-fiil eki kimi zaman belirli bir sebep bildirir ve bu gibi durumlarda ek Türkiye Türkçesinde edatlı bir yapıyla ‘-mak için’ şeklinde karşılanır.

- 76) *Yulda barışlay, Fätixa bay Tatar sawzagärï minän üzünä nikax uqıtırğa qunaqtar saqırılıwı xaqında hüylöp: — Saq qına huñlahagız, xarap bula inim, — tinï.* (MB 220) “Yoldan geçerken, Fetih zengin

Tatar tüccarla evlenmek için misafirlerin davet edilmesi hakkında konuşup: — Gecikseydiniz, harap oluyordum, dedi.”

- 77) *Üläsäy bür kis qunğas ta, äsäyäm qayzalur kitirgä yıyına başlanı.* (BÜY 6) “Nine bir akşam konaklayınca annem bir yerlere gitmek için toplanmaya başladı.”

❖ *-mAsKA* isim-fiil yapılar kimi zaman Türkiye Türkçesinde bir isim-fiil ekiyle karşılık bulmaz, söz konusu durumda bu eki ‘-maz/-máz’ sıfat-fiil ekiyle karşılamak uygun olur.

- 78) *Min bıyıl yäy küldäk kıymäskä buldım, äsäy.* (BÜY 103) “Ben bu yıl yazlık gömlek giyme oldum anne.”
- 79) *Läkin, Başlıqtıñ xätirİN haqlap, bıl turala ündäsmäskä buldı.* (BÜY 105) ““Fakat başkanı üzmeyp, bu konu hakkında konuşmaz oldu.”

❖ Başkurt Türkçesinde isim-fiil ekleri analitik şekillerle gereklilik kipini oluşturmaktadır. *-(X)w käräk*, *-(X)rGA käräk*, *-(X)rGA tıyış*, *-(X)rGA*, *-(X)rGA tura kil-*, *-mAk käräk* gibi şekillerle sağlanan gereklilik kipi kimi zaman da *käräk* ya da *tıyış* kiplik kelimeleri olmaksızın sadece *-(X)rGA* veya *-mAsKA* isim-fiil ekleri ile sağlanmaktadır.

- 80) *Bıl sır. BİLİP tür: aşhalar za, kişälär zä, bıl turala his kimgä äytmäskä!* (BÜY 107) “Bu sır, bunu bil, assalar da kesseler de bu konu hakkında hiçkimseye birşey söylememek gerek!”
- 81) *Bınan arı minän başqa bür kimgä bür nındäy dükumİnt birmäskä! — tinİM.* (Y 12) “Bundan sonra benden başka hiçkimseye hiçbir belge vermemek gerek! dedim.”
- 82) *Unıñ biografiyahın şäp itİP yazırtıp, porträtı mİNän kişİlär küp yürüy türğan in şäp urınga yäbİstİrİrgä häm haylawıslar arahında agitatsiya üyüstürürgä!* (MB 329) “Onun biyografisini hızla yazdırıp, portresiyle insanların en çok dolaştığı en açık yere tutturmalı ve seçmenler arasında propaganda düzenlemeli!”

5. Zarf-Fiil Grubu

❖ İki lehçe arasındaki zarf-fiil grubundaki farklılıklar da daha çok, kullanılan eklerde karşımıza çıkmaktadır. Başkurt Türkçesinde zarf fiil ekleri *-A/ -y*; *-GAndA*; *-GAnsA*; *-GAnsI*; *-GAs*; *-mAyInsA*; *-p/ -(X)p* şeklindedir.

- 83) *Ular bütähİ lä undı uqıp bütürgäs, Swätlanam Ugoräga qaytırğa saqrızılar.* (KKTY 156) “Onların hepsi de onuncu sınıfı okuyup bitirince, Svetlana’yı Ugori’ye dönmeye çağırıldar.”

- 84) *Ul säy İskändü lä bİr tuqtawhız hüylänİwİndä buldı.* (NM 425) “O çay içerken de aralıksız sohbet etti.”
- 85) *İrgähİndä üşİp ulutrğan ülän yaprağın alıp tubıgına yäbİştİrzİ lä, äligİ üzİn gümİrlİkkä bähİtlİ itäsäk yäygüruna küz haldı.* (KR 71) “Yanında büyüyen ot yaprağını alıp topuğuna yapıştırdı ve şimdi ömrü boyunca onu mutlu edecek gökkuşağına göz attı.”
- 86) *Länin mİnän yaqşu mİnäsäbättä bulgan Atatürük Vəlİdovqa Türkiyälä yaşärgä rüxsät birmägäs, ul türlü ildärzİ gizgän, xatta Angliyalä, Frantsiyalä, Gärmaniyalä, Şväytsariyalä la.* (MB 320) “Lenin’le iyi ilişkileri olan Atatürk, Velidov’a Türkiye’de yaşamak için izin vermeyince, o değişik ülkeleri gezmiş, hatta İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre’yi de...”
- 87) *Mämdüzä başqa bİr hüz äytmänİ, miñä kütärİlİp tä qaramayınsa, yügürİp kitİp barzı.* (BEB 53) “Memdüze başka bir söz söylemedi, benimle baş edemeyince koşarak gitti.”
- 88) *Unday mişät-fälänİ yuq. Bıl, kürähİñ, nikaxlaşıp türmayınsa, vaq-vaq äylänİp kİnä yaşäwsİ bändälİr.* (HT 141) “Onun gibi mühür filan yok. Bu, görüyorsun, nikâh yapmadıkça, sadece az az görüşmeye mahkûmdur.”
- 89) *Şulay bulğas, nişläp min üz üyümä qaytmayınsa, qayzalır butalıp yürüyüm, ti?* (HT 184) “Öyle olunca nedendir (bilmem) ben kendi evime dönmeden bir yerlere karıştıyormuşum.”
- 90) *Nizär gİnä bulha la, äytmäyİnsä qaytıp kitmäm.* (M 72) “Niçin olursa olsun söylemeden gitmem.”

❖Başkurt Türkçesindeki *-GAnsA*; *-GAnsI* zarf-fiil ekleri kimi zaman Türkiye Türkçesine bir zarf-fiil eki ve zarf-fiil grubu olarak değil de edat grubu olarak aktarılmaktadır. Genellikle bu durumda aktarmada ‘gibi, kadar’ edatları kullanılır.

- 91) *Bütä nämä min uylağansa bara, tik Myullır gına İstİ büşüra.* (Y 243) “Herşey benim düşündüğüm gibi gidiyor, ancak sadece Myullir endişelendiriyor.”
- 92) *Hin äylänİp qaytqansı Yurmatınan bİr nämä lä qalmaha, nişlärhİñ?* (BR 368) “Sen dolaşıp dönünceye kadar Yurmatı’dan hiçbir şey kalmasa ne yaparsın?”
- 93) *Xäldän tayğansa biyİybİz.* (Y 352) “Hälden düşünceye kadar dans ediyoruz.”
- 94) *Ümirİñdİñ azagı kilİp yİtkäs, ũryañınan yaşäy başlağansı, xäzİr*

yañısa yäşäy başla... (İAE 267) “Ömrümün sonu gelmiş, baştan yaşamaya başlayıncaya kadar, şimdi yenice yaşamaya başla.”

95) *Balahı mınän inähin atıp ülgürgänsi, üs, Yiränsäy, üs! Üs! Üs!* (Y 196) “Çocuğu ile annesini yetiştirinceye kadar, uç, Yirensay uç, uç, uç.”

96) *Min üzimdä bigasa his qasan da bulmağansa haw-sälämät, aqıllı itip tüyam.* (HT 96) “Ben kendimi şimdiye kadar hiç olmadığı kadar sağlıklı, akıllı hissediyorum.”

97) *Unıy artınan yürügänsi, taşlap kitkän bisäñdä yullar inñ!* (Y 299) “Onun arkasından yürüyene kadar bırakıp giden karını yolların.”

❖-*GAnda* zarf-fiil eki ise kimi zaman gerçekleşmesi muhtemel olan veya muhtemel olmayan bir hareketi şarta bağlamak için şart eki fonksiyonunda kullanılmaktadır. Söz konusu eke şart fonksiyonunu kazanmasında *-IA/-DA/-ZA* kiplik parçacığının da etkisi olmalıdır.

98) *Bıl häybät qılığına äz gñä ziräklük tä üstälhä, Xisbulla, mulla bulmağanda la, mazinlikkä his şikhiz yaraqlı kişı bulasaq, galim-gülämä aldında şührätli urındı alasaq inñ.* (Uİ 8) “Bu iyi karakterine biraz zihin çevikliği de eklense, Hisbulla, molla olmasa da hiç şüphesiz müezzinliğe uygun biri olacak, âlim, ulema önünde şöhretli bir yeri olacaktı.”

99) *Başına tıymügändä lä yarar inñ lä, baxırzıy...* (ZB 333) “Başına değmese iyiydi de, kahramanın...”

6. Tekrar Grubu

❖Belirli bir kavramı, nesneyi ya da hareketi karşılamak üzere eş görevli unsurlardan oluşan tekrar grupları Başkurt Türkçesinde oldukça fazla kullanılmaktadır. Bu tarz yapıların Başkurt Türkçesi imlasında iki kelime arasına “-” işareti konularak yazıldığı dikkat çekmektedir.

100) *Bilgi miş-miş yuqlay inñ indä.* (BR 146) “Bilgi, mışıl mışıl uyuyordu.”

101) *Ümürzaq, külä-külü, aqlatırğa tütündü* (BR 21) “Umurzak güle güle anlatmaya başladı.”

102) *Ä bında tirmälär arahında hıbaylılar tığiläy-bılay saba, qırqıw büyürüq birgän tawıstar işitlä, qural sıñlay.* (BR 315) “Burada ise çadırlar arasında atlılar aşağı yukarı koşuyor, sert emirler veren sesler işitiliyor, silahlar patlıyor.”

- 103) *İndĭ kŭrāş şarttarın da iĝlan ittĭlär, kŭmissiya başlıĝı partkŭm sĭkrĭtarı Kŭpkäk Kälimullin urtala yŭrŭy, malay-şalayzı kŭrāştĭrĭp qaray, habantuy xalqı mayzangä ılıĝa* (U 100) “Artık savaşın şartlarını da ilân ettiler, komisyon başkanı parti komitesi sekreteri Kŭpkek Kelimullin ortada yürüyor, çoluk çocuĝu dövüştürüp bakıyor, habantoy^{11*} halkı meydana toplanıyor.”
- 104) *Ä indĭ uypat-uypat qarzan asılĝan sizämdä kĭskäy ĝnä umırzayalar bil tiñnän halqın qar hıwında äkrĭn ĝnä tirbälĭşĭp ultra.* (KKTY 55) “Artık çukur çukur kardan açılan toprakta küçücük umırzayalar^{12*} bellerine kadar soĝuk kar suyunda yavaşıca titiyor.”

❖Başkurt Türkçesinde tekrar grubu olarak karşımıza çıkan bazı yapılar, Türkiye Türkçesinde tek bir kelimeyle ifade edildikleri için bu tarz örneklerin Türkiye Türkçesindeki mukabilleri tekrar grubu olmazlar.

- 105) *Unıñ bütän saqta här hüzzĭ uylap, aqıl mĭnän hüyläwĭn bĭlĝän kĭşĭ äliĝĭ yĭñĭl-yĭlpĭ xäbärzärĭn tıñlap türha, ĝäĝäp-xayran qalır inĭ.* (NM 425) “Onun her zaman her sözü düşünüp, akıllıca konuştuğunu bilen bir kişi diĝer bütün haberleri dinlese hayran (kalıp) şaşırırdı.”
- 106) *Aĝas qırqıwĝa ul yaqın-tirü awıldarzaĝı athız, yĭrhĭz in yarlı kĭşĭlärzĭ quştı, ä büränä taşırĝa alıstaĝıraq rus awıldarınan atlı ĭşsilär yallanı.* (NM 250) “Aĝaç kesme işini, yakındaki köylerdeki atsız, yeri yurdu olmayan en fakir kişilere verdi, ama kütük taşımak için, daha uzaktaki Rus köylerinden atlı işçiler kiraladı.”
- 107) *Şiĝurzarzı baş müxärrir üzĭ haylap ala, qayhıların qısqarta, xatta qurqışınan ikĭl-mikĭlĭ kŭrĭngän ayırım urındarın tüzätä, şımart* (ÜY 245) “Şiirleri baş redaktör kendisi seçiyor. Bazılarını kısaltıyor, hatta korkusundan belirsiz görünen farklı yerleri tertipleyip düzeltiyor.”
- 108) *Küzzärĭñdĭñ uynawına qaraĝanda, bında sibär qatın-qız kĭrhä, abınw tüĝĭl, ultırĝısıñdan saq-saq yĝılıp tüşmäy ultırahıñdır äli.* (DHK 153) “Gözlerinin oynamasına bakılırsa, buraya güzel kadınlar girince, tökezlemek deĝil sandalyende güçlükle oturmuşsundur tabi.”
- 109) *Vasiliy ũylängän bulĝan, ikĭ balahı mĭnän qatının zastavanan saq-saq poäzĝa ultırtıp ũzatkan.* (KKTY 13) “Vasiliy evlenmiş, iki çocuĝuyla hanımını, zorla karakoldan trene oturtup göndermiş.”

11 habantuy: Başkurların ekin ekildikten sonra yaptıkları geleneksel bayramları.

12 umırzaya: İlkyazda çiçek açan, büyük çiçekli bir ot.

7. Edat Grubu

❖Edat gruplarında, özellikle son çekim edatlarında, bazı farklılıklar görülmektedir. Kullanılan edatların büyük bir kısmı değişik kelimelerle oluşmuştur. Başkurt Türkçesindeki edatların bir kısmı anlamları bakımından aşağıdaki gibidir.

1. Zaman ifade edenler: *huy* “sonra”, *İllk* “önce”, *bürün* “önce”, *İlgärİ* “daha evel”, *äväl* “evvel, önce”, *birİ* “beri”, *azaq* “sonra”, *kirİ* “sonra”, *arı* “sonra”.
2. Sebep ifade edenler: *kürä* “göre”, *arqahında* “yüzünden”, *arqala* “yüzünden” *üşün* “için”, *säbäplİ* “dolayı, ötürü, yüzünden”, *hüzümtähİndä* “sonucunda”.
3. Benzerlik ifade edenler: *kİwİk* “gibi”, *tüşlü* “gibi”, *şikİllİ* “gibi”, *humaq* “gibi”.
4. Vasıta ve beraberlik ifade edenler: *mİnän* “ile”, *arqırı* “vasıtasıyla”.
5. Yön ve sınırlama ifade edenler: *taban* “doğru”, *taba* “doğru”, *xätİlm* “kadar”, *birİ* “kadar”, *tiklİm* “kadar”, *saqlı* “kadar”, *yaqın* “yakın, kadar”, *qäzärİ* “kadar”, *qäzär* “kadar”.
6. Başkalık ifade edenler: *başqa* “başka”, *bütän* “başka”.
7. Görelilik ifade edenler: *qarşı* “karşı”, *qarata* “göre, dair” *kürä* “göre”.
8. Aitlik ve ilgili olma ifade edenler: *ayqanlı* “hususunda”.
9. Bütünlük ifade edenler: *hayın* “her” (Yazıcı Ersoy 2007: 795).

❖Edatlar isimler ve zamirlere kimi zaman yalın hâlde kimi zaman da çeşitli hâl ekleriyle bağlanırlar. Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde edatların hâl ekleriyle kullanımı genelde aynı olmakla birlikte zaman zaman da farklılıklar gösterir. Bu açıdan Başkurt Türkçesinin edatlarını aldıkları hâl eklerine göre aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz.

Yalın hâldeki isimler ve ilgi hâli eki almış zamirlerle kullanılanlar: *mİnän* ‘ile’, *üşün* ‘için’, *kİwİk* ‘gibi’, *humaq* ‘gibi’, *şikİllİ* ‘gibi’, *tüşlü* ‘gibi’, *hayın* ‘her, sonra’, *aşa* ‘vasıtasıyla, yoluyla’, *ütä* ‘vasıtasıyla, yoluyla’, *arqırı* ‘vasıtasıyla, yoluyla’, *turahında* ‘hakkında’, *haqında* ‘hakkında’, *turala* ‘hakkında’, *xakta* ‘hakkında’, *buyı* ‘boyunca’, *buyınsa* ‘için, kadar, göre’, *buyına* ‘boyunca’, *arqahında* ‘arkasında’, *arqala* ‘arkasından’, *ayqanlı* ‘dolayı, dolayısıyla, sebebiyle’ *tarafınan* ‘tarafından’, *säbäplİ* ‘için, dolayı, yüzünden’, *urınına* ‘yerine’, *tiklİm* ‘kadar’, *saqlı* ‘kadar’, *qäzär* ‘kadar’.

Yönelme hâli ekiyle kullanılanlar: *tiklİm* ‘kadar’, *xätİl(m)* ‘kadar’, *saqlı*

'kadar', *qäzär* 'kadar', *kürä* 'göre', *qarşı* 'karşı', *qarap* 'göre', *qaray* 'doğru', *taban* 'doğru', *türü* 'karşı' *ütürü* 'karşı', *qarağanda* 'göre', *qaramaştan* 'rağmen', *qarata* 'göre'.

Çıkma hâli ekiyle kullanılanlar: *başqa* başka', *bütän* 'başka', *tış* 'başka', *birli* 'beri', *huñ* 'sonra', *azaq* 'sonra', *İlgärİ* 'evvel, önce', *İlk* 'önce', *bürüm* 'önce', *äwäl* 'önce', *alda* 'önce', *alıp* 'beri, itibaren', *başlap* 'başlayarak', *qala* 'sonra', *kirİ* 'sonra', *arı* 'sonra', *tübän* 'aşağı', *ala* 'aşağı'. (Zeynullin 2004: 352-364).

❖Görüldüğü üzere her iki lehçede de edatlar büyük oranda aynı hâl ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Elbette bazı farklılıklar da mevcuttur. Aşağıda bu farklılıklara değinilecek olup, benzer hâl ekleriyle kullanılan bazı edatlarla edebî metinlerden seçilmiş şu örnekler verilebilir.

110) *Atayın da hinñ kïwïk altı yaşlık sağında uq, atqa atlanıp, haban başında yürüy türğaynı.* (ZB 547) "Baban da senin gibi, altı yaşında ata binip saban başında duruyordu."

111) *Huğış häm huğıştan huñğı bütä awırlıqtarız üz yİlkälärİndä kütärgän bİzzİñ bıwındıñ ası yazmışı kiläsäk bıwındar üsün üzi bir ğibrät ul.* (BEB 8) "Savaş ve savaştan sonraki bütün ağırlıkları kendi sırtlarında taşıyan bizim neslin acı kaderi gelecek nesiller için bir ibrettir."

112) *Aqtübäläğİ täwgİ alıştan huñ Ämir Qaramışİv Musanı 1-sİ äskadronğa komandır itİp täğäyİnläp quyzı.* (MB 58) "Aktepe'deki ilk çatışmadan sonra Emir Karamışiv, Musa'yı, birinci süvari bölüğüne kamandan olarak görevlendirdi."

113) *İkİhİ lä huwğa tüşkän kïwïk ğäyİp buldılar.* (DHK 74) "İkisi de suya düşmüş gibi acayıp oldular."

114) *Dürüş, täwgİ barıwzan huñ uzğan xüküm, Pätärburgtan kilgän türänİñ yaqlaşıwı arqahunda, xaqlıq birmänİ. Batşağa ikİnsİ tapqır barırğa tura kildİ.* (K 37) "Doğru, ilk hücumdan sonra alınan karar, Petersburg'dan gelen başkanın savunması yüzünden onu haklı çıkarmadı."

115) *Min hinñ atayın yawızdarsa ültİrİlgändän huñ Ügäkkä qarşı yaw astım, üzaq huğıştım.* (BR 295) "Ben, senin babanın kötüler tarafından öldürülmesinden sonra, Ügek'e karşı savaş açtım, uzun zaman savaştım."

116) *Awıl Sovyätİ räyİsİ Fazıldıñ xäbärİnä qarağanda, qürütqüşlüq bulırğa üqşay, ti.* (ÜY 60) "Köy meclisi başkanı Fazıl'ın verdiği

habere göre, sabotaja benziyor. Buranşin, bu işi araştırmaya gidiyormuş.”

- 117) *Partiya yıyılışında ul turala hüź bulmaha la, älğä tanış tüğl yığıt Amangildiyäwtı küzätä başlağan bulğan.* (KKTY 60) “Parti toplantısında, o konu hakkında laf açılmasa da şimdiye kadar tanışmadığı genç Amangildiyev’i takip etmeye başlamış.”
- 118) *Tilibiz, Ik qamışı hımaq, şıma, hıgılmalı, qunaqtarziñ kimliğinä qarap, Başqurtsa la, tümänsä lä tasnatıp hüyläşäbız.* (ÜY 177) “Dilimiz yön kamışı gibi, misafirlerin kim olduklarına göre, (onlarla) zarif ve kıvrak (bir şekilde) Başkurtça da Tümençe de ustalıkla konuşuyoruz.”
- 119) *Üzzärinä kürä tüğl ular, xarap namışsan xalıq.* (NM 43) “Kendilerine göre değil bu, acıacak kadar namuslu bir halk.”
- 120) *Mäqäldi täwgı tapqır äytkängü kürä, ul bil yulı tulı inı.* (MB 11) “Atasözünü ilk defa söylediğine göre o bu defa doluydu.”
- 121) *Un iki yaşınän birli alhız-yalhız uğa işläp yaqtı yüz kürmänı, yaqşı hüź işitmänı bit ul?* (Uİ 75) “On iki yaşından beri onlar için aralıksız çalışıp gün yüzü görmedi, iyi bir söz işitmedi.”
- 122) *Kinyänın bında bultur İrımburga kilgündän birli bulğanı yuq inı.* (K 241) “Kinye geçen yıl, İrımburg’a geldiğinden beri burada yoktu.”
- 123) *Nuraniyanıñ yüzü tunıs kıwık.* (U 69) “Nuraniya’nın yüzü sakin gibi.”
- 124) *Birgä yaşäwibizgä un higiz yul tula, ä biz, qız minän yığıt şikilli, bir-biribizgı müxäbbätibizzi hüyläybız.* (MB 245) “Birlikteliğimizin on sekizinci yılı doldu, ama biz hâlâ genç bir kızla, genç bir delikanlı gibi birbirimizi sevdiğimizi söylüyoruz.”

❖Daha önce de belirtildiği üzere Başkurt Türkçesindeki edatlar genellikle Türkiye Türkçesindeki edatlarla aynı hâl eklerini almaktadır ancak zaman zaman bu edatların farklı hâl ekleriyle kullanıldığı dikkati çekmektedir. Aşağıdaki örneklerde özellikle *buyınsa* ‘göre’ edatının hem yalın hâlde hem de belirtme hâlinde bağlandığını görmekteyiz. Oysa Türkiye Türkçesindeki *göre* edatı daima yönelme hâli eki ile kullanılmaktadır. Aynı şekilde *birli* ‘beri’ edatı da Türkiye Türkçesinde çıkma hâli ile kullanılırken burada belirtme hâli eki ile kullanıldığı dikkati çekmektedir.

- 125) *Rüman Lapşın hatıp alğan urmandıñ bir ülüşü, bızzagı karta buyınsa, qazna yırinä kirä, tip qañğırtular.* (NM 254) “Ruman Lapşın’ın sattığı ormanın bir kısmı, bizdeki haritaya göre hazine arazisine giriyor diye şaşırdılar.”

- 126) *Komandirziy quşıwı buyınsa İlyas partdokumänttarzi politruk Amangildiyäwqa tapşırğaynı.* (KKTU 60) “Kumandanın emrine göre İlyas, parti belgelerini politik yönetmen Amangildiyev’e göndermişti.”
- 127) *Ä ülkä komitätına işkä küsirilgäni birlı «şäkirtinıñ» här azımın tiyirlık hanap, küzätıp tıra, yayı sıqqan hayın aqıl üyrätä, işkärtä, uyawlıqqa ündäy.* (ÜY 241) “E, ülke komitesine işe nakledildiğinden beri ‘öğrencisinin’ her adımını her zaman izleyip, gözetliyor, fırsat oldukça akıl öğretiyor, hatırlatıyor, uyanıklılığa çağırıyor.”
- ❖ Her ne kadar bir edat olmasa da -sA eşitlik hâli eki Başkurt Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılırken ‘göre, gibi’ edatlarla karşılanmaktadır.
- 128) *İşitwımsä, Bibinur Gümärovnanıñ yürägı nıq tawşalğan bulğan.* (ÜY 313) “Duyduğuma göre, Bibinur Gümerovna’nın kalbi çok kırılmış.”
- 129) *Äkiättärzä yazğansa, hıw hüllüğü, İlyas - bisara - başı-tüyağı mınän gäşiğ buldı* (U 257) “Masallarda yazdığına göre, su sülüğü, İlyas -biçare- baştan aşağıya âşık oldu.”
- 130) *Unıñ uyınsa, Baxram Buryändärzi ayamayasaq.* (BR 95) “Ona göre, Bahram Buryenlere acımayacak.”
- 131) *Şulay za ul, güzätinsä, hiräk-hayaq bulha la hüyläyhı hüzn äytkiläp barzi.* (Uİ 110) “Böyle olsa da, her zamanki gibi çat pat da olsa, söylemek istediğini söyledi.”
- 132) *Rum sirıwınñ Hundarsa huğışa bilwındälir.* (BR 243) “Rum askerlerinin Hunlar gibi savaşılabilmeleridir.”

❖ Farklı bir ekin Türkiye Türkçesine edat olarak aktarıldığı diğer bir örnek de çıkma hâli ekinde yaşanmaktadır. Bu tür durumda ek Türkiye Türkçesinde ‘beri’ edatıyla karşılanmaktadır.

- 133) *Ul twmışınan ıza sikkän.* (MB 360) “O, doğduğundan beri ıstırap çekti.”
- 134) *Malay bäläkäyzän ük üläsähı qarawında buldı.* (ÜY 86) “Çocuk küçüklükten beri büyük annesinin gözetiminde oldu.”

❖ Başkurt Türkçesinin benzerlik eki -Day/-Lay/-Zay de aynı şekilde Türkiye Türkçesinde ‘kadar, gibi’ edatlarıyla ifadesini bulmaktadır.

- 135) *Yır quyınınan at başınday altın tapqaynı.* (ZB 91) “Yerin altından at başı kadar altın bulmuştu.”

136) *Büğüngüläy xätiründä*: (BR 133) “Bugünkü gibi aklında.”

137) *Dünyanı mängi üz qulında tütürzay bulıp, yaqşı kişilärziñ hüyägündä biyip gümir itkäyni...*— (Uİ 100) “Dünyayı sonsuz kadar elinde tutacak gibi iyi kişilerin suretinde dans edip ömür geçirmişti...”

❖ Yukarıdaki örneklerin tersine kimi zaman da Başkurt Türkçesindeki bir edat gurubu Türkiye Türkçesinde sıfat tamlaması veya zarf-fille karşılanabilmektedir. *hayın* edatı buna örnek teşkil eder.

138) *Kün hayın tığınan-bınan taqta, ağas-taş kütärıp alıp qaytıp, Tülküsuru tuzıp bütän süländi yañınan işläp quyzı, qıymalarzı, qapqanı rätlänı.* (NM 324) “Her gün oradan buradan tahta, ağaç, taş kaldırıp getirip, Tülküsuru eskleyen kileri yeniden yaptı.”

139) *Bılar atlağan hayın, dastan hüyläwsinıñ tawışı tünüqlana barzı, alda kimdirziñdir qızıp-qızıp hüyläşkänı işitlä başlanı.* (BR 41) “Bunlar atlar atlamaz, destan anlatıcısının sesi donuklaştı.”

❖ Aktarma sırasında kimi zaman Başkurt Türkçesinde bir edat, Türkiye Türkçesinde başka bir edatla karşılanabilmektedir.

140) *Ğäskär siginıp, haddattar üz bıldiktärı minän tırım-tırağay taralışqan kündärzä Xäzisälär lazarätı Pätrogradqa yullandı, oktyabr vaqiğalarınan azaq xärbi-rävolyutsiyon komität qaramağına küstı.* (ÜY 38) “Askerin geri çekilip, kendi keyiflerine göre düzensiz bir şekilde dağıldığı günlerde Heziseler’in reviri Petrugrad’a gitti. Ekim olaylarından sonra askerî İnkılâp Komitesine tabi oldu.”

8. Bağlama Grubu

❖ Başkurt Türkçesinde kullanılan bağlama edatları şunlardır:

1. Sıralama bağlaçları: *häm* “ve”, *vä* “ve”, *mınän* “ile”
2. Karşılaştırma bağlaçları: *bırsä-bırsä* “kâh.. kâh”, *bır* “kâh.. kâh”, *...da-dä, za-zä, la-lä, ta-tä*.... *da-dä, za-zä, la-lä, ta-tä* “...da... da”, *bır* “bir.. bir”, *bırsä* “bir.. bir, mı..mı”, *älı* “kâh”.
3. Denkleştirme bağlaçları: *yä* “veya”, *yäki* “ya da”, *yäihä* “veya, ya da”, *ällä* “veya, ya da”, *yä bulmaha* “veya”.
4. Cümle başı bağlaçları:
  - a. “fakat” anlamı verenler: *läkin* “fakat, lakin”, *ämmä* “fakat, ama”, *fäqät* “fakat”.

- b. “eğer” anlamı verenler: *ägär* “eğer”, *ägär zä* “eğer, şayet”, *ägär zä mäğär* “eğer ki”.
- c. “çünkü” anlamı verenler: *sünki* “çünkü”.
- ç. Benzerlik anlamı verenler: *yänähî* “güya”, *güyä* “sanki, âdeta”, *güyäki* “sanki, âdeta”
- d. Sonuç ve açıklama ifade edenler: *xatta* “hatta, bile”, *şuğa* “üstelik”, *şuğa la* “üstelik de”, *şunuğ hüzmätähindä* “şunun sonucunda”, “şu sebepten”, *timäk* “demek”, *yägñi* “yani”, *bälki* “belki”, *gärsä* “eğer”, *yänä* “yine, yeniden” *şulay uq* “da, gene”, *tik* “ancak”, *barı* “ancak, yalnız”, *yuqha* “yoksa, illa”, *yuğihä* “yoksa, illa”, *şulay bulha la* “öyle olsa da”, *şuğa qaramaştan* “özellikle şu nedenle”. (Yazıcı Ersoy 2007: 794-795)

❖Bağlama grupları bakımından Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki farklılık aşağıda da görüleceği gibi yapıdan ziyade kullanılan edatlar konusundadır.

- 141) *Türümtay minän Tülküsurä* (NM 66) “Turumtay ile Tülküsurä”
- 142) *Üsär-dürtär bütlü tūs büyzay tuqtarın kün buyına bürsä arbalarğa tıyöp, bürsä artıl ağzalarınñ üyzärinä alıp barıp buşatıp niq arığan bulha la, İştugan üzzärinä bürülüp inır alda az ğına tuqtap türzä.* (ZB 106) “Üçer dörder ayaklı iri buğday çuvallarını gün boyu kâh arabalara yükleyip, kâh tarım üyelerinin evlerine götürüp boşaltıp çok yorulmuş olsa da, İştugan kendi (evlerine) dönmeden önce azıcık durdu.”
- 143) *Ämmä tığılär İşmirzanıñ hüzinä yawap birırgä aşqınıp türmanı, yırängän tüş minän sitkä bürüla haldı.* (UYT 131) “Ama diğerleri İşmirza’nın sözüne cevap vermeye heveslenmedi. İğrenmiş bir hâlde yabancıya döndü.”
- 144) *Äğär hızgä unday tıl asqısı birilä qalha, üstäp şularzı la hürarğa tıyış bulır inığiz* (MB 40) “Eğer size böyle konuşma anahtarı verilirse, ekleyip şunları da sormak zorunda kalırdınız.”
- 145) *Yänähî, azağı yuq xikäyändiğ, yıñıw tantanahı yıtmäy.* (ÜY 16) “Güya, hikâyenin sonu yokmuş, galibiyetle sonuçlanmıyormuş.”
- 146) *Sünki ul qıla bıyägä şul tiklım ğyäläşkän, unan ayırılıp bür qayza la kitmäyäsäk.* (NM 66) “Çünkü o alaca kısrağa o kadar alışmış ki ondan ayrılıp bir yere gitmeyecek.”
- 147) *Ällä ğıl ğinä yulıqqan yıñıwzärzän uyawlıqtı yuğaltıp yibärgändär, xatta qamalışta qalıwzärin da hizmäy qalğandar.* (UYT 67) “Daima

zafer kazanmalarından dolayı uyanıklıklarını kaybetmişler, hatta kuşatma altında kaldıklarını da fark etmemişler.”

148) *Bik aqıllı komandır, tik bına min unıñ qayhı bır kähäštärin tütmağanmin, axırıhı, şuğa la üşü xäldä qaldıq ta indı.* (KKTY 58) “Çok akıllı bir kumandan, ancak ben onun bazı öğütlerini tutmadım sonra da bu hâlde kaldık işte.”

149) *Yuqha bit şulay ızalana-ızalay üşir zä, bır räxät kürmäy yäsär, yitmähä, ällä nindäy günahıtar işläp ülir zä tığı dünyala la tamuqqa tüşür.* (Uİ 84) “Yoksa böyle ağlaya ağlaya büyür ve hiç rahat görmeden yaşar, ayrıca kim bilir ne kadar günah işler de öteki dünyada cehenneme düşer.”

150) *Qüyaş bayışında Yunandar vü Rumızar tik yatmay.* (BR 46) “Batıda Yunanlar ve Romenler yalnız değil.”

9. Unvan Grubu

❖ Türkiye Türkçesinde *şahıs ismi + unvan veya akrabalık ismi* şeklinde yapılan unvan gruplarına Başkurtçada da sıklıkla rastlanır.

151) *Mikola ağay* (KKTY 153) “Mikola ağabey”

152) *Gülsüm apay* (U 256) “Gülsüm abla”

153) *Gülyüzüm inäy* (UYT 182) “Gülyüzüm nine”

154) *İsänbät awılınan Äxmäzulla mullanı işitkänin barzır bit?* (Uİ 65) “İsenbet köyünden Ehmezulla mollayı işitmişsindir?”

155) *Xäsänä abıstay ayırılırga mäjbür buldı.* (Yİ 310) “Hesene kadın ayrılmaya mecbur oldu.”

❖ Başkurt Türkçesinde bazen Rusçanın da etkisiyle unvan veya akrabalık isminin normal ismin önüne geçtiği de görülür. Türkiye Türkçesinde bu şekildeki yapılar birleşik isim kabul edilmektedir.

156) —*Uqıtıwı Kisäläw.* «Bına bıl, ismaham, yıyın! — tip, bır ni tiklım vaqıtqa aptırabıraq qaldı Tülküsurı. (NM 325) — Öğretmen Kiselev. ‘İşte bu, elbette toplantı!— diye bir müddet şaşkın kaldı Tülküsurı.’”

❖ Kimi durumlarda Başkurt Türkçesinde unvan grubu olarak karşılaşılan yapılar Türkiye Türkçesinde öyle bir kullanım olmadığı için sıfat tamlaması şeklinde aktarılmaktadır.

157) *Ğäyni tügıl, gäynislam qaynatayzıñ qızı.* (ASA 18) “Geyni değil, kayınbaba Geynislam’ın kızı.”

- 158) *Häm, nihayät, Arıslan batır, Pätir batşanın, üzünä barıp, Başqürt yıřzärında qupқан yawzıñ säbüps İläri bulğan däv-däv çinovniktäřzi xüküm itürgä farman birıwğä irıştı.* (K 37) “Ve nihayet, kahraman Arıslan, çar Petr’in yanına gidip, Başkurt topraklarında kopan savaşa sebep olan koca koca bürokratları karar vermeye, ferman vermeye ikna etti.”
- 159) *...Bir saq Xäbir batır uşşu urmanda bayzargä tıngı birmäy huğışıp yürügän.* (ZB 60) “... Bir zamanlar kahraman Hebir, ormanda zenginlere huzur vermeden (onlarla) savaşıyormuş.”

10. Birleşik İsim Grubu

❖ *İsim+isim* şeklinde kurulan birleşik isim gruplarında iki lehçe arasında göze çarpan önemli bir fark yoktur.

160) *Xäzısä Barlasovna* (ÜY 96) “Hezise Barlasovna”

161) *Bibinur Gümärovna* (ÜY 313) “Bibinur Gümerovna”

11. Ünlem Grubu

❖ *Ünlem+ isim* unsurunun oluşturduğu ünlem grubu açısından da Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında önemli bir fark göze çarpmaz. Başkurt Türkçesinin belli başlı ünlemleri şu şekildedir:

1. His ve duygu ifade eden ünlemlerdir: *aba* “ya, ha”, *abay* “aman”, *ay* “ay, vay”, *ax* “ha, vay”, *ax-ax* “vay vay”, *bäy* “vay”, *ah- ah* “ha, vay, ay, uf”, *ix* “hey,ey”, *u* “ay, uf”, *uy* “ay, uf, ya”, *uxu* “oy, uf, vay”, *ura* “hura, yaşa”, *ux* “oy, uf”, *ix* “hey, ey”, *ih* “of, oh, ah”, *äbäw* “aman”, *ähä* “ha”, *äy* “ay, vay”, *ay-alla* “hay Allah”, *uf* “vay, ay”, *tfu* “püf”, *fu* “öf, pöf”, *fuf* “öf, pöf”, *häy* “ay, hey”, *ay-hay* “ay, vay”.
2. Kabul veya ret ifade eden ünlemler: *ıyı* “evet”, *ıyı bit* “evet”, *yuq* “hayır”.
3. Soru, hitap, seslenme ifade eden ünlemlerdir: *quy* “yeter, yapma”, *quyığız* “susun”, *quysı* “yeter, yapma, bırak”, *qana* “haydi”, *nu* “haydi, ha”, *marş* “marş”, *äyzä* “haydi”, *äyzük* “lütfen”, *yä* “haydi, ha”, *mä* “ha, na”, *mägiz* “alın, işte”, *yämı* “emi, iyi”, *hayt* “hey, hayt”, *na* “deh”, *häy* “hey”, *äy* “hey”.

162) *Äyzä, kilin bız unı ırmäk itäbız!* (U 270) “Haydi, gelin biz onu eğlence yaparız!”

- 163) - *Ax, küsük!* (BR 313) “Vay, köpek yavrusu!”
- 164) *Vät, äy, bütähî lä hiñä bäylänälärsî, qürügürzar!* (ZB 14) “İşte, ey, hepsi de sana bağlanasicalar, yok olasicalar!”
- 165) *Ähä, tuğandarı unan baş tartqan, urman tüpkülünä ulaqtırğan!* (U 227) “İşte kardeşleri ona baş kaldırmış, ormanın derinliklerine göndermiş!”
- 166) *İyî bit, äxirät?!* (ZB 12) “Evet, arkadaşım!”
- 167) *Bulmay tür äli, yämî!* (ZB 333) “Olmaz, dur hele, emi!”
- 168) *Häy, quysı äli...* (K 291) “Hey birak hele..”

12. Sayı Grubu

❖Başkurtçanın sayı sistemi de Genel Türkçenin sayı sistemiyle aynı özellikleri gösterdiği için temelde sayı gruplarında iki lehçe arasında önemli bir fark bulunmamaktadır.

- 169) *Birîhî utız biş yaştä, ikînsîhî utızğa yitä yazıp.* (ÜY 266) “Biris otuz beş yaşında, diğeri otuzuna gelmiş.”
- 170) *Daçala qara küngä tip qaldırılğan qırq mîñ hum aqsahı la kitäsäk!* (UYT 153) “Yazlık evde kara gün için bırakılan kırk bin humu^{13*} da gidecek!”

13. Birleşik Fiil

❖Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de son derece fazla birleşik fiil görmek mümkündür. Kullanımda Türkiye Türkçesi ile morfosentaktik açıdan fark göstermemekle birlikte fiillerin kendisi açısından farklılıklardan bahsedilebilir. Özellikle birleşik fiillerin istemi noktasında Türkiye Türkçesi ile ayrılık gösteren unsurlar bulunmaktadır. Ayrıca tasvirî fiiller açısından Başkurt Türkçesi son derece zengin bir yapıya sahiptir.

- 171) *Kurganow işti qulına alıp karap türzû la, äli gînä üzi ultırğan taburîka üştünä yäyîp halıp, xataların aqlata başlanı.* (KKTY 260) “Kurganov işi eline alıp baktı ve (kâğıdı) oturduğu tabure üzerine yayıp yanlışlarını anlatmaya başladı.”
- 172) *Bäxittî izläp tabıp bulmay, tigändärî şuldır indî, unıñ yüräğın täw başlap quzğatqan yığıt hıwğa batqanday gäyîp buldı.* (NM 268) “Mutluluğu takip ederek bulmak mümkün değil, diyenler bunun

13 hum: Başkurtların para birimi.

için demişler, onun kalbini, ilk defa etkileyen genç, suya gömülmüş gibi kayboldu.”

- 173) *Aqman-tüqmandıñ dähşätli ixtıyarına birıldı*. (MB 88) “Son derece güçlü fırtınanın emrine girdi.”
- 174) *Petrograd häm İvaşkin polktarı hüjüm itti*. (MB 65) “İveşkin alayları – aynı anda hücum etti.”
- 175) *Başqurt väkildärinñ hüznä qūlaq halırğa mäjbür buldı*. (K 37) “Başkurt vekillerinin sözüne kulak vermeye mecebur oldu.”
- 176) *Färizä Müxärrämđi yalandan üzi barıp alıp qayttı*. (UYT 282) “Ferize Muhherrem’i tarladan kendi gidip aldı.”

Sonuç

Bugün Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçeleri üzerine birçok çalışma yapılmaktadır. Söz dizimi daha önce de bahsedildiği üzere lehçeler arası karşılaştırmalarda en az farklılık gösteren alanlardan biridir. Ancak yine de lehçeler arası aktarmaların doğru bir şekilde amacına ulaşabilmesi için söz dizimi ve kelime grupları açısından da lehçeler üzerinde çalışmaların yapılması gereklidir. Kelime gruplarının yapıları üzerindeki farklılıklar herhangi bir lehçeyi öğrenmek isteyenler için son derece faydalı olacak ve belki de Türkiye Türkçesinde kelime grupları açısından problemlen olan bazı noktalara ışık tutacaktır. Bu çalışmada, kelime gruplarından kısaltma grupları, Başkurt Türkçesinde gösterdiği yapısal ve anlamsal bağlantıların incelenmesi açısından geniş bir yer tutacağı için başka bir çalışmaya konu olmak üzere dışarıda bırakılmıştır.

ÖRNEKLERİN ALINDIĞI ESERLER

- ASA** : NUGUMANOV, Bary, (1999) *Ak Säksäli Aklan*, Ufa.
- AT** : İSHAKOVA, Fenize, (2003) *Ak Täknälär*, Ufa
- BA** : VELİ, Ekrem, (2003), *Birinsi Azımdar*, Ufa
- BEB** : ESENOV, Fenil, (2002) *Bizin Dä İzzär Bar*, Ufa.
- BR** : RAFİKOV, Bulat. (2003). *Bulat Rafiqov- Äsärzär*, Ufa
- BÜY** : KERİM, Mostay, (2003) *Bizzin Üyzün Yämi*, Ufa.
- DHK** : AKBAŞ, Kebir, (2002) *Dramalar Häm Komädiyalar*, Ufa.
- HM** : YEĞEFEROVA Ayhılıw (2001) *Handugas Mumu*, Ufa.
- HT** : SADİKOVA, Mükere, (2001) *Havalagı Turna*, Ufa.
- İAE** : ABDULLİN, İbrahim, (2001) *İbrahim Abdullin Esärzär*, Ufa.
- K** : İBRAHİMOV, Ğeli, (1977) *Kinyä*, Ufa

- KA** : EMİNEV, Emin, (2003) *Kapka*, Ufa.
KKTY : EHLİULLİN, Ehmet, (2002) *Kındık Qanı Tamğan Yır*, Ufa.
KR : URAZGULOV, Relis; SAFİNA, Eklime. vd., (2000) *Kırsıntaş*, Ufa
M : BAYBURİN, Gabdulla, (2002) *Muı*, Ufa.
MB : MUSİN, Nuđman, (2003) *Nuđman Musin- Haylanma Āsärzär*, Ufa.
NM : MUSİN, Nuđman, (2003) *Nuđman Musin- Haylanma Āsärzär*, Ufa.
S : EMİNEV, Emin, (2001) *Sıngül*, Ufa.
SPK : GEYİTBAY, Nail, (2003) *Sit Plänäta Qızı*, Ufa.
U : KAMAL, Rinat, (2004) *Üzıntal*, Ufa.
UI : BİİŐEVA, Zeynep, (1990) *Ülü İyik Buymda*, Ufa.
UYT : SULTANGEREEV, Reşit. (1995). *Ulu Yuldıı Tuzanı*, Ufa.
ÜY : HEKİM, Ehier, (2002) *Üyürmä*, Ufa.
Y : KİLMÜHEMETOV, Timirgeli, (2001) *Yänkisäk*, Ufa.
Yİ : POVARİSOV, Sufiyan, (2001) *Yäřlik İrtähi*, Ufa.
ZB : BİİŐEVA, Zeynep, (1982) *Zäynäp Biiőeva- Āsärzär Dürt Tomda*, Ufa.

Kaynaklar

- DMİTRİYEYEV, Nikolay Konstantinoviç, (1950), *Başkurt Tilinin Grammatikahı*, Ufa
İŐBULATOV, İ. (1972), *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
KARAAĞAÇ, Günay, (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul.
KARAHAN, Leylä, (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay. Ankara.
ÖZKAN, Mustafa; SEVİMLİ Veysel, (2008), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul.
POPPE, Nicholas, (1964), *Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary)*, Indiana University, Bloomington.
SEYİTBATTALOV, G. G, (2002), *Başkurt Tili Kuşma Hüylem Sintaksisi*, Ufa.
SEYİTBATTALOV, G. G., KİYEKBAYEV J.G., (2004), *Başkurt Tili*, Ufa.
YULDAŞEV, A. A., (1981), *Grammatika sovremennogo başkirkogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.
ZEYNULİN, M. V., (2002), *Hezirgi Başkurt Ezebi Tili- Morfologiya*, Ufa.
YAZICI ERSOY, Habibe, (2007), "Başkurt Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), 749-810, Ankara: Akçağ Yayınları.

Uygur Yazısının Tarihî Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış

Yüsüpcan Yasin*

Özet: Menşei Soğd yazısına dayanmasına rağmen Uygurların elinde bir Türk millî yazısı durumuna getirilen ve yine Uygurların gösterdiği bağılıklar sayesinde Moğollar döneminde üç kıtada yayılan Uygur yazısı, dört döneme ayrılmak üzere yaklaşık 1300 yıllık bir tarihe sahip olmaktadır. Bilhassa, Türklerin hayatı ve düşüncesine ait en önemli eserleri bırakmakla Türk kültürünün gelişme çağlarını müşahede eden bu yazı, İslamiyet sayesinde Türklerce benimsenen Arap alfabesinin Türk kültür muhitinde yavaş yavaş nüfuz kazanması ve Orta Asya'ya doğru açılan Mançu imparatorluğunun uyguladığı kültür hegemonyası yüzünden kaybolmuştur. Bu çalışmamızda söz konusu yazının tarihi dönemleri, yayıldığı bölgeler, bıraktığı vesikalar ve Türk tarihinde ve beynelmilel bir ortamda kazandığı kültürel değerler yeni bir bakış açısından derli toplu olarak ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Uygurlar, Uygur yazısı, Moğol dönemi

An Overview to The Historical Periods of The Uighur Script and The Areas Which It Spread

Abstract: Despite of its Sogdian origin, The Uighur script became a national script of Turks and at the Mongolian age, it spread in three continents with the Uighurs' endeavour and devotion. It has approximately a 1300-year history with its four period. In particular, this script which witnessed the Turkish cultural development with the most important works of art belonging to the Turks' life disappeared because of the Arab alphabet's ascendancy -which was began to use by courtesy of Islam- and Manchu Empire's cultural hegemony. In this article, the history of the Uighur script, areas which it spread, documents left by the Uighur script and its cultural values at the Turkish history and international atmosphere are examined clearly with a new point of view.

Key Words: Uighurs, Uighur script, Mongolian period

* Doçent, Çin'e bağı Şıngyang Uygur Özerk Bölgesinde Başkent Lisesinde Kıdemli Yüksek Dereceli Tarih Öğretmeni.

Milattan önceki çağlardan itibaren Orta Asya'nın Soğdiana bölgesinde yaşayan Soğdlar (Soğdaklar) yüksek kültürlü ve tüccarlıkla ün kazanmış bir kavimdir. Hatta bir süre Soğdcanın bütün Orta Asya'nın ticari dili durumuna geldiği kabul edilmektedir.¹ Doğu ve Batı arasında yapılan iktisadi ilişkilerde ticari yeteneklerinin üstünlüğüyle Göktürk ve Uygurların siyaset ve diplomasisinde belirli bir ölçüde nüfuz sahibi olan Soğdlar, ticaret, yazı, din ve mimarlık bakımından bu Türk kavimlerini etki altına almak derecesine ulaşmıştır.

Göktürk ve Uygurlara gösterdiği etkileri ilk olarak yazı alanında görülen Soğdların Arami alfabesine dayanan bir yazı sistemi vardır. Moğolistan'da bulunan Bugut yazıtı, Kara Balasağın yazıtı ve Turfan'da bulunan bazı vesikalardan anlaşılmaktadır ki, Göktürkler ve Uygurlar, bir süre Soğd alfabesini Türk alfabesi ile yan yana kullanmışlardır. Bununla kalmayan Uygurlar aynı alfabeyle dayanmak suretiyle yeni bir alfabe yaratmıştı. Soğd yazısına dayanan yeni bir alfabenin niçin türetildiği hakkında söz açılırken, müstaid tacir olan Soğdluların Türk sahasına gelip yerleşmeleri ve hatta yavaş yavaş Türkleşmeleri, Uygur alfabesinin doğmasına ve gelişmesine şiddetle sebep olduğu bildirilmektedir. Uygur alfabesinin Soğd yazısından geldiğini yazan ilk kişi Fahrud-din Mübarek – Şah Merverrudi (1130-1206)dir. Montecorvinolu Johannes 1300 sıralarında aynı alfabaden “*Litterae tarsicas*” diye söz eder. Ancak burada, bu deyişin dayandığı Farsça “tersa” (Hristiyan) sözünü “başka dinden olan, inancı başka olan” diye anlamak gerekir. 13. asrın İran şairlerinden Pur- Baha-i Cami'nin bir kasidesinde “Hatt-i Uyguri” (Uygur alfabesi) ifadesi geçmektedir.² Şunu belirtmek icap eder ki, Kaşgarlı Mahmud'da umumi düşünceler yönünden Türk alfabesi adıyla anılan bu yazının sonra beynelmilel bir ortamda Uygur alfabesi adı altında maruf olduğu Moğolların ayak bastığı her yerde aynı alfabeyle Uygur adına bağlamak yoluyla tanıttıklarından ileri gelmiştir. Çalışmamızda Uygur yazısının tarihî dönemleri, yayıldığı bölgeler ve bıraktığı başlıca vesikalar ve belgeler yeni bir bakış açısından ele alınmakla birlikte söz konusu yazının tarihî süreç içerisinde kazandığı değerler derli toplu olarak tanıtılmaktadır.

Türklerin ikinci millî alfabesi durumuna gelen Uygur alfabesi, Soğdların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim değişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile Türkçeye uydurulmuştur. Önce 3 ünlü ve 15 ünsüzden oluşturulan, sonra 24 harfe doğru inkişaf eden Uygur alfabesi, sağdan sola doğru yazılan bir yazıdır. Harfler umumiyetle birbirine bitiştirilir, yani bitişik karakterde bir yazıdır. Bu yüzden harflerin çok defa başta, ortada ve sonda olmak üzere üç şekli ve muhtelif yazım yöntemleri görülmüştür. Örneğin,

1 Jean- Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.16, 1994, İstanbul, İşaret Yayınları.

2 *Türk Ansiklopedisi* (“Uygur alfabesi” maddesi), 33.cilt, s.121, 1984, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Maniheist metinlerde harfler bitişik olmakla birlikte birbirinden biraz uzak, Budist metinlerinde daha sık yazılmıştır. Nesturi metinlerinde ise harfler iyice birbirine yanaşıktır. Kütük baskılarında harfler sivrice ve köşelidir. Ama, şu nokta ilginçtir ki, üzerine değinen bilginlerin Uygur alfabesinin eksiklik arzeden bir yazı olduğu hakkındaki görüşü paylaşmaktadırlar. Gerçekten, Türk alfabesi sistemi ile Uygur yazı sistemi mukayese edilirse göze ilk çarpacak olan hususiyet, Uygur alfabesinde ünlülerin noksanlığı ile ünsüzlerin kifayetsizliğidir. Türk alfabesinde ünlü uyumunu tebarüz ettirmek gayesiyle, ünsüzlerin sayısı çoğaltıldığı halde, Uygur harfleri sisteminde ünsüzler bilakis azaltılmıştır. Bu yüzden Uygur alfabesi, Türk dilinin fonetiğini tesbit için, elimizdeki Uygurca metinlerin bolluğuna rağmen, pek de elverişli olamamıştır.³ Buna rağmen, Uygur alfabesi Türklerin elinde çok işlek bir şekilde kullanılmış, bir yandan çok yaygın umumi yazı olarak ihtiyacı karşıladığı gibi, bir yandan da hattatlık sahasında kullanılan bir sanat yazısı haline gelmiştir.⁴

İlim sahasında Uygur alfabesinin 8.asırda kullanılmaya başladığı çoktan beri ileri sürülmüştür. Ama, son zamanlarda Doğu Türkistan'da ortaya çıkan buluntular, Uygur alfabesinin tarihini yeniden tesbit için en önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Uygur arkeoloğu Kurban Veli'nin Turfan'da bulunmuş vesikalara dayanmak suretiyle ileri sürdüğü teze göre, Uygurlar 5. asırda Soğd alfabesinden çıkarılan Uygur alfabesini kullanmağa başlamıştır.⁵ Çin'de ilim sahasında hemen bir zelzele yapan bu görüşün ortaya atılmasıyla Uygur alfabesinin 5. asra kadar çıkan bir başlangıç tarihi gün ışığına çıkmış oluyor. İslamiyetten önce en geniş ölçüde kullanılan ve İslamiyetten sonra da uzun zaman yazılan Uygur alfabesi, Moğol istilası döneminde beynelmilel bir yazı hüviyetini kazanmıştır. Son vesikası 17. asra tekabül eden Uygur alfabesinin tarihi dört döneme ayrılır.

5. asırdan 9. asrın ortalarına kadar olan 1. devrinde Göktürkler ve Uygurlar arasında Türk yazısı hâkim duruma gelmiş olduğundan, Uygur alfabesi kısmen ve sınırlı bir ortamda kullanılmış veya ek yazı rolünü oynamıştır, yani kullanım sahası sadece Uygurlarla münhasır kalmıştı. Turfan'da bulunan ve şimdi Lü-Shün müzesinde muhafaza edilmekte olan 5-7. asırlara ait kazık vesikalar, Moğolistan'da bulunan ve 8. asırdan kalma Ulanhum yazıtı, Türgiş kağanı Bağa Tarhan'ın darbettiği sikkeler aynı dönemin bilinen belgeleridir.

Uygur alfabesinin 2. devri 9. asrın ortalarından 13. asrın başlarına kadardır. Uygur alfabesinin nüfuzu artmaya başlayan bu devrede, Uygurlar din bakımından farklı inanç sistemlerine (*İslamiyet, Budacılık, Maniheizm, Nesturilik vb.*) bağlı kalan üç devlet teşkil etmesine rağmen; idarî, edebiyat,

3 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi, I*, s.175, 1984, İstanbul, Enderun Kitabevi.

4 Muharrem Ergin, "Türklerde Yazı ve Alfabeler", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2.cilt, s. 263.

5 Kurban Veli, *Bizning Tarihîy Yızkırlırimiz*, Uygurca, s.8, 1986, Ürtümçi, Şincang Yaş- Ösmürler neşriyatı.

fen ve ilim sahalarında ve gündelik toplumsal ilişkilerde Uygur alfabesini kullanmıştır. Uygur alfabesi, Uygurların resmî yazısı yerine geçmiştir. Bunun dışında aynı alfabenin kullanış sahası daha genişlemiş ve bütün Türklerin müşterek olarak kullandığı bir yazı olmuştur. Kaşgarlı Mahmud, “Kaşgar’dan Yukarı Çin’e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıgıları, mektupları eskiden beri bu yazı ile yazılagelmiştir.. Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır”⁶ demekle Uygur alfabesinin en geniş kullanılan umumî Türk yazısı durumuna geldiğini bildirmiştir. Bahsedildiği gibi, Karahanlıların Ön Asya’daki Selçuk sultanları ile mükâtebeleri de Uygur harfleri ile Türkçe icra olunuyordu. Yani Karahanlıların resmî dil ve yazıları Uygur yazılı Türkçe idi.⁷ 19. asrın son yıllarından itibaren Barun C. Munsik, Dr. Otto Donner, Klementz, Malov, Aurel Stein, S. Hedin, A. Grünwedel, A.V. Le Coq, P. Pelleot, Kozui Otani ve Çinli bilgin Huang Wen gibi çeşitli memleketlerden gelen bilim adamları, Doğu Türkistan’da ve Kansu Dun-Huang’da yaptıkları gezilerde İslamiyetten önceki Türklere ait Uygur harfli bol el yazmalarını ve kazık vesikalarını bulmuş ve kendi vatanlarına götürmüşlerdir. Muhtevası hukuk, yasa, iktisat, dil, din, astronomi, fal, ilişki, tıp, eğitim, tarih ve edebiyat gibi sahaları ilgilendiren bu belgeler içinde hukuki vesikalar ile din çerçevesine ait tercüme edebiyatı başta gelmektedir. Budacılık tarihinde pek önemli bir yer tutan *Altın Yaruk* (“Altın Işık”), *Shüen-Tsang’ın biyografyası*, *Maitrisimit*, *İki yultz nom* (“iki kök kitabı”), *İki prensin hikayesi* gibi eserler bunlar arasındadır. Türklerin en eski ve en büyük destanı *Oguzname* de 1300 yıllarına doğru Turfan’da Uygur alfabesiyle kaleme alınmıştı.⁸ Saf bir Türk hukuk düşüncesini bünyesinde barındıran ve Budacılık ve Maniheizm’in hiç bir izlerini taşımayan bu destan, Türklerin tarihi ve kültürünü anlamak bakımından büyük önemi haiz bir eserdir. Burhancılık, Maniheizm ve kısmen Nesturilik muhitinde kalan Uygurların metinlerinin işlenmesi ve yayınlanmasında II. Dünya Savaşı’ndan önce A. von Le Coq, F.W.K. Müller, W.Radloff, S.E. Malov, P.Pelliot, C.Huart, W. Bang, A.von Gabain, R.R.Arat, G.J. Ramestedt, Haneda Toru gibi bilginler çaba gösterdi. II. Dünya Savaşı’ndan sonra da Almanya, Macaristan, Japonya, Amerika, Türkiye ve Çin’de birçok bilim adamı aynı yolda çalışmalar sürdürmüştür. İslamiyet sahası içinde kalan Karahanlılar döneminde Uygur alfabesiyle yazılan metinlerden günümüze ulaşabilen eserler, sadece son zamanlarda Herat’ta istinsah edilen *Kutadgu Bilig*, 20. asrın başlarında Kırgızistan topraklarında Tereksay kanyonundaki bir kayada bulunan kitabeler içindeki 10. asrın sonu ile 11. asrın başlarına ait olan bir yarlık, 1930’da Talas ırmağı havzasında yapılan Sarıg kazılarında elde edilen humlar üzerindeki

6 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat -it -Türk*, I, s. 8, 10, 1985, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

7 A.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 81, 1981, İstanbul, Enderun Kitabevi.

8 Paul Pelliot, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuzhan Destanı Üzerine*, s.103, 1995, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

yazmalar ve 1898'de Yarkent'te bulunan üç parça antlaşma belgesi ile 20. asrın başlarında Makarten'in Hoten'de bulunduğu 24 parça el yazması ve Tacikistan'da bulunan 1012-1020 yılları arasına ait ve üzerine Yusuf Kadır Han'ın adı yazılan sikkelerdir.⁹

Uygur alfabesinin 2. devrinin en mühim özelliklerinden biri Kitanların aynı alfabeyi örnek almak yoluyla yeni bir yazı sistemine kavuşmasıdır. Kitan devletinin (916-1125) kurulmasında, Uygurlardan yetişen siyaset adamlarının, komutanların, aydınların ve zanaatçıların büyük emekleri geçmiştir. Kitanların yaşam sahalılarında da Türk kültürünün izleri görülmüştür. Kitanlar, asıl Çin karakterlerine dayanan Büyük Kitan yazısıyla Uygur alfabesine dayanan Küçük Kitan yazısını kullanıyordu. Bu hususta Çin yıllıklarından Liao-şi'de (64. bölüm) ilgi çekici bilgiler vardır: "Uygur elçilik kurulu geldiği zaman, onların dillerini anlayan hiç kimse çıkmamıştır. Bunun üzerine Tai-tsu "Tye-la akıllı ve varışlı bir adamdır, onları karşılamaya onu gönderiniz" demiştir. O da aralarında yirmi gün kalmış ve dilleriyle yazılarını öğrenmiştir. Buna dayanarak Küçük Çidan (Kitan) yazısı işaretlerini meydana getirmiştir."¹⁰ Tye-la (Tala)'nın meydan getirdiği Küçük Kitan yazısının Kitan devletinin resmî bir yazısı durumuna gelip yaygınlaşmasında Yalluğ Abavci'nin karısı, Uygur prensesi Şulug büyük bir rol oynamıştır.¹¹ Kitanların, Uygurlar ve diğer Türk kavimleri ile yaptıkları ilişkilerinde aynı yazıyı kullandıklarından bahsedilir. 924'den itibaren kullanılan Küçük Kitan yazısı, Türkistan'da kurulan Kara Kitan devletinin son zamanlarına kadar sürmüştür ve 1191'de hükümdarın verdiği bir yarlık üzerine iptal edilmişti. Bu yazı ile yazılan mezar hatıraları vardır. Kaşgar ve Yarkent gibi yerlerde üzerine aynı yazı yazılmış yadigârlar bulunmuştur. Araştırmacılar, bu yazıya çok önem vermektedirler. Çünkü, onun okuma yöntemi nasıldır, bunu kimse bilmiyor. Üstelik transkripsiyon sorunu da henüz çözülmemiştir.¹²

İslamiyetin Türkler arasında yayılmasıyla Uygur alfabesi hemen ehemmiyetini kaybetmemiş, Arap harfleri ile boy ölçüşerek, asıl Uygur sahası haricinde kalan diğer Türk kavimleri arasında da rağbet görmüştür. Yalnız, Buhara, Belh ve Semerkand gibi bazı İslam merkezlerinde, yeni din mensupları tarafından Uygur harflerinin kullanılmasına derhal nihayet verilmiştir. Şarki Türkistan'da ise, eskisi gibi, Uygur harflerinin kullanılmasına devam edilmiştir. Sonraları, Arap alfabesi tesiriyle gittikçe eski ehemmiyetini kaybetmeğe yüz tutmuşken, Moğol hakimiyetinin kuruluşu ile yeniden bir canlanma devresi yaşarak, uzun zaman Moğol devletinin resmî yazısı olmuştur.

9 S.G.Klyastorny, T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s.174, 2004, İstanbul, Selenge Yayınları. 牛汝极: 《莎车出土的哈喇汗朝阿拉伯语法律文书与《福乐智慧》研究》,《西域研究》, 1993年, 第二期, 第99, 100页. 蒋其祥: 《新疆黑汗朝钱币》, 第36, 37, 38页, 1990年, 乌鲁木齐, 新疆人民出版社.

10 *Türk Ansiklopedisi* ("Çidan" maddesi), 11.cilt, s.502, 1963, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

11 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1.cilt, s.116, 1971, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.

12 Kurban Veli, age., s.125.

Uygur alfabesinin 3. devri 13. asrın başlarından 15. asrın sonralarına kadar sürmüştür. Söz konusu dönemde Uygur alfabesinin nüfuzu daha yükselmiş, kullanım sahası Doğu'da Kore ve Hanbalık (Pekin)'tan Batı'da Osmanlıların sarayına, Kuzey- Batı'da ise Ukrayna ve Litvanya gibi ülkelere kadar yayılmış ve beynelmilel bir yazı durumuna gelmiştir. Aynı durumun ortaya çıkışı, elbette Moğolların Uygur alfabesini benimsemesi ve Moğol hakimiyetinin her sahasında çalışan Uygurlardan yetişmiş aydınların, devlet adamları, komutanlar ve memurların, katip ve bitigçilerin oynadığı rolü ile ilgilidir.

Moğolların Uygurlardan ilk olarak öğrendikleri şey Uygur yazısıdır. Aynı yazıyı Moğollara tanıtan ve bildiren adam, asıl Naymanlar sarayında çalışan Tatatunga (veya Taşatun)'dır. O, Moğollara yine damga kullanmayı ve devlet tahriratını öğretmiştir. Bu olay 1206'de vuku bulmuştur. O, Hanın oğullarına Uygur yazısıyla okuma yazamayı öğretmeye memur edilmiştir. Uygur yazısının kabulünün ilk neticesi Moğolların ananevi kanunlarının (yasa) yazıya geçirilmesi oldu. Yasa, yani Moğolların ananevi kanunlarını yazabilmek için Moğol gençleri Uygurlardan okuma yazmayı öğrenmeye mecbur edilmiştir. Bu nevi ihtiyaçlar, imparatorlar tarafından, sonra Körküz, Surğay, Uygurtay, Arın Temür, Torçi (Törçi), Kara Yiğaç Buyruk, Sakız (Sakiş), Şiban ve Wen- Shue-nü gibi adamların Moğol prenslerine Uygur alfabesini öğretmeye memur edilmesine vesile olmuştur.¹³ Böylece, Moğollar arasında Uygur alfabesini öğrenme amacındaki bir eğitim akımı şekillenmiş ve ilk Moğol aydınları ortaya çıkmıştır. Cengiz Han'ın yakınlarından Uygur terbiyesine göre ilk yetişenin Şiki-Kutuku-Noyan olduğu anlaşılıyor.¹⁴ Bilindiği gibi, bir ara *Cengiz Han'ın Kutadgu Biligi* adı da verilen Uygur alfabesi uzun zaman Moğol hakimiyetinin ve Cengiz soylu devletlerin resmî devlet yazısı olmuştur. Hükümdarların menşurları, kararları, buyruk ve yarlıkları, çeşitli mektupları, darbettiği sikkeler, ayrıca şiir, hikaye ve tarih eserleri de aynı alfabe ile yazılmıştır. Moğol İmparatorluğunun belli başlı şehirlerinde, Karakurum'da, Hanbalık'ta, Türkistandaki Kayalık ve Semerkant'ta, Horasan'daki Merv ve Herat'ta, Azarbaycan'daki, Tebriz, Meraga ve Sultaniye'de, Doğu Avrupa sınırlarındaki Altın Ordu merkezlerinde, Uygur ve Öngüt boylarına mensup Budist veya Nesturi Hristiyan Türk aydınları, saray kütüphanelerinde ve devlet hizmetlerinde faal idiler.¹⁵ Anlaşılmaktadır ki önceleri Uygurların öğrencileri olan Kitanlar gibi¹⁶, uzun zaman Göktürk ve Uygurların egemenlikleri altında yaşayan Moğollar da, 13. asırda iktidar başına geçtikleri sıralarda kültür bakımından çok aşağı bir düzeyde olduklarından toplumsal

13 B.Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s. 42, 43, 54, 69, 71, 154, 155, 161, 189, 2002, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

14 V.V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 415, 1990, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Hee--Soo- Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s.141, 1988, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

15 *Türk Ansiklopedisi* ("Uygur Sanatı" Maddesi), 33.Cilt, s.140, 141.

16 Jean Paol Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 168, 2004, İstanbul, Kabalcaı Yayınevi.

hayattan devlet idaresine kadar her sahada Türk kültürünü öğrenmeye ve hakimiyet makamlarına Türkleri almaya mecbur olmuştur. Bilhassa, Moğolların kuvvet kazanması her şeyden önce Uygurlara borçlu olmuştur. Böylece, Uygurlar Altay'dan Orhun'a bütün Türk-Moğol devletlerinin, 12. asırdaki Naymanların ve 13. asırdaki Cengizhanlıların "Medeniyet hocaları" olma hakkını elde etmiştir.¹⁷

Bahsedildiği gibi, Moğolların ilk Hocaları ve ilk devlet memurları Uygurlar olduklarından Moğol imparatorluğu döneminde Uygur alfabesinde yazmak ve okumak yüksek bir bilimsel nüfuzun, şeref ve rütbenin simgesi olmakla birlikte insanın kaderini ve değerini tayin edecek bir güç ve vasıta durumuna gelmiştir. Bu hususta Cuveyni'nin yazdıkları ilginçtir. O, şöyle diyor: "Dünyayı tahrip eden bu inkılapların neticesinde medreseler harap oldu, alimler öldürüldü. Bilhassa ulemanın toplanma yeri ve münevverliğin ocağı olan Horasan'da böyle oldu. Burada kalem sahibi olan büyük şahsiyetler kılıçtan geçirildi, sağ kalanlar için ise Uygur yazısını öğrenmekten başka çare kalmadı."¹⁸ Uygur alfabesinin nüfuzu göz önünde tutulan İbn Arabşah (1388-1450)'in bir eserinde "Uygur alfabesiyle yazabilen kimse hor görülmez" diye kaydedilmişti.¹⁹ İlhanlılar devletinde Gazan Han (1295-1304)'in tahta geçtiği sıralarda, çocukların beş yaşındayken Uygur alfabesini öğrenmeye tabi tutulduğunu biliyoruz. Uygur Alfabesi İlhanlılar çağındaki İran şairlerinin eserlerinde "Zülfiyar" e vesaiereye teşbih edilmiştir.²⁰ İslamiyetin derin bir kök salması neticesinde Arap alfabesinin kullanış sahası gittikçe genişlemesine rağmen, Türkler Uygur alfabesini kolayca terketmemiştir. Orta Asya ve İslam sahalarında kurulan Moğol devletlerinde de alfabelerin nüfuz dengesi Uygur alfabesi lehinde sürmüştür. Bu dönemin günümüze ulaşan metinleri arasında, Altın Ordu sahasına ait iki yarlık vardır. Biri, Tohtamış Han'ın 1393'de Lehistan-Litvanya kralı Yağayla'ya gönderdiği mektuptur, diğeri Timur tarafından Altın Ordu tahtına çıkarılan Timur Kutluk Han'ın 1397 yılında tarhanlığa çıkarıldığı bildirilen Muhammed adlı birisinin yarlığıdır. Bunun dışında asılları elimizde mevcut olmamakla birlikte Toktamış Han'ın Kırım'daki Cenevizlere yolladığı bazı yarlıkların da Uygur alfabesiyle yazıldığı bilinmektedir.²¹ Çağataylar sahasına aitleri ise sadece ferman, üst makamlara yazılan dilek ve antlaşma ile alakadar olan vesikalardır. Adı geçen vesikaların biri, günümüzde Berlin müzesinde muhafaza edilmekte olan T11D224 numaralı bir vesikadır. Bu, Çağatay'ın bir yarlığıdır.²² Diğerleri, kazılar sonucunda ortaya çıkan Tuğluk Timur ile oğlu İlyas Hoca zamanına ait çiftçilerin üzümlü yerler için ödenecek vergilerinin miktarını azaltmak hususunda yazdığı bir dilekçe ile

17 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 133, 1996, İstanbul, Ötügen Neşriyat.

18 A. Zeki Velidi Togan, age., s.272.

19 Enver Baytur, *Şincang'daki Milletlerin Tarihi*, s. 631, 1991, Pekin, Milletler Neşriyatı.

20 A. Zeki Velidi Togan, age., s.272.

21 Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine Araştırmalar*, s.14, 2005, İstanbul, Ötügen Neşriyat.

22 (匈牙利) 兀.卡拉 著 范丽君译:《蒙古人的文字与书籍》,第42页,2004年,呼和浩特,内蒙古人民出版社.

ticari ilişkileri yansıtan bir antlaşma belgesidir.²³ Çin’de Hüküm süren Yüan devletine ait, Kansu’nun Chiu-Chuan bölgesinde, Çağataylardan Nom Tas adlı bir adamın 1326’de diktiği *Chong xiu Wen-zhu shi bei* (“Yeniden tamir edilen Wen-Zhu tapınağı yazıtı” anlamında gelir) adlı bir hatıra taş bulunmuştur. Aynı yazıtın Çin karakterleriyle yazılan ön yüzünde ve Uygur alfabesiyle yazılan arka yüzünde yirmi altışar satır vardır.²⁴ Uygur harfli yazmalar da dahil beş çeşit yazı ile yazılan bir vesika 19. asrın sonlarına doğru Pekin’in Kuzey-batı tarafından 48 km. uzaklıkta kalan Guan-Guo-xia vadisinde Chu-Yung-guan stupasında bulunmuştur. *Chian-ta katkıda bulunmuş insanlar yazıtı* adıyla anılan ve 1342 yılında dikildiği bilinen bu yazıt, Silatkay tarafından yazılmış aliterasyonlu dörtlüklerden oluşan bir eserdir. Pek çok araştırmacının üzerinde durduğu bu yazıt, Uygur alfabesinin stillerini araştırmak açısından büyük önemi haiz bir eserdir. Bu yazıtın yazı biçimine dayanan Japonya bilim adamlarından Teng-zhi –huang, Uygur alfabesinin büyük ve küçük olmak üzere iki yazı stiline var olduğunu iddia etmektedir.²⁵ Aynı sahadaki Moğollara ait bilinen en son vesika, Yüan devletinin yıkılış tarihinden biraz önce, yani 1361’de Chiu-Chüan’de dikilen *Da Yuan Shu-Zhou Lu ye Da-Lu-Ha-chi Shi-xi zhi bei* adlı yazıttır. Üzerinde Çince karakterde 23, Uygur alfabesinde 32 satır metin yazılan aynı yazıt, Kansu bölgesinde yerleşen sakinlerin durumunu anlatmaktadır.²⁶ Koryo’nun Moğol hakimiyeti altında tebaa bir hanedan haline düşmesinden sonra Moğol saray mensupları başta olmak üzere pek çok Uygurun Koryo sarayında görev almaları, netice itibarıyla Koryo sarayında Uygurcanın yayılmasına sebep olmuştu. Bu sebeple Yüan sarayı ile fiili haberleşme yapması ve Ta-tu’daki Moğol ve Türk memurlarıyla yakın, dostça münasebetlerde bulunması mecburi olan Koryo saray mensupları ve üst düzey memurları için artık Uygur alfabesi ve lisanını öğrenmek şart olmuştu. Bu yüzden Koryo hanedanı üzerinde Moğol tesirinin en kuvvetli olduğu zamanda (13.yüzyılın ikinci yarısından 14.yüzyılın ortalarına kadar) Uygur yazısı ve lisanı Kore’de çok yaygın olmuş ve gayr-i resmî bir saray lisanı haline gelmiştir. Bu, aynı dönemde Türk kültürünün Kore’de yayılmasında en önemli unsur olmuştu.²⁷ 1368’de Yüan hakimiyetine son veren Çinlilerin Ming devletinde de Uygur alfabesine ilgi duyulmuştur. Ming devletinde Han-len akademisine bağlı bir yabancı diller merkezi vardı. Bu merkezin bir bölümünü teşkil eden İdikut sarayı ise, Uygur dili ve alfabesi öğrenimiyle uğraşıyordu. Aynı bilim sarayının İmparator Yong-le yıllarında (1403-1424), Çin ve-Uygur yazılarıyla telif ettiği *İdikut Sarayı Sözlüğü* ise bir seri kelimeler sözlüğüdür.

23 田卫疆：《丝绸之路与东部察合台汗国史研究》，第216页，1997年，乌鲁木齐，新疆人民出版社。

24 耿世民，张宝：《元回鹘文重修文殊寺碑》，《考古学报》，1986年，第二期，第253-264页。

25 扬富学：《回鹘文献与回鹘文化》，第101页，2003年，北京，民族出版社。

26 耿世民：《回鹘文〈大元苏州路也可达鲁花赤世袭之碑〉译释》，《向达先生纪念论文集》第440，454页，1986，乌鲁木齐，新疆人民出版社。

27 Hee-Soo Lee, age., s. 174, 175.

Günümüzde muhtelif istinsah nüshaları Çin’de Pekin kütüphanesi ve Merkezi milletler kütüphanesinde muhafaza edilmekte olan *İdikut Sarayı Sözlüğü*’nde, Astronomi, coğrafya, mevsim, bitkiler, hayvanlar, şahslar, vücut yapısı, ev-hane, aletler, giysiler, mücevherat, içkiler, kültür, renkler, durumlar, kıyafet, sayılar, insan hususiyetleri ve ek kelimler gibi 17 sahayı ilgilendiren 1002 sözcüğe yer verilmiştir. Bundan başka yine 1664-1665 tarihlerinde, *İdikut sarayı vergi metinleri* adında Uygur-Çin yazılarında karşılaştırmalı olarak hazırlanan bir mektuplar koleksiyonu vardır. Dört bölümden oluşan bu koleksiyonun ilk üç bölümünde 87 parça mektup verilmiştir. Son bir bölümü ise Uygurca ve Çince sözlüklerin yığıdır.²⁸ Uygur alfabesinin 3.devresine tekabül eden bu sözlükler, Türk yazı sisteminin Çin’deki etkilerinden belirli bir ölçüde bilgi vermekle birlikte 15.asırda Turfan ve Kumul’da yaşayan Uygur Türklerinin sözlük hazinesini ve politik mektup edebiyatının ayrı cephelerini anlamak bakımından büyük bir ehemmiyet taşımaktadırlar. Bundan başka, Mançu imparatorluğu dönemi (1616-1912)’nin yazarlarından Lu-Si-yün’ün ve Wen-Ting-Shi’nin eserlerinde de Uygur alfabesi örnekleriyle tanıtılmıştır.

Şunu ayrıca belirtmek icap eder ki, Moğollar, Uygurlardan sadece alfabe sistemini almakla yetinmiyor, bu vasıta ile Uygurcada yerleşmiş diğer bir çok maddi ve manevi medeniyet unsurlarını da almaya mecbur kalmışlardır. Hatta daha sonraları Moğollar bu harfleri Mançulara da vermişlerdi. Moğol idaresine geçen Uygurlar, kendi alfabeleriyle, ister tercüme, ister telif yolu ile olsun, vücuda getirdiği birçok eserle Moğol edebiyatının zenginleşmesine yardım etmişlerdi. Hatta Moğolların dillerinin tekamülünü Uygurlara ve Tibetlilere borçlu olduklarını söyleyebiliriz. Orta Asya’nın diğer dil unsurları, Uygurca vasıtasıyla Moğol diline girmiş ve bu sayede Moğol dili zenginleşmiştir. Uygurlardan yazı sistemini almakla birlikte kültürünü benimseyen Moğollar Orta ve Batı Asya’da çabuk Türkleşmiştir.

Moğol kabuklarını bırakan ve büsbütün Türk kültüründe yetişen Timur’un²⁹ kurduğu devlette Uygurlar ve Uygur alfabesine duyulan ilgi oldukça dikkati çekmektedir. Timur’un sarayında ve başlıca şehirlerindeki hükümet makamlarında katiplik görevini hep Uygurlar üstlenmiştir. “Başşi” adı verilen bu katipler, Timurluların son mümessilleri zamanına kadar özel olarak Uygur alfabesinde yazmakla uğraşmıştı. 15.asırda Herat ve Yezd şehirleri Uygur alfabesini yayma merkezi olmuştur. Söz konusu devrede devletin resmî yazışmalarında Uygur alfabesinin kullanışı devam etmekle birlikte Türk kültürünü aydınlatmak bakımından pek önemli bir rol oynayan birçok eser aynı alfabe ile yazıldı veya yeniden istinsah edildi. Yarlıklar, mektuplar, şahzadilere mahsus vasiyetnameler, destanlar, edebiyat, coğrafya ve tarih eserleri, hatta saf

28 热扎克. 买提呢牙孜 (主编): 《西域翻译史》, 第 191 页, 1997 年, 新疆大学出版社、
29 [日] 羽田亨著 耿世民译: 《西域文明史概论》, 第 182 页, 2009 年, 北京, 中华书局。

dini mahiyet taşıyan bazı eserler bunların arasındadır. Örneğin, Timur tüzükatı, Timur'un Mısır'daki Memlük sultanlarına gönderdiği mektuplar, 1422 tarihli Şahruh'a ait bir soyurgal yarlığı, 1468 tarihli Ebu Said Küregen'in Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderdiği mektup, tarihi 1469 yılı olarak tespit edilen Babur Şah'ın babası Ömer Şeyh Mirza'nın, Mir Seyyid Ahmed adlı birine gönderdiği mektuplar Uygur harflidir. Bunun yanısıra Timur'un Suriye'de iken müverrih İbn Haldun'dan Septe boğazı taraflarının coğrafyasına ait aldığı ifadelerden bizzat istifade edebilmek için bu yazıları Uygur yazılı Türkçeye naklettirmişti. Sır derya'nın kuzeyinde Ulutav dağları tepesinde diktirdiği heykelin yazısını da Uygurca yazdırmıştı.³⁰ Timur'un emri ile Uygur Bahşileri tarafından Uygur harfleriyle ve Uygur dilinde yazılmış *Tarih-i Hani* adlı bir vekayinameden de bahs olunmaktadır.³¹ Aynı kitabın büyük Türk şairi ve düşünür Ali Şir Nevai'nin babası Giyaseddin Bahşi'nin yazmış olduğunu ileri sürenler de vardır.³² Timurlular döneminde yazılan tarih kitaplarının en meşhuru, 1425'de tamamlanan Şerefüddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'sidir. Şerefüddin aynı kitabı yazarken, Timur'un seferlerinin Uygurlar tarafından yazılan manzum tarihini de kullanmıştır.³³ Tarihlerde *Tarih-i Hani* tesmiye edilen bu Türkçe eserlerden *Tarihi Yasa* ismini taşıyan bir nüshası 1920 senesine kadar Buhara'da emirin sarayında bulunmuş ve mezkur senenin ihtilallerinde kaybolmuştur, yani aslında Mirza İsameddin Karavulbegiye ait bulunup emir tarafından müsadire edilen bu eser Ruslar 1920'de Buhara'yı işgal edip erk'i (hükümet sarayını) bombardıman ettiklerinde telef olmuştur.³⁴ Bu gibi Uygur kroniklerinden birisinin yakın zamanlarda Türkistan'da meydana çıkarılmış olduğu öğrenilmişti. Doğu Türkistan'da Türkçeye çevrilerek kısmen Uygurca yazılmış olan *Cuveyni Tarihi* tercümesi de mevcuttur.³⁵ Bu dönemin göze çaracak bir özelliği eski geleneklere bağlı bazı büyük begler adına Uygur alfabesinde eserler yazıldığı ve yeniden istinsah edildiğidir. İslami devirde, muhtelif Türk ülkelerinde Uygur alfabesiyle yazılan eserlerin en büyüğünü *Kutadgu Bilig* teşkil etmektedir. Bu eserin bugün ele geçen üç nüshasından ancak birisi Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bunun istihzah tarihi 1439 yılıdır. *Atebetül Hakayık*, *Bahtiyarname*, *Miraçname*, *Tezkiretül Evliya*, *Mahzen-i Mirhaydar*, *Harazmi'nin Muhabbetnamesi*, *Siraciül-Kulub*, *Mesele kitabı*, *Rahatül—Kulub*, Lutfi, Cevheri, Kamberoğlu, Kasım ile Mansur Bahşi'nin şiirlerini ihtiva eden ve British Museum'da bulunan yazma bir mecmua vesairedir.³⁶

30 A. Zeki Velidi Togan, age., s.86. Melek Özyetgin, age., s.61.

31 V.V. Barthold, age., Türkçe, s. 56.

32 Geyretcan Osman, *Uygurlar Şerk'te ve Ğerp'te*, s. 354, 2002, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyati.

33 V.V. Barthold, age., s.56.

34 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, s. 55, 1985, İstanbul, Enderun Kitabevi.

35 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s.87,

36 A.Caferoğlu, age., I , s.179.

Timurluların sarayında bile adı geçen sülalenin son mümessilleri zamanına kadar Bahşı ünvanı ile Uygurca yazan katiplerin hükümdar nezdindeki yerini anlamak için Çağataylar sahasına bir göz atmak gereklidir. Anlaşıldığına göre, Çağatay Hanlarının idaresi altında bu katipler, sarayda İslam kültürünün temsilcilerinden daha çok itibar gördükleri gibi tarihî olayların kaydedilmesi tamamen onların elindeydi.³⁷

Uygur yazısı, Timurlular sahasında hakim yerini devam ettirirken Batı Asya'da da etkilerini sürdürüyordu. İlhanlılar devletinin kalıntıları üzerinde kurulan Celayirler Uygur alfabesini tatbik ettikleri gibi, Osmanlılar sarayında da Uygurca yazabilen katipler vardır. Fatih ve II .Bayezid dönemleri Osmanlı sarayının Uygur yazısına en sempati duyduğu bir devir olmuştur. Hatta II .Bayezid'in Uygur alfabesi ile yazmayı ve okumayı öğrenmiş olduğunu biliyoruz. II .Bayezid'e Uygur harflerini öğretmek için yazılmış bir risale Millet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.³⁸ 1447 yılında Tebriz'de Cihan Şah Türkmenin saray kütüphanesinde Uygur harfleriyle Doğu Türkçesinde yazılmış bir *Oğuzname* bulunduğu dair kayıt vardır. Bunun, şıgavul denilen memur tarafından Osmanlı elçisine okunduğunu burada elçi olarak bulunan müverrih Şükrullah'tan öğreniyoruz. Herhalde bu, Reşideddin tarafından kitabına dercolunan *Oğuzname*'nin Uygurcası olsa gerektir.³⁹ Böyle Uygur yazısıyla yazılmış *Oğuzname*, Osmanlılarda da mevcut olmuştur ki, Yazıcıoğlu bundan bahseder.⁴⁰ Topkapı sarayında Timurluların Uygurca yazılı şeceresi bulunmaktadır (N. 2152) ki, Timur'un, ecdadının, oğul ve torunlarının resimlerini ve onlara ait kısa kayıtları, ezcümle efsanevi Alangua'nın, Budizm tesiriyle yapıldığı anlaşılan, muhayyelen bir resmini, yanında bir kurt resmi de olduğu halde ihtiva etmektedir. Fatih zamanından kalan alfabe kitapları ve listeleri de bize kadar gelmiştir.⁴¹ Altın Orda hanlarında Seyyid Ahmet Han Bin Ahmet Han'ın Astrahan'ı idare eden oğlu Kasım Sultan'ın kütüphanesi için Farsçanın yanında Uygur harfleriyle Moğolca yazılan bir *Şu'b-i Pençgane* ("Beş milletin şeceresi") nüshası Topkapı sarayı kütüphanesinde (N.1937) bulunmaktadır.⁴² İstanbul'da Osmanlı hükümdarlarından Fatih dönemine kadar özellikle Doğu Türklerle yapılan yazışmalarda Uygur alfabesinin kullanıldığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in 1473 yılında Otlukbeli savaşını kazandıktan sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in memleketine zaferini bildirmek için gönderdiği bir mektup Uygur alfabesi ile yazılmıştı. R. R. Arat, bu yarlığın sarayda çalışan Şeyh-zade Abdurrazzak Bahşı tarafından

37 V. V. Barthold, age., s.54.

38 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 387, 2004, Ankara, Akçağ Yayınları.

39 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s.272.

40 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 380.

41 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 381.

42 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 382.

kaleme alınmış olduğunu bildirmektedir. İlhanlılar, Altın Ordu ve Timurlular devletinde görüldüğü gibi, Osmanlı sarayında Uygur alfabesi ile yazan katiplere de “Bahşı” adı verilmişti. Ebu Seyyid ile Fatih Sultan Mehmet’in Uzun Hasan’a gönderdiği mektup ve zafernamelelerin Uygur alfabesi ile yazılması Akkoyunlu sarayında da aynı alfabenin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bu tarihten bir sene sonra, yani 1474’de *Kutadgu Bilig*’in Herat nüshası İstanbul’a getirilmişti. Bu hususta esere sonradan eklenmiş şu kayıt vardır : “sekiz yüz yetmiş dokuz tarihinde, yılan yılında, Abdurazzak Şeyh-zade Bahşı için, Fenarı – zade Kadı Ali İstanbul’dan mektup göndererek, Tokat’tan getirttiler, mübarek olsun, devlet gelsin ve mihnet gitsin.”⁴³ Aynı zamanlarda Mısır Memlukları bile yanlarında Uygurca bilen tercümanlar bulundurmuş ve *Kutadgu Bilig*’i Arap harfleriyle yazdırmışlardı.⁴⁴ Osmanlılarda Uygur yazısına ve Uygurcaya gösterilen ilgiler, Osmanlılar ile Timurlular arasında kurulan yoğun bir ilişki sonucunda ileri geldiği gibi, Fatih’in Osmanlılar ile Orta Asya ve Horasan arasında edebi dil birliğini tatbikat sahasına geçirmek için gösterdiği çabaların da bir payı vardır.

9.asırdan 15. asrın son yarısına kadar olan dönem, Uygur alfabesinin gelişme çağlarını teşkil eder. Özellikle, 13.asırda Moğolların Türk kültürünün etkileri altına girmesi ve geleneklerine çok bağlı kalan Uygurların gittiği her yere kendi kültürünü taşıması neticesinde Uygur alfabesi Japon Denizi’nden Ak deniz’e kadar yayılmıştır. Bunun yanı sıra yazılışındaki kolaylık da bu alfabenin yayılışının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. “Fakat, İslamiyetin Türkler arasında kökleşmesi, bu harflerin ehemmiyetini gittikçe kaybettirmiştir. Başlangıçta Arap harfleriyle beraber Uygur harfleri de kullanılmışsa da, nihayet 15. asrın sonuna doğru Türk ilim merkezlerinde kullanıştan tamamıyla kaldırılmıştır. Böylece, Arap ve Uygur harfleri arasındaki uzun süren mücadele, nihayet Arap harflerinin galebesi ile neticelenmiştir.”⁴⁵

Uygur alfabesinin dördüncü devri 16.asırdan 18.asra kadardır. Bu, Uygur alfabesinin son çağlarıdır. Aynı çağlarda devletin resmî yazışmalarından ve ilim sahasından çıkarılan, sadece bu dönemde Budacılığa ait bir yazı zannedilen Uygur alfabesi halk arasında değerini korumuştur ve Kansu’da Budist Uygurlar arasında sürmüştür. Bu hususta aşağıda verilecek bir kayıt çok ilginçtir. Uygur alfabesinden bahseden Fars muharriri Mehmet Kafur Han, 1727’de ikmal ettiği eserinde bu alfabenin intişar sahasını şöyle anlatmaktadır “ Oğuz han zamanındaki Uygur yazısı öyle bir dereceye vardı ki, hala zamanımızda Türkistan’da aynı yazı kullanılmaktadır.” Bu iddia mübalağalı değildir. Çünkü, son yapılan araştırmalar Kaizer Kanghi’nin hakimiyetinin 26 ve 27 yıllarında, yani 17.yüzyılın başlangıcında, Uygur alfabesinin kullanıldığı sabit olmuştur.

43 R.R.Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 35, 1979, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

44 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 86.

45 A. Caferoğlu, age., I, s. 186.

Hatta 18. asrın başlangıcında Dun-Huang, Gu-Çjou, Gan -Çjou adlarını taşıyan yerlerdeki Budist manastırlarında bu yazı parlak bir devresini yaşamıştır.⁴⁶ Anlaşıyor ki, Uygur alfabesi, 15. asrın sonralarına doğru büyük Türk ilim merkezlerinde iptal edilmesine rağmen bazı sahalarda terkedilmemiş ve son kullanılış sahası Kansu'daki Dun-huang bölgesi olmuştur. Aynı dönemden günümüze ulaşan tek eser, 1687'de istinsah edilen *Altun Yaruk*'tur. S.E. Malov tarafından 1910'da Çin'in Gansu (-Kansu)'da Su -cou şehri yakınlarında bulunan bu eser, Petersburg Asya müzesinde muhafaza edilmektedir.⁴⁷ 16.asırdan sonra sadece mahdut olarak Kansu'da eserlerini veren bu alfabe, muhtemel 18.yüzyılın ortalarından itibaren tarihe karışmış oluyor. Blokhet'in Vambery'ye dayanmak suretiyle ileri sürdüğü Uygur yazısının 19.yüzyılın ikinci yarısında Aksu ve Karaşar (doğrusu Kaşgar) gibi şehirlerde mollalar tarafından kullanıldığına dair bir görüş, P. Pelliot tarafından Tanrı dağlarında ve Cungarya'da yaşayan ve Lama Budizmine inanan göçebe Moğolları İslamlaştırmak için Kaşgar'lı veya Aksu'lu mollaların çok normal olarak Moğol yazısını öğrenmeğe yönelmiş olduklarıyla izahlanmaktadır.⁴⁸

Sonuç, menşei Soğd yazısına dayanmasına rağmen Uygurların elinde bir Türk millî yazısı durumuna getirilen ve yine Uygurların gösterdiği bağlılıklar sayesinde Moğollar döneminde üç kıtada yayılan Uygur yazısı, dört döneme ayrılmak üzere yaklaşık 1300 yıllık bir tarihe sahip olmaktadır. Bilhassa, Türklerin hayatı ve düşüncesine ait en önemli eserleri bırakmakla Türk kültürünün gelişme çağlarını müşahede etmektedir. Dört yüzyıl Türkler için umumi bir yazı olan, iki yüzyıl beynelmilel bir yazı hüviyetini kazanan Uygur alfabesinin Türk kültürü muhitinden çıkarılması, Asya'nın doğu ve batı kesimlerinden Orta Asya'ya yönelik kültür akımlarının etkileri neticesinde vuku bulmuştur. İslamiyet sayesinde Türklerce benimsenen Arap alfabesi, yavaş yavaş Uygur alfabesinin kullanılış sahasını daralttı. Nihayet, Orta Asya Türk kültürü muhitinde kendi nüfuzunu kaybeden bu yazı, Budacı Uygurlara has bir yazı olarak Kansu'da muhafaza edildi. Fakat, Mançu imparatorluğunun batıya yönelen istismarcı bir politikasının sayesinde Orta Asya'ya doğru akan Çin kültürü de, Uygur yazısına olumsuz bir etki gösterdi. Böylece, Kansu'da çok mahdut bir sahalarda yaşayan bu Budacı Uygurlar Çin kültürüyle boğulmaya başladılar. Onların muhafaza ettikleri Uygur yazısının yerini de Çin yazısı aldı. Nihayet, Mançu imparatorluğunun Orta Asya doğru açılması, Uygur yazısının en son direndiği bir bölgede tarihe karışmasına neden oldular.

46 A. Caferoğlu, age. , I , s.178, 179.

47 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, s.7, 1994, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

48 P. Pelliot, age., s. 99-100.

Eski Türkçede Patlamalı Diş Ünsüzleri

A. V. Dıbo

Çev. Minara Aliyeva Esen

1. Anlaut

1.0. Eski Türkçe anlautunun ötümlülük/ötümsüzlüğünü yeniden kurma denemesini ilk kez V. M. İlliç-Svitıç yapmıştı (İlliç-Svitıç 1963, İlliç-Svitıç 1965). Bu çalışmalarda şu varsayımlar öne çıkmaktadır: a) Eski ötümlü (ötümsüz) ünsüzler, Oğuz dillerinde sürekli ötümlü ünsüzleri, Sayan dillerinde sürekli ötümsüz ünsüzleri meydana getirdi; b) Bu gruplarda eski boğuk (güçlü, nefesle telaffuz edilen) ünsüzler ötümlülük/ötümsüzlüğün (yani güçlü-zayıf durumu) değişimini meydana getirdi; c) İkinci tipteki reflekslerin değişimi ise açıklanmamıştı.² Anlautlu karşılaştırmanın geleneksel görüşü ise şöyledir: Oğuz ve Sayan dillerinde bu durum ikincildir ve ortaya çıkması ağızlar arasındaki etkileşimden dolaydır. Fakat Altayca karşılaştırmalı örneklerin çoğaltılması durumunda, V. M. İlliç-Svitıç tarafından verilen örnekler aynı olmasa da, hakikaten Oğuz ve Sayan dillerindeki aykırılık birtakım genetik kökler barındırdırmaktadır.

Kelime başı *t/d* ünsüzlerinin tam olarak açıklanması, reflekslerin karmaşık yapısının dağılığını tespit etmeye olanak verir.³ Aslında Oğuz dillerinde genel olarak üç türlü paralellik gözlemlenmektedir: a) TTk., Gag., Az., Trkm. *d*; b) TTk. Gag., Az., Trkm. *t*; c) TTk., Gag. *t*, Az., Trkm. *d* (sadece arka sıra sözcükler için). Sonuncusu, muhtemelen çağdaş Türk dilinde kelime başında

¹ A. V. Dıbo, "Dental'niye vzrıvniye v pratyurkskom" adlı yazı, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Minara ALİYEVA ESEN tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

² Bu refleksiyon daha basit bir şekilde Starostin'de işlenmektedir (Starostin 1991: 13). Daha doğrusu ikincil belirtiler Türkmen ve Azeri lehçelerinin dışında tüm lehçeler için geçerlidir. EDAL'da genel itibarıyla Türkçe yapıların dış uygunluğuna dayanan Eski Türkçe rekonstrüksiyonunun uzlaştırıcı versiyonu yer almaktadır.

³ Daha sonra tarafımdan ilk kez yayımlanan (Dıbo 1991) çalışmada oldukça zengin bir malzemeye dayanarak daha net ve işlenmiş bir rekonstrüksiyon sürümü açıklanmaktadır. Bu çalışmanın devamı için beni S. A. Starostin ile ortaklaşa çalıştığımız *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* çalışmaları teşvik etti. Bu çalışma esnasında yazar (yani Dıbo), onu (yani S. A. Starostin'i) ortaya koyduğu rekonstrüksiyonunu (veya en azından karmaşık Türk sisteminin ikinci gelişimini kapsayabilen rekonstrüksiyonu) kabul ettirmekten vazgeçmemekteydi; bu durumda meydana gelen tartışmalar, elbette ki, son derece faydalıydı. Yeri gelmişken ayrıca O.A. Mudrak'a da şükranlarımı bildirmek istiyorum. Onunla biz sık sık sözkonusu problemin tartışmasını yapardık. Ayrıca Mudrak o sıralarda V. İ. Rassadin'ın çalışmalarındaki faringalleşme özelliğini taşıyan Tofa ve Tuva dili ile ilgili incelediği malzemeleri de benimle paylaştı. Aşağıda sıralanan Tuva dili ile ilgili malzemeler genel olarak standart kabul edilen sözlüklerden alınmıştı; faringalleşmenin mevcudiyeti Biçeldey'e (2001) göre kontrol edilmişti. Tofa dili ile ilgili malzemeler Rassadin FİL ve Rassadin 1995 kaynaklarından alınmıştı; örneklerin çelişkili durumlarında Rassadin FİL kaynağına gönderme yapılmaktadır. Bu sürümdeki Türkçe örneklere Altayca denkliler genel olarak EDAL'dan alınmıştı; kelimelerin denklilerindeki başarısızlık yazara aittir.

nefesle telaffuz edilmeyen *t* ile başlayan türdeki kelimeleri içine almakta (Konratyev 1976: 15) ve büyük bir ihtimalle, Eski Anadolu yazıtlarında bu kelimeler bilhassa şiddetle söylenmiş *t*-nin aracılığıyla yazılmaktaydı. Bunun dışında, Azerbaycan lehçesinde *dV4x*- pozisyonunda kelime başı *d*'nin düzenli sertleşmesi meydana gelmekte; edebî Türkmen lehçesinde Kıpçakçadan girmiş kelimelerdeki düzensiz sertleşmeler de karşımıza çıkmaktadır. Sayan dillerinde denklıklar belirli oranda şu ikincil oluşum sırasında bozulmaktadır:

1) Tuva dilinde eğer inlautlu ünsüz gırtlaksız özellik taşıyorsa, kapalı hece durumundaki kelime başı ünsüzü ötümsüz, açık hece durumundaki kelime başı ünsüzü ötümlüdür; dış ünsüzüyle başlayan fiillerin imlası (normal telaffuzda muhtemelen fonetik de) zorunlu olarak düzeltilmiştir⁴;

2) Kelime ortası nefesle telaffuz edilen (mecburî) *k* veya *p*'nin düşmesi durumunda (krş. Tuv. *tos* “dokuz”, *ses* “sekiz”) Tuva dilinin imlasında ve V. İ. Rassadin’in Tofa dilinin transkripsiyonunda kelime başı ünsüzü düzenli bir şekilde *t* (nefesle telaffuz edilen) olarak yazılmakta; Tuva dilindeki bu gibi örneklerin seslendirilmesinde ise *nefesle telaffuz edilmeyen* kelime başı *t* ünsüzünün çok net bir şekilde duyulduğunu, ardından ise nefesle telaffuz edilen güçlü ünlünün geldiğini göstermektedir⁵;

3) Muhtemelen bu genel Tuva-Tofa dönemi sürecidir: Kelime içindeki tarihî kısa ünsüzden⁶ sonra hışırtılı patlamalı ünsüz barındıran kelimelerdeki

4 Bk. İliç-Svitç 1963. Şu çalışmaya gönderme: *Pal'mbah A. A. Sistema sglasnih tuvinskogo yazıkı i ee otrajeniye v pis'mennosti* [Tuva Dilinin Ünsüz Sistemi Ve Onun Yazıya Yansıtılması] // Uçeniyje zapiski Tuvinskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta yazıkı, literaturı i istorii IV. Kızıl, 1956, s. 111-112.

5 Fonetik laboratuvar çalışmaları 1989 yılında benimle birlikte O. A. Mudrak tarafından yapılmıştı. Seslendiren, yorumlarımıza katılan P. Seren idi.

6 Eski Sayan inlautlu gürültülü patlamalı ünsüz, ya Eski Türkçenin boğuk (ötümsüz) patlamalı ünsüzünün refleksi (NB, bu durumda o, Tuva dilinde kuralı etkilemektedir) ya da Eski Türkçe ünsüzün (ötümlü) refleksi içindir. Muhtemelen bu ünsüz Eski Türkçe intervokalde sızıcı ünsüz olarak karşımıza çıkmakta, ancak Eski Sayan dilinde ise sık sık patlayıcı özelliğe dönüşmekteydi. Patlayıcılık tamamıyla dış ünsüzleri için (ETK. **-d-* > Sayan. **-t-*), kısmen de dudak ünsüzleri için (sadece şu pozisyonda: ETK. **-eve-*, **-evi-* > Sayan. **-ebe-*, **-ebi-*) uygulanmıştı. Bu durumlar için 3. kural esaslır. Daha sonra Tuva dilinde intervokal boğuk ünsüzlerinin kendi kendine olan boğumlanmasından sonra intervokal pozisyonunda hem eski hem yeni **-b-*'nin sızıcılaşması meydana gelmektedir. Kendi kendine boğumlanmanın görülmeyeceği Tofa dilinde ise intervokalde uzun ünlülerden sonra eski boğuk ünsüzlerden yarı tonlu ile intervokal tonludan patlayıcı *b* denk gelir. Krş. a) ETK. *debe “deve”: Tuv. *teve*, Tof. *tebe*; ETK. *jébe-g “mezarlık, mezar”: Tuv. *çevge*; ETK. *kebir “halı”: Tuv. *xevis*; b) ETK. **kep(i)* “kurumak”: Tuv. *kep-*, *kevig* “kuru”, Tof. *kâpak “göz kapağı, alın” yanında *ke* “pig”: Tuv. *xavak* “alın”, Tof. *xabak* “kaş”). Diğer durumlarda Sayan grubunda intervokal *b > *v düzenli olarak düşmektedir. Krş. ETK. *yabal “yumuşak, mülayim, yavaş, sakin”: Tuv. *çâş*, Tof. *çâş*. ETK. **sabur-* “savurmak”: Tuv. *saar-*. ETK. *aburt “avurt, ağzın iç bölümü; yutmak”: Tuv. *aart-a-*. ETK. **ebür(d)ek* “ördek”: Tuv. *ödirek*. ETK. *kıbak/**kâbak* “beyaz kavak, söğüt”: Tuv. *xaak*, Tof. *xâk*. ETK. **tobur-* “konca”: Tuv. *tooruk*, Tof. *tooruk*. Mademki bu durumda temas edilen ünlünün dudaksızlaşması görülmüyorsa, denilebilir ki düşmenin nedeni son hecede olduğu gibi *v > *y'ye dönüşmesinden dolayıdır; bununla birlikte düşme aynı zamanda intervokal *y'nin düşmesiyle meydana gelmekteydi. Sayan grubunda dudak ünsüzünün hece sonu pozisyonu sızıcılığı şüphesiz korumaktaydı, buradan da *-y*'ye dönüşümü görüldü: ETK. *kiab “ağaç mantarı, kuru ot”: Tuv. *xay*. ETK. *eb “ev”: Tuv. *öy*, Tof. *öy*. ETK. **gêb-* “çignemek”: Tuv. *kegen-*/Tof. *kegie-*. ETK. *sib “su”: Tuv. *suş*, Tof. *suş*. ETK. *sub-luk (*sib-luk) “gem”: Tuv. *suşluk*. ETK. **yu(b)-* “yıkamak, yüzmek, çimmek”: Tuv. *çu-*, ettirgen *çuydur-*, Tof. *çu-*. Sayan grubunda art ötümlü düzenli bir şekilde sızıcı olarak gelişmektedir: ETK. *iagir “ağır”: Tuv. *aar*, Tof. *aar*. ETK. *çigır “çignenerek bastırılmış kar, patika”: Tuv. *şur*, Tof. *şur* “ayak izinin çok olduğu toprak veya karlı yer”. ETK. *yogan “şişman”: Tuv. *çoon*, Tof. *n'oon*. ETK. **s[e]göl* (*sögil) “sigil”: Tuv. *sööl*, Tof. *sööl*. ETK. *de-gü “o”: Tuv. *düü*, Tof. *tee*. ETK. *ögür “sürü;

kelime başı ünsüzü zorunlu olmadan bağımsız olarak sertleşmektedir (krş.: Tuv. *teve*, Tof. *tebe*, Eski Sayan Tk. *Debe “deve”, Tuv. *tot-*, Tof. *tot-*, *dot-*, Eski Sayan Tk. **Dod-* “doymak”, Tuv. *tö 'k-/ dö 'ger*, Tof. *tö 'k-*, Eski Sayan Tk. **Dö 'k-* “dökmek”, Tuv. *dit-*, Tof. *dit-*, *tıt-*, Eski Sayan Tk. **Dīd-* (< ETK. **dūt-*) “yün taramak”, Tuv. *dük*, Tof. *dük*, *tük*, Eski Sayan Tk. *Dūk (< ETK. *tūk) “saç”).

Aşağıdaki dağılım türleri meydana gelmektedir.

1.1. İnlautta hırıltılı ötümlü ses; ünlüsü kısa.

Tarafsız karşılaştırma şöyledir: ETK. **d-*, Oğuzcada *d*'nin tüm refleksleri, Sayan dillerinde *d* (Eski Türkçe inlaut olan *δ durumunda, Sayan dillerinde *t* olarak görülen Tuva dilindeki 3. kurala göre *d->t-* değişimi). Böylece Altaycada görülen **t-*, **ç-*, ile **t'*- değişiminin paralelliğinde Eski Türkçede genel seslendirme meydana gelmektedir.⁷

1.1.1. Kısa ünlü ile

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “davar”: TTK. *davar*, Az. *davar*, Trkm. *dovar*; ETK. *dabar < EAlt. **tabu-*, Moğ. **dayi-la-* “bağışlamak, paylaşmak”.

2. “çayırımelikesi, davılga”: TTK. *davılga*, (ağız) *davulku*. ETK. *dabilku < EAlt. *tīlbūka, Moğ. *çibaga* “yuyuba, bir tür bitTTki”, Tk.-Moğ. *dibe-kte “bodur akağacı”.

3. “davranmak”: TTK. *davran-*, Gag. *davran-*, Az. *davran-*, Trkm. *dābıra*⁸, Hor. *dawrən-*, Tof. *duraç* “acele eden, davranan”: ETK. **dabra-* < EAlt. *tapV, Moğ. *dabi-* “yaklaştırmak”, *dab-ki-* “acele etmek”, Tk.-Moğ.: Man. *dabdali* “çalışkan”.

4. “dayı”: TTK. *dayı*, Gag. *dayka* (< *day-aka*), Az. *dayı*, Trkm. *dāyı*, Tuv. *daay*, Tof. *daay*. ETK. *dagay-ı (bk. VEWT 455) < EAlt. *tālyV, Tk.-Moğ. *dān “gelinin sülalesi”.

5. “değişmek”: TTK. *değiş-*, Gag. *diiş-*, Az. *däyiş-*, Trkm. *değiş-*. ETK. **deg-iş-* “değmek”: TTK. *değer-*, Az. *däyär-*, Trkm. *deger-*, ETK. **deger-* < EAlt. *çioğe, Moğ. **düyi-* “toptan satın almak”, Tk.-Moğ. **cuge-* “değiştirmek”.

evcil; arkadaş”: Tuv. *öör*, Tof. *öör*. Son hece durumunda gırtlaksız sızıcı ünsüz korunmaktadır (NB: Burada söz ettiğimiz esas olarak kelime yapımında ve kelime değişiminde morfeplerin sınırında görülen düzenli değişimleri olan fonolojik durumdur. Bk. SİGTYa 2002: 632): ETK. *yāg “yağ”: Tuv. *çay*, Tof. *çay*; ETK. **yag-* “yağmak (yağmur için)”: Tuv. *çay-*, Tof. *çay-*; ETK. **deg-* “değmek, ulaşmak”: Tuv. *dey-*, Tof. *dey-*; ETK. *dug “çöten, kirtil”: Tuv. *düy-da-* “önü kesmek”, Tof. *düy*; ETK. **düg-* “dügüm atmak, bağlamak”: Tuv. *düy-*, Tof. *düy-*. Böylece bütün bu durumlar için Eski Sayancada ötümlü sızıcıdan söz edilebilir ve kelime başı dış ünsüzleri burada 3. kurala göre sertleşmeye uğramaktadır.

⁷ Eski Altaycadaki bu örnekler için bk. Starostin 1991: 13.

⁸ *dābala-* “(at için) koşmak” fiili ile kontaminasyon.

6. “sincap”: TTK. *deyin*, *deyin* (ağız), Tuv. *diiy*, Tof. *diiy*. ETK. *degiñ < EAlt. *çioke, Tk.-Moğ. *cukun “su samuru” (?).

7. “değil”: TTK. *değil*, Gag. *diil*, Az. *deyil*, Trkm. *dāl*, Hor. *tīl* (pozisyona göre?). ETK. *degül < EAlt. *tagi, Moğ. *deyüren “tam”, Tk.-Moğ. *dagu “içerik, doldurmak”.

8. “dövmek”: TTK. *döv-*, Gag. *düü-*, Az. *döy-*, Trkm. *döv-*, Hor. *döw-*. ETK. **dög-* < EAlt. *tugi, Tk.-Moğ. **dug-* “dövmek, pataklamak”.

9. “dügmelemek”: TTK. *düğ-*, Gag. *düü-*, Az. *düy-mä* “dügme”, Trkm. *düiv-*, *düg-*, Hor. *düme* “dügme”, Tuv. *düy-/düy-* (*düür*, *düyey*), Tof. *düy-*. ETK. **düg-* (<Tk.-Moğ. *tüyime* “dügme”) < EAlt. **teg[u]*, Moğ. *deye-* “ilişmek, bağlanmak”, Tk.-Moğ. **deg-* “bağlamak”.

10. “doğramak”: TTK. *doğra-*, Gag. *doora-*, Az. *doyra-*, Trkm. *doyra-*, Hor. *dō(γ)ra-*, Tuv. *doora-*, Tof. *doora-*. **doyra-*, ETK. **dogra-* < EAlt. **dogra-*, Tk.-Moğ. **dura-* “küçük parçalara bölmek, doğramak”.

11. “doğru”: TTK. *doğru*, Gag. *doynu*, Az. *doynu*, Trkm. *doynu*, Hor. *dō(γ) rə*, Tuv. *doora*. ETK. *dog-ro < EAlt. **t`ogV*, krş. Moğ. (CC) *doyi-* < *doyi-* “bir şeyin düzenini sağlamak, düzenlemek”.

12. “bora, şiddetli rüzgâr”: TTK. (ağız) *dayıl*, Trkm. *dowul*. ETK. *dabul < EAlt. *tā1bi, Moğ. *düyiren, Tk.-Moğ. **dā(b)-*.

b) Alt. **t`-*:

1. “tagar, çuval”: TTK. *dağar*, Gag. *daar*, Az. *dayar*, Trkm. (*tayar*⁹), Tuv. *taar* (< *dh-*, veya Moğolcadan). ETK. *dagar (> Moğ. *tayar*) < EAlt. **t`agu*, Moğ. *toyu-gan “Ağız geniş, büyük toprak küp, kazan”, Tk.-Moğ.: Evk. *taya* “akağaç kabuğundan yapılmış sandık”.

2. “doymak”: TTK. *doy-*, Gag. *doy-*, Az. *doy-*, Trkm. *doy-*, Hor. *doy-*, Tuv. *tot-*, *todar-*, Tof. *dot-* (FiL), *tot-*. ETK. **doδ-* < EAlt. **t`odV*, Moğ. *tosun* < *tod-sun “yağ”, Tk.-Moğ.: Evk. *tude-* “bağlamak (bağırsak için)”.

3. “doğmak”: TTK. *doğ-*, Gag. *doγ-*, Az. *doγ-*, Trkm. *doγ-*, Hor. *doγ-*. ETK. **dog-* < EAlt. *t`ogu-*, Tk.-Moğ. **tugu-* “doğurmak”: Evk. *tuy-*, Nan. *tug-bu* “yumurta bırakmak”.

4. “doğan”: TTK. *doğan*, Gag. *duan*, *dıyan* (< Moğ. *tuyıyan*).

5. “deve”: TTK. *deve*, Gag. *devä*, Az. *devä*, Trkm. *düiye*, Tuv. *teve*, Tof. *tebe*. ETK. *debe < EAlt. **t`ibne*, Moğ. *temeyen*, Tk.-Moğ. *tibna.

6. “devirmek”: TTK. *devir-*, Gag. *devir-*, Az. *dävir-*, Trkm. *deril-* pasif.

9 *Tayarçık* “devenin köpüklü kabarcığı”; muhtemelen Kıpçakçadan.

ETk. **debir-* < EAlt. **t`ebV*, Moğ. **teye-* “doldurmak, yüklemek”, Tk.-Moğ. **teb-* “koymak, yerleştirmek”.

7. “değmek”: TTk. *değ-*, Gag. *dey-*, Az. *däy-*, Trkm. *deg-*, Hor. *dey-*, Tuv. *dey-* (*deer*), Tof. *dey-*. ETk. **deg-* < EAlt. **t`egV*, Moğ. *teg* “bir şeyin ortası, tarafı”, Tk.-Moğ. **tegēr/n* “diyar”.

8. “değnek”: TTk. *değmek*, Gag. *deynek*, Az. *däyänäk*, Trkm. *degenek*. ETk. *degenek < EAlt. **t`ioyŋe*, Moğ. *tuyiban, Tk.-Moğ. *tüyŋipun, EJap *tümipá “asa”.

9. “değirmek”: TTk. *değir-* (*değir-mi* “değirmi, halka”), Az. *diyir-* (*däyir-mi* “değirmi, halka”), Trkm. *degre-*, Hor. *diyrsək* “halka”, Tuv. *deerbek* “halka”, Tof. *deerbek* “halka”. ETk. **degi-r-* < EAlt. **t`oge-*, Moğ. *töge-ŋe* “değirmi, halka”, *tögey* “boyunduruk”.

10. “o, öteki”: Sal. *düyü*, Tuv. *döö*, Tof. *dee*. ETk. *de-gü < EAlt. **t`e-*, Moğ. *te-*, Tk.-Moğ. **ta-*.

11. “dün”: (*tün* kelimesiyle alakalı “akşam, gece”) TTk. *dün*, Gag. *dün*, Az. *dünän*, Trkm. *düyn*, Tuv. *düün*, Tof. *düün*. ETk. *dü-gün “o gün” (= 10).

12. “dağlama”: TTk. *dögün* “damga”, Tuv. *döön* “fitil”. ETk. *dögün < EAlt. **t`oge*, Moğ. **tüyi-* “yangın, ateş”, Tk.-Moğ. *toga “ateş”.

13. “toynak”: TTk. *duynak*, Trkm. *tuynaq* (ağız *doynaq*), Hor. *tuyaq*, Tuv. *duyug*, Tof. *dujug* (FiL), *tuyug*. ETk. *dubnag < EAlt. **t`üp`o*, Moğ. *tuwra*, *tuwur* то же, Tk.-Moğ. *tüpa “tırnak”.

14. “devirmek”: TTk. *devir-*, Gag. *devir-*, Az. *devir-*. ETk. **debir-* < EAlt. **t`ebV*, Moğ. **teye-*, Tk.-Moğ. **teb-*.

c) Altaycası belli değil:

1. “düve”: TTk. *düve*, Gag. *düvä*, Az. *düyä*, Trkm. *tüve* (Kpç.). ETk. *dübe.

2. “dügü”: TTk. *dügü*, Az. *düyi*, Trkm. *tüvi* (Kpç.), ETk. *dügi.

1.1.2. Uzun Ünlü ile

a) Alt. **t-*:

1. “engel olmak”: Trkm. *dıy-*, *dī-ŋı*. ETk. **dīd-* < EAlt. **t`āde*, Moğ. *çidör “bukağı” Tk.-Moğ.: Man. *dadari* “tuzak”.

b) Alt. **t`-*:

1. “dağ”: TTk. *dağ*, Gag. *daa*, Az. *daŋ*, Trkm. *dāŋ*, Hor. *dāŋ*, Tuv. *daŋ*, Tof. *daŋ*. ETk. *dāŋ < EAlt. **t`iagu*, Moğ. *tayiga* “tayga”, Tk.-Moğ. *togi “kıyı, rıhtım”.

2. “dağılmak”: TTK. *dağıl-*, Gag. *daya-*, Az. *dayıl-*, Trkm. *dāya-*, Hor. ettirgen. *dāyıt-*, Karag. *dagı-*. ETK. **dāgı-* < EAlt. **t`āgè*, Moğ. **tayıla-* “çözmek, açmak”, Tk.-Moğ. **taga-* “ilişmek, Arap saçına dönmek”.

3. “kapatmak”: Trkm. *dū-la-*, Tuv. *duy-da-*, Tof. *duy*. ETK. *dūg < EAlt. **t`ukV*, Moğ. *togsiya “av ağı”, Tk.-Moğ. **tuki-* “suyun dar geçidinde ağla balık avlamak”.

c) Altayca yok:

1. “damga”: TTK. *dağ*, Gag. *daa*, Az. *day*, Trkm. *dāy*. ETK. *dāy (İranizm).

1.2. İnlautta (Oğuzcada uzun ünlüden sonra meydana gelen) hırıltılı ünsüz; ünlüsü uzun.

a) Altayca **t-*, **ç-* ~ ETK. *d: Oğuz. *d*, Sayan. *d*

1. “dudak”: TTK. *dudak*, Gag. *daudak*, Az. *dodag*, Trkm. *dūdağ*. ETK. *dūtak < EAlt. *çōtakV, Tk.-Moğ. *cudakta “ağaç mantarı”.

2. “tat, dadanmak”: TTK. *dat*, *dada-*, Gag. *dat*, *dada-*, Az. *daD*, *dada-*, Trkm. *dāt*, Tuv. *dadıg-*. ETK. **dāti-* < EAlt. *çiātu, Moğ. *dadu-* “dadanmak”, Tk.-Moğ. *cufi “tatlı”¹⁰.

3. “dip, kök”: TTK. *dip*, Gag. *dip*, Az. *dib*, Trkm. *düyp*, Hor. *dīw*, Tuv. *diip*, Tof. *düp*. ETK. *dūp < EAlt. **tūp`e*, Moğ. *dowra “aşağı”.

4. “dübek”: TTK. *dibek*, Gag. *dübek*, Az. *dibäk* (bir önceki kökten türemiş olmalı).

5. “didinmek”: TTK. *didin-*, Gag. *didin-*, Az. *didiş-*, Tuv. *didin-*, Tof. *didim* “cesur”. ETK. **dīti-* < EAlt. *tiātu, Tk.-Moğ. **diadu-* “gayretle uğraşmak”.

6. “baba”: TTK. *dede*, Gag. *dedä*, Az. *dädä*, Trkm. (ağız) *dāde*. ETK. *dāte (çocuk dilinde).

7. “didmek”: TTK. *dit-*, *didik*, Gag. *dit-*, Az. *dit-*, *didik*, Trkm. *tüyt-/düyt-*, Hor. *dīt-*, Tuv. *dit-*, Tof. *dıt-* (FiL), *tıt-*. ETK. **dūt-* < EAlt. *çūti, Tk.-Moğ.: Man. *cod/to-* “dokumak”, Oroç. *coduku* “kurdele”.

8. (?) “düdük”: TTK. *düdük*, Gag. *düdük*, Az. *düdük*, Trkm. *tüydük* (diftong öncesi gelişme?). ETK. *dūdük < EAlt. *tūti, Tk.-Moğ. *doda-kan “akağaç kabuğundan yapılmış kap”.

b) Altayca **t`* - ile karşılaştırmalı olarak ETK. *t: Oğuz. *t*, diğer lehçelerde, Sayan. *d*

10 Muhtemelen ayrı ayrı sözlere birleştirilerek yeni bir anlam veren başka bir söz, kök. Bk. aşağıya.

1. “tığ”: TTK. *tıg*, Az. *tıx*, Trkm. *tīg*, Tuv. *dun-*, Tof. *dun-* “kesmek, sançmak”. ETK. **tık* < EAlt. **t'üka-*, Tk.-Moğ. **tuka-* “oymak”.
2. “tüğ”: TTK. *tig*, Az. *tiye*, aynı kök olmalı (**tyk-*?).
3. “tüy”: TTK. *tüy*, Gag. *tüy*, Az. *tüg*, Trkm. *tüy*, Hor. *tüy*, Tuv. *dük*, Tof. *dük*. ETK. **tük* < EAlt. **t'ük'e*, Tk.-Moğ. **tükikta* “tüylü deri”.
4. “kurumak”: Az. *täpi-*, Trkm. *tebi-*. ETK. **tēpi-* (?) < EAlt. **t'ep`V*, Tk.-Moğ. **tepe-* “alevlenmek, yanmak”.
5. “pas”: TTK. *tatu* (ağız), Tuv. *dat*, Tof. *tadarık*. ETK. **tāt* (*/*tōt*) < EAlt. **t'āt`u*, Tk.-Moğ. **tutar-* “uyuz” (?).
6. “tek”: TTK. *tek*, Gag. *tek*, Az. *täk*, Trkm. *tāk*¹¹. ETK. **tēk* < EAlt. **t'ēk`i* (~ *-k-*), Moğ. **çig*.

Eski alıntılarla karşılaştırınız:

7. “tabak”: TTK. *tabak*, Az. *tabag*, Trkm. *tābak*, Hor. *tāwax*, Tuv. *taak* (*dhaak*), Tof. *taak* (*dhaak*) (< Ar.).
8. Far. > *tāp-* “aldatmak, yalan söylemek”: > TTK. *tavla-*, Az. *tovla-*.
9. “tuğ”: TTK. *tug*, Gag. *tug*, Az. *tug*, Trkm. *tüg* (Tuv. *tuk* < Moğ., TTK. < Çin.).
10. “nal”: Hor. *taqa*, Tuv. *daga*, Tof. *daha* (Moğ. *taka*). Argo sözcük.

Bu dağılımdan meydana gelen 11. “taban”: TTK. *taban*, Gag. *taban*, Az. *daban*, Trkm. *dāban*, Hor. *tāwan*, Tuv. *davan*, Tof. *daman*. ETK. **Dāpan*, krş. Moğ. *tabag* “ayak, taban”, Tk.-Moğ. **tabu* “ayakkabı” < EAlt. **t'ābá*. ETK. **dāban* olmalıydı. Bu şekiller, muhtemelen, **dāp-* ve **tep-* “tepmek, ezmek” fillerinin refleksleri ile oluşan birleşiklerdir.

1.3. İnlautta boğuk ünsüz; ünlüsü kısa.

1.3.1. Eski Türkçe **d*: Oğuz. *d*, Sayan. *t* (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv.-Tof. sertleşme, Tuv. *t/d*)

1. “dokumak”: TTK. *doku-*, Gag. *doku-*, Az. *toxu-*, Trkm. *doqı-*, Hor. *doqı-*. ETK. **doku-* (> Moğ. *toki-*) < EAlt. **tok`V*, Tk.-Moğ. **duxu-* “ip örmek”.
2. “dokunmak”¹²: TTK. *dokun-*, Gag. *dokun-*, Az. *toxun-*, Tuv. *ton-ur-* (*dhomur-*). ETK. **dok-un-* < EAlt. **tok`i*, Moğ. *dökü-* “yaklaşmak”.
3. “dikmek, sançmak”: TTK. *dik-*, Gag. *dik-*, Trkm. *dik-*, Tuv. *ti`k-/di`ger*; “dikiş dikmek”: TTK. *dik-*, Gag. *dik-*, Az. *tik-*, Trkm. *dik-/tik-* (Kıpçakizm?), Tuv.

11 Tuva dilinde *tik*, *tek* “boş, sıfır, gereksiz”. Muhtemelen Moğolca *teg*'den “boş, sıfır, gereksiz” (< Tk.).

12 Kök, **tokku-* “vurmak, dövmek” kökü ile birleşimin neticesinde meydana gelir. Bk. Aşağı.

tig “dikiş” (*dhig* < *tik-ig). ETK. **dik-* (Yak. > Evk. *tige-*) <EAlt. *tīlk’i, Tk.-Moğ. **dī-* “sokmak, yerleştirmek” veya **dīkē-* “saklanmak”.

4. “dikmek, inşa etmek”: TTK. *dik-*, Az. *tik-*, Trkm. *dik-*. ETK. *dik.

5. “dökmek”: TTK. **dök-*, Gag. *dök-*, Az. *tök-*, Trkm. *dök-*, Tuv. *tö’k-* / *dö’ger*, Tof. *tö’k-*. ETK. **dök-*. Moğolca *tügü-* “yayılmak, serpilmek”ye yaklaştırmam zayıf bir ihtimal (VEWT 493).

1.3.2. Eski Türkçe *t: Oğuz. *t* (muhtemelen ikinci gelişimlidir: Türkmen lehçesinde ön sıra kelimelerdeki *p*’den ve arka sıra kelimelerdeki *k*’den önce)¹³, Sayan. *t* (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*).

a) 1. “Ayak bileği/diz kapağı”: TTK. *topuk*, Gag. *topuk*, Az. *topug*, Trkm. *topıq*, Hor. *topəq*, Tuv. *do’vuk*, Tof. *to’puk*. ETK. *topıq < EAlt. **t’op*’u, Tk.-Moğ. **tobi-*, Moğ. *toyıñ*.

2. “top”: TTK. *top*, Gag. *top*, Az. *top*, Trkm. *top*, Hor. *top*. ETK. *top < EAlt. **t’op*’u, Moğ. *topçi*, *tobur-* “top şeklinde olan”, Tk.-Moğ. *tupka*.

3. “toptan, bütün”: TTK. *top*, Gag. *top*, Az. *top*, Trkm. *top*, Tuv. *to’p*. ETK. *top < EAlt. **t’iop*’u, Moğ. *tuyıl “son, sınır”, Tk.-Moğ. *tiap “tamamiyle, büsbütün”.

4. “toprak, toz”: TTK. *toprak*, Gag. *toprak*, Az. *torpag*, Trkm. *toprak*, Hor. *toprak*, Tuv. *do’vuraq*, Tof. *to’praq*. ETK. *topıraq < EAlt. **t’ap*’o(*rV*), Moğ. *toyurag aynı, Tk.-Moğ. **tap-* “kirlenmek, toz içinde kalmak”.

5. “bulmak”: TTK. *tapış-*, Az. *tap-*, Trkm. *tap-*, Hor. *tap-*, Tuv. *tı’p-/dı’var*, Tof. *tı’p-*. ETK. **ta/ıp-* < EAlt. **t’iop*’è, Moğ. *taya-* “tahmin etmek, bilmek”.

6. “tapmak”: TTK. *tap-in-*, Az. *tapın-*. ETK. **tap(-in)-* < EAlt. **t’ap*’à, Moğ. *tayi-* aynı; Tk.-Moğ. **tap-* “teşvik etmek, tavsiye etmek”.

7. “tutmak”: TTK. *tut-*, Gag. *tut-*, Az. *tut-*, Trkm. *tut-*, Tuv. *tu’-/du’dar*, Tof. *tu’-*. ETK. **tut-* < EAlt. *t’[u]tV, Moğ. *todka-* “bekletmek, tutmak”, Tk.-Moğ. **tuta-* “kalmak”.

8. “tutuşmak”: TTK. *tutuş-*, Trkm. *tutuş-*. ETK. **tutuş-* (aynı kök olmalı).

9. “tutuk, felçli”: TTK. *tutuk*, Az. *totug* “şişman”, Trkm. *tutuq* “üzgün”, Tuv. *do’dug*, Tof. *to’ug*. ETK. *totuk (Oğuzcada *tut-* “tutmak” kökünden türemiş kelime).

10. “tükenmek/dolu”: TTK. *tüken-*, Gag. *tüken-*, Az. *tükän-*, Trkm. *tükel*,

¹³ TDOS’nin verilerine göre, çağdaş Türkmen Türkçesinde tV4:şV yapısında olan şu kökler yer almaktadır: Tk. > takık “tavuk” (eşzamanlı belirtir). Krş. Trkm. *tovuk*; *takır* “düz, takır” (Kıpçakça), *takırda-* “takırdatmak” (ses yansımali), *toka* “toka” (*tokka), *tokay* “orman” (Kıpçakça, daha öteye Moğolca), *tukāt* “üzgün” (Arapça), *tukırda-* “tukırdatmak” (ses yansımali); tV4ıııV yapısında: *tüpeñ* “tüfek” (Farsça).

Hor. *tükäl*, Tuv. *dö'gü-*, Tof. *tön-*. ETK. **tüke-* < EAlt. **t'ukì*, Moğ. *tögüs* “dolu, tamamlanmış”.

11. “teke”: TTK. *teke*, Gag. *tekä*, Az. *täkä*, Trkm. *teke*, Hor. *teke*, Tuv. *de'ge*, *te (dhe)*, Tof. *te'he*. ETK. **teke* < EAlt. **t'ialku*, Tk.-Moğ. **tökì* “Avrupa musu, mus”.

12. “yuvarlamak/tekerlek”: TTK. *teker-lek*, Gag. *teker-lek*, Az. *täkär-*, Trkm. *teker-*, Tuv. *teger-* (imla) “etrafında dönmek”. ETK. **teker-* < EAlt. **t'öker-*, Moğ. *tög/küre-g* “tekerlek, daire”.

13. “diken”: TTK. *diken/tiken* (< *dik-* “dikmek”), Gag. *tiken*, Az. *tikä/an*, Trkm. *tiken*, Hor. *tiken*, Tuv. *ten (dhen)*, Tof. *de'hen* (FiL), *te'hen* “diken, yaban gülü, ahududu”. ETK. **teken*, Tk.-Moğ. **takti-* “dağ servisi”? EAlt. **t' -*.

14. “tekir, alaca”: TTK. *tekir*, Az. *täkir*. ETK. **tekir*, Tk.-Moğ. **taka-* “kirlenmek”. EAlt. **t'ake-*.

15. “tekiz, düz”: Trkm. *tekiz*, Hor. *tekiz*. ETK. **tekir'* < EAlt. **t'èk'á*, Moğ. *tegsi* aynı.

16. “tike, küçük bir parça”: TTK. *tike*, Az. *tikä*, Trkm. *tike*. ETK. **tikö* < EAlt. **t'èlkì*, Tk.-Moğ. *teke-* “koparmak”.

17. “tütmek/tütün”: TTK. *tütän-*, Gag. *tüt-*, Az. *tütün*, Trkm. *tüt-*, Tuv. *dü'düskek*, Tof. *tüdüskäk* “hafif sis”. ETK. **tüt-* < EAlt. **t'üt'ì*.

18. “yabani, yırtılmamış”: TTK. *tosun* “tosun”, Az. *tōsun* (ağız), Trkm. *tosun*. ETK. **tosun* < EAlt. **t'aso*, Moğ. **tosi-*, Tk.-Moğ. **tasaka*.

b) 19. “tipi”: TTK. *tipi*, Az. *tipi*, Özbek ağzı (Hor.) *dübü-läy*, Tuv. *dü'vü*, Tof. *tö'pö*. ETK. **Dipü* < EAlt. **t'ipü'ì*, Tk.-Moğ. **tipa-* “kalkmak (toz için); kirlenmek”.

20. “tepe”: TTK. *tepe*, Gag. *tepe*, Az. *täpä*, Trkm. *depe*, Hor. *depe*, Tuv. *tey (dhey < *de'pey)*. ETK. **Depö* < EAlt. **t'èp'á*, Moğ. *tebeg* “tepedeki saçlar”.

21. “tepel, alındaki ak leke”: Az. *täpäl*, Trkm. *depel*. ETK. **Depel* < EAlt. **t'ep'el-*, Moğ. **töyele*.

22. “tepmek”: TTK. *tep-*, Gag. *tep-*, Az. *täp-/däp-*, Trkm. *dep-*, *däp-*, Hor. *dep-*, Tuv. *te'p-/de'ver*, Tof. *te'p-*. ETK. **Dep-* < EAlt. **t'ep'è*, Moğ. *teye-*, Tk.-Moğ. **tep-te-*.

Aynı kökten gelmiş olmalı:

23. “çileden çıkmak, tehdit etmek”: TTK. *tepin-*, Az. *täpin-*, Trkm. *depirsik* “kavga, tartışma”.

24. “tepmek”: TTK. *tep-*, Az. *täp-*, Hor. *dep-*. ETK. **Dep-*.

25. “tepelemek, öldürmek”: TTK. *tepele-*, Az. *täpälä-*. ETK. **Depe-le-*.

c) 26. “tok”: TTK. *tok*, Gag. *tok*, Az. *tox*, Trkm. *doğ*, Hor. *doğ*, Tof. *to`k*. ETK. \**Dok* < EAlt. \**t`okV*, Moğ. *togloyi*- “iri olmak, cüsseli olmak”.

27. “takmak, iliştirmek”: TTK. *tak-*, Gag. *tak-*, Az. *tax-*, Trkm. *dağ-*, Hor. *dağ-*, Tuv. *ta`k-/ta`gır* (imla). ETK. **Dak-* < EAlt. **t`ak`a-*, Tk.-Moğ. **tax-* “ilişmek”.

28. “tıkamak”: TTK. *tıka-*, Gag. *tık-*, Az. *tıxa-*, Trkm. *dık-*, Tuv. *di`gı-*, Tof. *tıgı-* (faringalleşme belirtilmemiş). ETK. \**Dık-*, Güney Tk.-Moğ. \**tiKi-* < EAlt. \**t`ik`i-*, Moğ. *çiki-* aynı.

29. “tıkamak, gözleriyle yer gibi bakmak”: TTK. *tık-*, Az. *tıx-*, Trkm. *dık-*. ETK. **Dık-*. Aynı kökten gelmiş olmalı.

30. “tavuk”: TTK. *tavuk*, Gag. *tauç*, Az. *toyuç*, Trkm. *tovuç*, Hor. *touç*, Tuv. *da`gaa*, Tof. *tağkınaç*. ETK. \**takı-ñak*, \**takı-gu* (> Oğuz. \**tagıku*, ötümlülük yitimi) < EAlt. \**t`iàk`à*, Moğ. *takiya* aynı.

1.4. Eski kelime ortasında boğuk patlamalı + ötümlü ünsüz/patlamalı (çift ünsüz dâhil)’nin yukarıda verilen örneklerden biraz farklılık gösteren durumlarını ayrıca ele alalım. (Burada şunu da belirtelim ki, Tuva dilinde kelime ortasında patlamalı ünsüzler herhalde heceyi kapatmamaktadırlar.)

a) ETK. **d-*: Oğuz. tonlu, Sayan. tonsuz (?) (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*):

1. “dik”: TTK. *dik*, Gag. *dik*, Az. *dik*, Trkm. *dik*, isimden fiil *dikg-er-*, Hor. *dik*. ETK. *dikk (Azerbaycan Lehçesinde sertleşmenin olmayışı ile karşılaştırınız), Tk.-Moğ. *ciKe < EAlt. *tılki, Moğ. *çike* “dik” (krş. Starostin, aynı yer).

2. “dokuz”: TTK. *dokuz*, Gag. *dokuz*, Az. *dogguz*, Trkm. *doğuz*, Hor. *doğuz*, Tuv. *tos (dhos)*, Tof. *do`həs* (FiL), *to`həs*. ETK. *dokkuz.

3. “doksan”: TTK. *doksan*, Az. *doxsan*, (Trkm. *togsan* < Kıpçakçadan), Hor. *doxsan*, Tuv. *tozan (dhozan)*, Tof. *dohəzon* (FiL), *to`həzən*. ETK. *dokkuz-on.

4. “uyandırmak, harekete geçirmek”: TTK. *depre-*, Gag. *debre-*, Az. *dübär-*, Trkm. *depre-*, Hor. *derpe-t-*. ETK. **depre-* < EAlt. **tép`e*, Moğ. **debi-* “sallamak”, Tk.-Moğ. **dep(-si)*- “sallamak”.

b) ETK. **t-*: Oğuz. tonsuz, Sayan. tonsuz (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*):

1. “toklu”: TTK. *toklu*, Gag. *toklu*, Az. *toglu*, Trkm. *toğlı*, Tuv. *togdu* (eski bir yapının emsalsiz gelişimi). ETK. *toklu, Tk.-Moğ. *tuku-çan “geyik yavrusu”

< EAlt. **t'ukV*, Moğ. *tugul* “dana, buzağı” (> Tof. *tuhul*).

2. “toka”: TTK. *toka*, Az. *togga*, Trkm. *toğa*, Tuv. *tol* (*dhol?*). ETK. *tokka < EAlt. **t'ök'ù*, Tk.-Moğ. *toxan “toka”.

3. “tokuşmak”: TTK. *tokuş-*, Az. *togguş-*, Tuv. *toğku-la-*. ETK. **tokku-* < EAlt. **t'ök'ù* (~ -*k-*), Tk.-Moğ. **tok-ta-* “vurmak, döğmek”, Moğ. *tog-si-* aynı.

4. “tokmak”: TTK. *tokmak*, Gag. *tokmak*, Az. *toxmag*, Trkm. *toğmak*, Tuv. *do'kpağ*. Aynı kök.

5. “sakinleşmek, durmak”: TTK. *tokta-*, Az. *toxta-*, Trkm. *togta-*, Tuv. *do'ktaa-* (< Moğ.), Tof. *to'kta-*. ETK. **tokta-* (veya < Moğ. **togta-*), EAlt. **t'ökù*.

6. “topuz”: TTK. *topuz*, Az. *toppuz*, Trkm. *topaz*. ETK. *toppoz.

7. “tükürmek”: TTK. *tükür-*, Gag. *tükür-*, Az. *tüpür-*, Trkm. *tüyür-*, Tuv. *dü'kpür-*, Tof. *tükkür-*. ETK. **tüpkür-* < EAlt. **t'ülp'i*, Tk.-Moğ. *tupi “tükürük”.

8. “tiksinmek”: TTK. *tiksen-*, Az. *diksin-*, Trkm. *tiksin-*. ETK. **tik-si-n-* (Azerbaycan Türkçesindeki tını belli değil) < EAlt. **t'ikV*, Tk.-Moğ. **tikun-* “kızmak”.

9. “kıpırdamak”: TTK. *tepre-*, Gag. *tepre-*, Az. *tärpän-*, Trkm. *terpen-*, ETK. **tepre-*.

10. “titremek”: TTK. *titre-*, Gag. *titire-*, Az. *titrä-*, Trkm. *titre-*, Tuv. *di'tile-*. ETK. **tit(i)re-* < EAlt. **t'it'irV*, Moğ. **çiçire-* aynı.

11. “tütsü”: TTK. *tütsü*, Az. *tüstü*, Trkm. *tüsse*. ETK. *tüt-sü (< **tüt-* “tütme”).

12. “tekne, leğen”: TTK. *tekne*, Gag. *teknä*, Az. *täknä*. ETK. *tekne < EAlt. **t'iakù*, Tk.-Moğ. **taku-* “su çevrisi” (?).

1.5. Kelime ortasında diğer ünsüzlerle bir arada bulunan *ş.

1.5.1. Arka sıra: ETK. **D-*, TTK., Gag. *t*, Az., Trkm. *d*; Sayan. *d*.

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “diş”: TTK. *taş*, Az. *daş*, Trkm. *daş*, Tuv. *da'ş*, Tof. *da'ş*. ETK. *Daş < EAlt. *tälbä, Tk.-Moğ. *dalba “taraf, yön”.

2. (aynı kök) “taşımak”: TTK. *taşı-*, Gag. *taşı-*, Az. *daşı-*, Trkm. *daşı-/a-*, Hor. *daşə-*, Tuv. *da'ji-*, Tof. *daşı-*. ETK. **Daşı-*.

3. “bukağı”: Trkm. *duşak*, Hor. *çuşak*, Tuv. *du'jaa-*, Tof. *duşa-* “birbirine dolamak”. ETK. *Duşak < EAlt. *tälbe, Moğ. *delbeg “dizgin”.

4. “taş”: TTK. *taş*, Gag. *taş*, Az. *daş*, Trkm. *dāş*, Hor. *dāş*, Tuv. *daş*, Tof. *daş*. ETK. *Dāş, Tk.-Moğ. *colo < EAlt. *tiōli, Moğ. *çilayun* (Moğolcada boğumlanma başlangıcının palatalleşmesi ile ilgili. Bk. Starostin 1991, 119-120).

5. (?) “buz”: Tuv. *do*’ş, Tof. *do*’ş. ETK. *doş. Muhtemelen TTK.’nden *dolu “dolu” (bk. aşağı).

b) Alt. *t’-:

1. “taşak”: TTK. *taşak* (Hlç. *taşşak*). ETK. *Daşşak (> Moğ. *taşıya* “but, arka”) < EAlt. *t’*alp*’V, Tk.-Moğ. *talpi “kalça”.

2. “isabet etmek, karşılamak, taraf”: Az. *tuş*, Trkm. *düş*, Tuv. *duş*, Tof. *duş*. ETK. *Düş (Azerbaycan Türkçesindeki boğumlanma açık değil) < EAlt. *t’*üli*, Moğ. *tula “için”, Tk.-Moğ. *tulı “taraf”.

3. “taşmak”: TTK. *taş-*, Gag. *taş-*, Az. *daş-*, Trkm. *dāş-*, Hor. *daş-*, Tuv. *da*’ji-, Tof. *da*’ş-. ETK. **Dāşş-* (?) < EAlt. *t’*iälke*, Moğ. **çilka-* “(su için) taşmak”, Tk.-Moğ. **tilka-* “taşmak (nehir için)”.

4. “tavşan”: TTK. *tavşan*, Gag. *tawşan*, Az. *dowşan*, Trkm. *towşan* (Kıpçakizm). ETK. *Dabişgan < EAlt. *t’*ēlbā*, Moğ. *tawlai.

5. “gaga, sürat”: TTK. *tomşuk*, Trkm. *tumşuk* (Kıpçakça), Tuv. *dumçuk*, Tof. *duñçuk* (FiL), *tuñçuk*. ETK. *Dumşuk < EAlt. *t’*ümü*, Moğ. *tomi “asıl olan, başta gelen”, Tk.-Moğ. *tumju “tepe”.

c) Altaycada ? net değil

1. “tavşanın bir cinsi”: Tuv. *da*’jırgan, Tof. *da*’şırGan.

1.5.2. Ön sıra: ETK. *d-, Oğuz. *d-, Sayan. *d*-:

a) Alt. *t-, *ç-:

1. “deşmek”: TTK. *deş-*, Gag. *deş-*, Az. *deş-*, Trkm. *deş-*, Hor. *deş-*, Tuv. *de*’ş-/*de*’jer, Tof. *de*’ş-. ETK. **deş-*, Tk.-Moğ. **delpe-* < EAlt. *dēllp’i, Moğ. *delbe-* “parçalanmak”.

2. “düşmek”: TTK. *düş-*, Gag. *düş-*, Az. *düş-*, Trkm. *düş-*, Hor. *çüüş-*, Tuv. *dü*’ş-, Tof. *düş-*. ETK. **düş-* < EAlt. *tüli, Moğ. *döli-* “eğilmek”, Tk.-Moğ. **döl-* “eğmeleşmek”.

3. “yamaç”: Az. *döş*, Hor. *döş*, Tuv. *dö*’ş. ETK. *döş < EAlt. *çöle, Moğ. *döli* “bir dağın bayırındaki düz alan veya geniş yer”, Tk.-Moğ. *cule “ön”.

4. “dişi”: TTK. *dişi*, Gag. *dişi*, Az. *dişi*, Tuv. *di*’ji. ETK. *dişi, (?) Tk.-Moğ. **delku-* “kız isteme”. EAlt. *teV?

5. “diş”: TTK. *diş*, Gag. *diş*, Az. *diş*, Trkm. *dış*, Hor. *dış*, Tuv. *diş*, Tof. *diş*. ETK. *dış, (?) Tk.-Moğ. *cul “çivi”. EAlt. *tiülü (~ *ç-).

6. “öğle, öğle vakti”: TTK. (ağız) *düş*, Trkm. *düş-le-* “ara vermek”, (ağız)

düş, Tuv. *dü'ş*, Tof. *düş*. ETK. *düş veya *Düş*, Tk.-Moğ. *dölä “berrak gökyüzü” < EAlt. *tülle, Moğ. *düli* “gün ortası, gece yarısı”.

b) Alt. **t*ː-

1. “sermek/döşek”: TTK. *döş-*, Gag. *döş-*, Az. *döşä-*, Trkm. *döşe-*, Hor. *döşek*, Tuv. *dö'je-*, Tof. *dö'şek-*. ETK. **döş-*, Tk.-Moğ. **tule-* “uzatmak, germek”. EAlt. **tüle-*.

2. “düşünmek”: TTK. *düşün-*, Gag. *düşün-*, Az. *düşün-*, Trkm. *düşün-*. ETK. **düşün-* < EAlt. **tul'bi-*, Moğ. *tölöb “şekil”, Tk.-Moğ. **tulbi-* “düşünmek”.

3. “yüzmek”: Trkm. *düşün-*, (?) Tk.-Moğ. **tul-* “akarsuyu yüzerek geçmek”.

4. “göğüs”: TTK. *döş*, Az. *döş*, Trkm. *döş*, Hor. *döş*, Tuv. *döş* (özdeş), *töş* (edebi), Tof. *döş*. ETK. *döş, Tk.-Moğ. *tulgen, Ma. *tulu* “göğüs”. EAlt. *töli.

5. “düş”: TTK. *düş*, Gag. *düş*, Trkm. *düş*, Hor. *düş*, Tuv. *düş*, Tof. *düş*. ETK. *düş, Tk.-Moğ. *tolkin aynı < EAlt. *tülki, Moğ. *tölgü* “önceden haber verme”.

1.6. Kelime ortası *z.

1.6.1. Kısa ünlülerle ilgili örneklerin sınırlı olması, büyük bir ihtimalle tarafsızlığımıza işaret etmektedir:

1.6.1.1. Art sıra: Oğuz. *d* (veya TTK., Gag. *t*, Az., Trkm. *d*), Sayan. *d*:

a) Akt. **t*ː-

1. “vızıldamak”: TTK. *dız-*, Gag. *dız-*, Az. *dız-*, Trkm. *tızz-*, cp. Tk.-Moğ. **dirgi-* “vızıldamak” < EAlt. **tirga-*, Moğ. *cirge-* “vızıldamak”; nitelendirici kelime.

b) Alt. **t*ː-

1. “daz”: TTK. *daz*, Az. *daz*, Trkm. *daz*, Tuv. *tas/da'zır*, Tof. *das*. ETK. *daz < EAlt. **t'ero*, Moğ. *tara-kai* aynı, Tk.-Moğ. *terge-kse “geyik güderisi”.

2. “kaçmak, bir yere ulaşmayı hedeflemek”: Az. *dızız-*, Trkm. *dıza-*. ETK. **dız-* < EAlt. **t'iu'(k)u*, Moğ. *türgen* “hızlı olan”, Tk.-Moğ. **tur-ku-* “sıçramak”.

3. “tuzak”: TTK. *tuzak*, ağız *duzak*, Az. *duzaG*, Trkm. *duzaq*, Hor. *duzaq*, Tuv. *duzaq*, Tof. *duzaq*. ETK. *Duzak, Tk.-Moğ. **turku-* “tuzığa düşmek”, (?) Moğ. *tour* “ağ”. EAlt. *töbru.

c) Alt. net değil:

1. “kök”: Tuv. *dazıl*, Tof. *dazıl*. ETK. *Dazıl.

1.6.1.2. Ön sıra: Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

a) Alt. *ç-:

1. “düz”: TTK. *düz*, Gag. *düz*, Az. *düz*, Trkm. *düz*, Hor. *düz*, Tof. *düs*. ETK. *düz, Moğ. *çirga < EAlt. *çiuri.

2. “dizmek”: TTK. *diz-*, Gag. *diz-*, Az. *düz-*, Trkm. *düz-*, Hor. *diz-*, Tuv. *dis-*, Tof. *dis-*. ETK. **düz-* < EAlt. *çiuru, Moğ. *dürü-* “sançmak”.

b) Alt. *t`-:

1. “dayanmak, sabretmek”: Az. *döz-*, Trkm. *döz-*, Tuv. *döz-*. ETK. **döz-* < EAlt. **t`iüri*, Moğ. *türe-ye-* “duçar olmak, mustarip olmak”.

2. “dizgin”: TTK. *dizgin*, Az. *dizgin*. ETK. *dezgin, (?) Moğ. *terge* “araba, at arabası”, Tk.-Moğ. *turki “kızak”. EAlt. **t`iörke*.

3. (?) “kök”: Tuv. *dös*, Tof. *dös*. ETK. *döz < EAlt. **t`ölre*, Moğ. *töre “töre, kanun”, Tk.-Moğ. *turgun “neden”.

4. “diz”: TTK. *diz*, Gag. *diz*, Az. *diz*, Trkm. *dıyz*, Hor. *düz*, Tuv. *dis*. ETK. *düyz, Tk.-Moğ. *türekse “konç, çizme koncu” < EAlt. **t`iüre*, Moğ. *türey* aynı.

Ayrılma: 1. “tezek”: TTK. *tezek*, Gag. *tezek*, Az. *täzäk*, Trkm. *tezek*; (?) Tuv. *des*, Tof. *des* “pıhtılaşmış kan”. ETK. *tez veya *ters (Çuv. *tirës*), Tk.-Moğ. *tërgën “çamur, bataklık”. EAlt. **t`ēlru*. **-rs* ünsüzlerinin birleşmesindeki özel gelişimi?

1.6.2. Uzun ünlü ile:

a) Eski Türkçe *d (Alt. **t-*, **ç-*) > TTK., Gag. *t* (arka sırada), Az., Trkm. *d*, Sayan. *d*:

1. “tuz”: TTK. *tuz*, Gag. *tuz*, Az. *duz*, Trkm. *düz*, Hor. *düz*, Tuv. *dus*, Tof. *dus*. ETK. *Düz, Tk.-Moğ. *cuyar “ekşi, acı” < EAlt. *çiobeıV, Moğ. *dawur-sun “tuz”.

b) Eski Türkçe *t (Alt. **t`-*) > Oğuz. *t*, Sayan. *d*:

1. “toz”: TTK. *toz*, Gag. *toz*, Az. *toz*, Trkm. *töz*. ETK. *töz < EAlt. **t`öre*, Tk.-Moğ. *tur “toprak, zemin”.

2. “tazi”: TTK. *tazi*, Az. *tazı*, Trkm. *tāzı*. ETK. *tāzı.

3. “tezmek”: Trkm. *tez-*, Tuv. *des-*, Tof. *des-*; Tez: TTK. *tez*, Az. *tez*, Trkm. *tüz*, Hor. *tez*. ETK. *tēz, krş. ETK. *terk aynı VEWT 475 (Farsçadan alıntı olduğu zayıf bir ihtimal: VEWT 477, muhtemelen Farsça sözcük > Türkizm) < EAlt. **t`ırge*, Moğ. *tergile-* “kaçmak”.

1.7. İntervokal *y.

a) Eski Türkçe *d (Alt. *t-, *ç-): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “dayaz, sığılık”: TTK. *dayaz*, Gag. *dayaz*, Az. *dayaz*, Trkm. *t/dayız*; Tuv. *tayıs* “(ot için) nadir bulunan, fazla uzamayan” (boğumlanma net değil). ETK. *dayoz < EAlt. *taygo-ı, Tk.-Moğ. **dagur/n* “geçit, nehir geçidi” (< *dagu- “nehri geçmek”).

2. “duymak, hissetmek”: TTK. *duy-*, Gag. *duy-*, Az. *duy-*, Trkm. *duy-*. ETK. **duy-* < EAlt. *tuyu, Moğ. *duyul-* “duymak (ses için), Tk.-Moğ. *duya “ses, gürültü”.

3. “dayı, gösterişli, hoş, güzel”: TTK. ağız *dayı*, Trkm. *dayav*, (?) Tuv. *dag*, Tof. *dag* “büyük, kocaman” (*dag* “dağ” kelimesi ile birleşme?). ETK. **day-
agu* < EAlt. *tālyV, Moğ. *dayan* “tüm, bütün”, Tk.-Moğ. *dāyi “büyük”.

4. “ümit etmek”: TTK. *dayan-*, Az. *dayan-*, Trkm. *dayan-*, Tuv. *dayan-*. ETK. **dayan-*.

5. (Aynı kök) “dayanmak”: TTK. *daya-*, Gag. *daya-*, Az. *daya-*, Trkm. *daya-*, Tuv. *daya-n-*. ETK. **daya-* < EAlt. *taya, (?) Moğ. **dayi-* “eğilmek”, Ma. *daya-* “dayanmak”.

6. “hanımeli”: Tuv. *daya*, Tof. *dağa*. ETK. *daya.

7. (?) “daye, dadı”: TTK. *daye*, Az. *dayä*, Trkm. *dāya* (fonetik yapısına göre Farsizmdir).

Ayrılma: **d-* ile kelime içi durumunda *y* + ünlü: arka sıra: TTK., Gag., Az. *d*, Trkm. *t*, Sayan. *d*: 1. “dayak”: (<**daya-n-* “dayanmak”, bk. yukarı) TTK. *dayak*, Az. *dayag*, Trkm. *tayak*, Tof. *dağak* (FiL), *tayak*. ETK. **day(n)ak*.

b) Eski Türkçe *t (Alt. *t`-), Oğuz. *t*, Sayan. *d*:

1. “toy”: TTK. *toy*, Gag. *toy*, Az. *toy*, Trkm. *toy*, Hor. *toy*, Tuv. *doy*, Tof. *doy*. ETK. *toy, Tk.-Moğ. **tuyu-* “ikram etmek” < EAlt. **t`üya*, Moğ. *taγu-* aynı.

2. “toy kuşu”: TTK. *toy*, Gag. *toy*, Az. *toy*, Trkm. *toy*. ETK. *toy < EAlt. **t`oygV*, Moğ. *toγa-dag*.

Uzun ünlülerle karşılaştırmız: Oğuz. *t*, Sayan. *t* (?)

3. “ayağı kaymak”: Az. *tay-*, Trkm. *tāy-*, Tuv. *tay-*, Tof. *tağ-*. ETK. **tāy-* < EAlt. **t`āya*; Moğ. **tayi-* “ayakları şıpıdık şıpıdık sürüklemek”, Tk.-Moğ. **tay-* “yüzmek, kaymak”.

4. “denk, eşit” (Far. >): TTK. *tay*, Az. *tay*, Trkm. *tāy*. ETK. *tāy.

5. “tay, ot ya da ekin yığımı” (Far. >): Az. *tay*, Trkm. *tāy*.

1.8. Kelime ortası ötümlü ünsüz; ünlüsü uzun: Tarafsızlaşma (seslendirilme), ETK. **d-*, Oğuz. *d*¹⁴, Sayan. *d* (üstelik bu sırada, değişik nedenlere dayanarak, Tofa dilinde ötümlülük/ötümsüzlük değişimleri sık görülmekte, ayrıca Sayan dillerinde *d-* ünsüzü ile başlayan kelimelerde nazal ünsüzlerinin bulunması durumunda sertleşmeye eğilim de gözlemlenmektedir).

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “darılamak”: Az. *dara-*, Trkm. *dāra-*. ETK. **dāri-* < EAlt. *tārV, Moğ. **daraya-* “takip etmek, dokunmak”, Tk.-Moğ. **dā-* “takip etmek, dokunmak”.

2. “dalmak, bayılmak”: TTK. *dal-*, Az. *dal-*, Trkm. *dālcaḳ-* “boğulmak, nefes darlığı çekmek”, Hor. *dal-*, Tuv. *dal-*, Tof. *dal-*. ETK. **dāl-* < EAlt. *tēla, Tk.-Moğ. **delu-* aynı.

3. “dolu”: TTK. *dolu*, Gag. *tolu* (boğumlanma net değil), Az. *dolu*, Trkm. *dōli*, Hor. *dolu*. ETK. *dōli < EAlt. *çiölu (~ *t-*), Tk.-Moğ. *calka “ince ince yağan kar”.

4. “dalak”: TTK. *dalak*, Gag. *dalak*, Az. *dalaḡ*, Trkm. *dālaḡ*. ETK. *dālak < EAlt. *tiōle, Moğ. *deliḡün aynı, Tk.-Moğ. **cō(l)* “öd, safra”.

5. “dalamak”: TTK. *dala-*, Gag. *dala-*, Az. *dala-*, Trkm. *dāla-*. ETK. **dāla-* < EAlt. *tālV, Moğ. **dohya-* “yalamak”, Tk.-Moğ. **dala-* “lap lap içmek”.

6. “dalmak”: TTK. *dal-*, Gag. *dal-*, Az. *dal-*, Trkm. (ağız) *dāl-*, Tuv. *dal-*, Tof. *dal-*. ETK. **dāl-* < EAlt. *dāla, Moğ. *dalay “deniz”, Tk.-Moğ. *dalan “taşkın, su baskını”.

7. “dolu”: TTK. *dolu*, Gag. *dol*, Az. *dolu*, Trkm. *dōli*, Hor. *dōli*, Tuv. *dolu*, Tof. *dol-*. ETK. **dōl-* < EAlt. *çālo, Moğ. *delger “dolu, bol”, Tk.-Moğ. **calu-* “dolmak” (EAlt. **ç-*, bk. Starostin 1991: 13).

8. “dar”: TTK. *dar*, Gag. *dar*, Az. *dar*, Trkm. *dār*, Hor. *dar*, Tuv. *tar*, Tof. *dar*. ETK. *dār. EAlt. *tiāre, Tk.-Moğ. **cir-* “tüm, hep”.

9. (Aynı kök) “darılmak”: TTK. *darık-*, Gag. *darıl-*, Az. *darıx-*, Trkm. *dāriḳ-*, Tuv. *darın-*. ETK. **dār-ıḳ-*.

10. “diri”: TTK. *diri*, Gag. *diri*, Az. *diri*, Trkm. *dīri*, Hor. *dīri*, Tuv. *dirig*, Tof. *dirig*. ETK. *dīrig < EAlt. *tīri, Tk.-Moğ. **dirga-* “bolluk içinde yaşamak”.

11. “dürmek”: TTK. *dür-*, Az. *dürmäg* “dürüm”, Trkm. *düyrül-*, Tuv. *dür-*, Tof. *dür-*. ETK. **dūr-* < EAlt. *iūri, Moğ. *dörse-* aynı.

12. “dört”: TTK. *dört*, Gag. *dört*, Az. *dört*, Trkm. *dört*, Hor. *dört*, Tuv. *dört*, Tof. *dört*. ETK. *dört < EAlt. **tōy-*, Moğ. *dör-*, Tk.-Moğ. *duygin.

13. “deli”: TTK. *deli*, Gag. *deli*, Az. *dāli*, Trkm. *dāli* (ve Doğu Türk edebi

14 Türkmen Türkçesindeki bazı örneklerde kural dışı *t-* ile de karşılaşmaktayız. Bu gibi durumlar için Kıpçak Türkçesinin etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

dillerindeki şekli *telbe* “tilbe, aptal”), Tof. *telemir*; *teleŋ*. ETK. **dāl(b)i* < EAlt. *tēlo, Tk.-Moğ. *delmi “yabani, evcilleştirilmeyen”.

14. “derin”: TTK. *derin*, Gag. *derin*, Az. *dārin*, Trkm. (ağız) *deriŋ*, *teriŋ*, edebi *derŋe*- “araştırmak, incelemek”, Tuv. *tereŋ*, Tof. *dereŋ*. ETK. *dēriŋ < EAlt. *tire, Tk.-Moğ. *diri- “suda boğulmak”.

15. “hayat, nefes, dinlenmek”: TTK. *tin*, *din-le-*, Gag. *din-ne-*, Az. *tuŋ-ix-*, *dinç*, Trkm. *dīnç*¹⁵, Tuv. *tin-*, *dın-*, Tof. *dın-* (FiL), *tin-*. ETK. *dīn < EAlt. *çiünü, Moğ. *çisun* < *çin-sun “kan”, Tk.-Moğ. *cun “nabız”.

16. “dermek”: TTK. *der-*, Az. *dār-*, *der-*, Trkm. *tūr-*, Tuv. *deri-*. ETK. **dēr-* < EAlt. *tēru (~ ç-), Moğ. **dar-ta-*.

b) Alt. *t’-:

1. “dönmek”: TTK. *dön-*, Gag. *dön-*, Az. *dön-*, Trkm. *dōn-*; “devirmek, yıkamak”: TTK. (ağız) *dön-der-*, Trkm. *dünder-*, Tuv. *dünder-*, Tof. *dünder-*. ETK. **dōŋ-der-* < EAlt. **tüne-*, Moğ. *tüniye-* aynı.

2. “dam”: TTK. *dam*, Gag. *dam*, Az. *dam* “dam, kulübe, duvar”, Trkm. *tām* (Kıpçakça: “ev, duvar”). ETK. *dām < EAlt. *tāma, Moğ. *tama* “duvar”, Tk.-Moğ. *tama-na “çumun¹⁶ örtüsü”.

4. “reddetmek”: TTK. *den-*, Trkm. *dān-*. ETK. **dān-* < EAlt. *tēnV, Moğ. *tene-* “kaybolmak”.

5. “direk”: TTK. *direk*, Gag. *direk*, Az. *diräg*, Trkm. *dīrek*. ETK. *dīrek < EAlt. **t’iri*, Tk.-Moğ. **tirē-* “dayak koymak”.

6. “dör, çadırda saygıdeğer kişiler için ayrılan yer”: TTK. *dör* (ağız), Az. *dör* (ağız), Trkm. *tōr*, Tuv. *dör*. ETK. *dör < EAlt. **t’ör[e]* “direk, kule”, Tk.-Moğ. *turu.

7. “tanmak, şaşkırmak”: TTK. *tan-*, (ağız) *daŋ*, Az. (ağız) *daŋ* “hilkat garibesı”, Trkm. *tāŋ*, Hor. *taŋ-*. ETK. **t/dāŋ-* (Moğolca sözcüklerle oluşan karışımın boğumlanması? Aşağıda eski kelime *tansuk* ile karşılaştırdınız) < EAlt. **t’āŋe*, Moğ. *taŋna, **taŋsi-*.

8. “dorum, deve yavrusu”: TTK. (ağız) *dorum*¹⁷, Trkm. *tōrum*, Tuv. *dorum*. ETK. *dōrum < EAlt. **t’ōrV* “genç hayvan”, Moğ. *toruy “domuz yavrusu” Tk.-Moğ. *toro-kī “domuz”.

Ayrılma¹⁸:

15 Boğuk ünsüzlü şekiller: Kıpçakça?

16 Çum: Evenklerin kurdukları bir tür çadır.

17 Edebî Türkiye Türkçesinde *torun* “torun; deve yavrusu”: Farsizm *torun* “torun, genç” kelimesiyle kontinüasyon. Bk. Ab. 3, 280.

18 Krş. Farsizimler: “temiz”: TTK. *temiz*, Gag. *temiz*, Az. *tāmiz*, Trkm. *temiz*; “telli müzik aleti”: TTK. *tar*, Az. *tar*, Trkm.

1. “talamak, yağmalamak”: TTK. *tala-*, Az. *tala-*, Trkm. *tāla-*, Tuv. *tala-*. ETK. **tāla-* < EAlt. **t`āla*, Moğ. **tala-*.

c) Alt. net değil:

1. “dal/söğüt”: TTK. *dal*, Gag. *dal* “dal”, Trkm. *tal* (Kıpçakça: “söğüt”), Hor. *dāl*, Tuv. *tal*. ETK. *dāl < EAlt. **t`āklū* “söğüdün bir cinsi”, Moğ. *togli “sepetçi söğüdün bir cinsi”, Tk.-Moğ. *talgi-k “ölü dallar” veya < EAlt. *çālū “yapraklı çalının bir cinsi”, Moğ. *daldawu “ıhlamur”, Tk.-Moğ. *calikta “söğüt, akdiken”.

2. “don, giysi”: TTK. *don*, Gag. *don*, Az. *don*, Trkm. *dōn*, Hor. *don*, Tuv. *ton*, Tof. *don*. ETK. *dōn < EAlt. **t`ōnV*, Moğ. *tonug* “koşum, at takımı” (veya < Sak. *thauna* “giysi”, veya < Eski Çin. *tōn*).

3. “doru”: TTK. *doru*, Trkm. *dōru*, Hor. *dōrı*, Tuv. *dorug*, Tof. *dorug*. ETK. *dōrug. Farsizm? Moğolizm? (bk. Dıbo 2004).

3. “dar, idam mahkumlarını asmak için dikilen direk”: TTK. *dar*, Trkm. *dār* (Far.).

6. (?) “dana”: TTK. *dana*, Gag. *dana*, Az. *dana*, Trkm. (ağız) *tāna*. ETK. *dāna (Farsizm, Far. *d-*), krş. Mac. (< Blg.) *tino*.

7. “dürmek”: TTK. *dür-*, Gag. *dür-*, Trkm. *düyr-*, Tuv. *dırış-*, Tof. *tırış-* “buruşmak, buruş buruş olmak”.

1.9. Kelime ortası ötümlü ünsüz; ünlüsü kısa.

a) Eski Türkçe *d (Alt. **t-*, **ç-*): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “donmak”: TTK. *don-*, Gag. *don-*, Az. *don-*, Trkm. *doŋ-*, Hor. *doŋ-*, Tuv. *doŋ-*, Tof. *doŋ-*. ETK. **doŋ-* < EAlt. *tuŋa, Moğ. **dayara-*, Tk.-Moğ. *doŋo-* aynı.

2. “bağlamak, dizmek”: Trkm. *daŋ-*, Tuv. *doŋ-na-*. ETK. **daŋ-* < EAlt. *tāŋŋū, Tk.-Moğ. **daŋ-*.

3. “damlamak”: TTK. *dam-*, Gag. *dam-*, Az. *dam-*, Trkm. *dam-*, Hor. *dam-*, Tuv. *dam-di*, Tof. *tam-di* (boğumlanma net değil). ETK. **dam-* < EAlt. *tēmo, Kor. **tām-*, Jap. **tāmár-*.

4. “damar”: TTK. *damar*, Gag. *damar*, Az. *damar*, Trkm. *damar*, Hor. *damar*, Tuv. *damır*, Tof. *damır* (FiL), *tamır*. ETK. *damor (> Moğ. *tamir*) < EAlt. *tēmo1; Moğ. *daŋgi “kök”.

5. “domuz”: TTK. *domuz*, Gag. *domuz*, Az. *donuz*, Trkm. *doŋuz*, Hor. *doŋuz*. ETK. *doŋuz < EAlt. *tālŋo, Tk.-Moğ. *dāŋu “fokun bir cinsi”.

tār, xop. *tār*.

6. “duman”: TTK. *duman*, Gag. *duman*, Az. *duman*, Trkm. *dumān*, Tuv. *tuman*, Tof. *duman*. ETK. *duman (İranizm değilse, Farsça *d-*) < EAlt. *tumu (~ç-, -i, *iu-o*, *ia-u*).

7. (?) “durmak”: TTK. *dur-*, Gag. *dur-*, Az. *dur-*, Trkm. *dur-*, *tur-*, Hor. *dur-*, Tuv. *tur-* (pozisyon gelişimi?), Tof. *dur-*. ETK. **dur-* < EAlt. *çülra, Tk.-Moğ. **cur-*.

8. “tan”: TTK. *tan*, (ağız) *dan*, Gag. *dan*, Az. *dan*, Trkm. *dañ*, Hor. *dañ*, Tuv. *dañ*, Tof. *dañ*. ETK. *dañ < EAlt. *tiant V (?), Tk.-Moğ. *canğa “alevlenmek”, Jap. **tiánta*N “güneş”.

9. “demir”: TTK. *demir*, Gag. *demir*, Az. *dämir*, Trkm. *demir*, Hor. *demir*, Tuv. *demir*, Tof. *demir*. ETK. *demür > Moğ. *temür*.

10. “dere”: TTK. *dere*, Gag. *derä*, Az. *därä*, Trkm. *dere*. ETK. *dere < EAlt. **tere-*, Tk.-Moğ. *deren “yukarı nehir”.

11. (?) “dölenmek, sakinleşmek”: TTK. *dölen-*. ETK. **düle-* < EAlt. *tole, Tk.-Moğ. **dulu-*, Moğ. *döligen* “sakin, mülayim”.

12. “dilmek, parçalamak”: TTK. *dil-*, Gag. *dil-*, Az. *dil-*, Trkm. *dil-*, Tuv. *dil-*, Tof. *dil-*. ETK. **dil-* < EAlt. *çëlV, Moğ. *çiliye “ara”, Tk.-Moğ. *cëlge “yarık, rahne”.

13. “delmek”: TTK. *del-*, Gag. *del-*, Az. *däl-*, Tof. *del-*. ETK. **del-* < EAlt. *telV, Tk.-Moğ. **del-de-* “delmek, parçalamak”, Moğ. *dele-* “dövmek”.

14. “delim, çok”: TTK. *delim*, Gag. *delim*. ETK. *delim < EAlt. **tal[u]*, Moğ. *dalin* “tamamıyla, bütün”, Tk.-Moğ. **dalin-* “imdat, yardım”.

15. “dil”: TTK. *dil*, Gag. *dil*, Az. *dil*, Trkm. *dil*, Hor. *dil*, Tuv. *dil*, Tof. *dil*, *til*. ETK. *dil < *dilk < EAlt. *tilV, Tk.-Moğ. *dilgan “ses”.

16. (Aynı kök?) “dilemek”: TTK. *dile-*, Az. *dilä-*, Trkm. *dile-*, Hor. *dile-*, Tuv. *dile-*, Tof. *dile-*. ETK. **dile-*.

17. “darı”: TTK. *darı*, Gag. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Hor. *darı*, Tof. *darıg*. ETK. *darıg < EAlt. *tära, Tk.-Moğ. *dargan “çim”, (?) Moğ. *darki* “çalılık”.

18. “dul”: TTK. *dul*, Gag. *dul*, Az. *dul*, Trkm. *dul*, Hor. *dul*, Tuv. *dulgıyaq*, Tof. *tulgıyaq*. ETK. *dul < *dulk (> Moğ. *tulguy* “yalnız, tek başın”) < EAlt. *tülo, Tk.-Moğ. **dula-* “kısır olmak, kısırlaşmak”.

19. “taramak”: TTK. *tara-* (*tarak* “tarak”ın etkisi ile), Gag. *dara-*, Az. *dara-*, Trkm. *dara-*, Hor. *dara-*, Tuv. *dıra-*, Tof. *dıra-*. ETK. **dara-*.

20. “dinç, güçlü, sağlam”: TTK. *din*, *dinç*, Gag. *dinç*, Trkm. *diñ*, Tuv. *dıñ*, *dıñzıg*, Tof. *dıñzı-*. ETK. *diñ < EAlt. *çino, Moğ. *çineyen* “güç”, Tk.-Moğ. *ciñ “çok”.

21. “kavak”: Trkm. *derek*, Hor. *derek*, Tuv. *terek* (boğumlanma net değil). ETK. *derek < EAlt. *çārikV, Moğ. *çirgai, Tk.-Moğ. *carikta (?).

22. “deri”: TTK. *deri*, Gag. *deri*, Az. *dāri*, Trkm. *deri*, Tof. *tere* (boğumlanma net değil). ETK. *derey (?) < EAlt. *tēri, Moğ. *çirai “yüz, dış görünüş”, Tk.-Moğ. *dēre “yüz, dış görünüş”.

23. “döl”: TTK. *döl*, Az. *döl*, Trkm. *döl*, тув *töl* (Moğolizm?). ETK. *döl (> Moğ. *töl*) < EAlt. *tōle, Jap. *dā.

24. “dolamak, dolanmak”: TTK. *dolan-*, Gag. *dolan-*, Az. *dolan-*, Trkm. *dolan-*, Tuv. *dolga-*, Tof. *dolGa-*. ETK. **dolıga-* < EAlt. *tōlu (~ *tiulo*), Moğ. *doliya-* < **doliya-* aynı.

25. “duru, berrak”: TTK. *duru*, *doruk*, Gag. *duruk*, Az. *duru*, Trkm. *duri*. ETK. *durug < EAlt. *çırka “akarsu, hızlı akan su”, Moğ. *dargil, Tk.-Moğ. *curku.

26. “dünür”: TTK. *dünür*, Gag. *dünür* “kız isteme”. ETK. *dünür < EAlt. *tuji “dünür”, Tk.-Moğ. **duj-*.

Ayrılma: 1. “ter”: TTK. *ter*, Gag. *ter*, Az. *dār* (ağız), Trkm. *der*, Tuv. *der*, Tof. *deri*. ETK. *Der < EAlt. *tēre, Tk.-Moğ. *derbe-* “nemli”.

b) Eski Türkçe *t (Alt. *t’-), Oğuz. *t*, Sayan. *t*:

1. “toygar”: TTK. *toygar*, *turgay*, Az. *toragai*, Trkm. *torgai*. ETK. *toragai < EAlt. **t`ōro(-k`V)*, Tk.-Moğ. *turākī “karga”, Moğ. *turag* aynı.

2. “tıkamak”: TTK. *tirkaz* “tıknaç”, Az. *tırığ* “sürgü”, Tuv. *tırık*, Tof. *tırık* “sürgü”. ETK. **tırı-* < EAlt. **t`iūlru*, Tk.-Moğ. **tūrī-* “tutmak, dayak koymak”.

3. “tamu”: TTK. *tamu*, Trkm. *tamu*, Tuv. *tamu*. ETK. *tamu < Far. (muhtemelen, Soğd. *tam*, isim + ismin *-i* hali: *tmw*), > Moğ. *tamu*.

4. “burun deliği”: TTK. *tana*, Hor. *tanav*, Tuv. *tanaç*. ETK. *tanag < EAlt. **t`ānV*, Moğ. *tanaya* aynı.

5. “tanımak”: TTK. *tanı-*, Gag. *tanı-*, Az. *tanı-*, Trkm. *tanı-*, Tuv. *tanı-*, Tof. *tanı-*. ETK. **tanı-* < EAlt. **t`ānıV*, Moğ. *tañna-* “sormak, soruşturmak”, Tk.-Moğ. **tañ-* “saymak”.

6. “tün, gece”: TTK. *tün*, Trkm. *tün*, Tuv. *dün*, Tof. *dün* (*düün* “dün”ün etkisi ile?). ETK. *tün < EAlt. **t`iūlni*, Moğ. *tüne* “karanlık”, Tk.-Moğ. *tñew “dün”.

7. “büyük iğne”: TTK. *temen*, Az. *tābānā*, Trkm. *temene*, Hor. *temen*, Tuv. *tevene*, Tof. *tebene* (< Moğ.?). EAlt. **t`ēma?* Argo dilinde; krş. Tk.-Moğ. *teme*, Moğ. *tebene* (< TTK.), *tamasu “ağ ipi”.

8. “tülemek (kuşlar için)”: TTK. *tüle-*, Gag. *tüle-*, Az. *tülä-*, Trkm. *tüle-*,

Tuv. *tüle-*, Tof. *düle-* (FiL), *tüle-*. ETK. **tüle-* < EAlt. **t`ulV*, Tk.-Moğ. **tul-du-* “boynuz düşürmek (geyik için)”.

9. “tölemek, ödemek”: TTKm. *töle-*, Tuv. *töle-*, Tof. *döle-* (FiL), *töle-*. ETK. **töle-* < EAlt. **t`ole-*, veya <Moğ. *töle* “fiyat, eder”.

10. “töremek”: TTK. *töre-*, Az. *törä-*, Trkm. *döre-* (seslendirilmesi net değil), Tuv. *törü-*, Tof. *dörü-*. ETK. **töre-* < EAlt. **t`öri*, Moğ. **töre*, Tk.-Moğ. **tur-k-* “doğmak, dünyaya gelmek”.

11. “tel”: TTK. *tel*, Gag. *tel*, Az. *tel*, Trkm. *til*. ETK. **tel* (İranizmle kontaminasyonun neticesinde Türkmen Türkçesinde ünlünün genişlemesi?) < EAlt. **t`elü*, Moğ. *tele-*, Tk.-Moğ. **tel-* “germek”.

Ayrılımlar: Belli olmayan seslendirmeler, Oğuzcada bir sıra *d-*, Sayan. *d-*: 1. “deniz”: TTK. *deniz*, Gag. *deniz*, Az. *deniz*, Trkm. *deñiz*. ETK. **deñiz*, Ma. *teñgin*, Mac. (< Blg.) *teñer*. 2. “denemek/denk”: TTK. *dene-*, *denk*, Gag. *dene-*, *denk*, Trkm. *deñe-*, *deñ*, Hor. *deñ*, Tuv. *deñ*, Tof. *deñ*. ETK. **deñe-*, **deñ-k*. Krş. Tk.-Moğ. *teñ*, Moğ. *teñ* < Çin.

1.10. Kelime ortası ötümlü ünsüz + ötümlü ünsüz/ötümlü patlamalı:

Tarafsızlaştırma: ETK. **D-*, Oğuz. *t/d*, Sayan. *d*.

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “tarak”: TTK. *tarak*, Gag. *tarak*, Az. *darax*, Trkm. *darak*, Hor. *darak*, Tuv. *dargaq*, Tof. *darGaq*. ETK. **Dargak* (yukarıdaki **dara-* “taramak” ile karşılaştırmız).

2. “dinlemek”: TTK. *dinle-*, Az. *dinlä-*, Trkm. *diñle-*, Hor. *diññe-* /*tuñla-*, Tuv. *diñna-*, Tof. *diñna-*, *tuñna-*. ETK. **diñ-la-* < EAlt. **çijV*, Moğ. *çiñna-* aynı, Tk.-Moğ. **ciñ-* “anlamak”.

b) Alt. **t`-*:

1. “turna”: TTK. *turna*, Gag. *turna*, Az. *durna*, Trkm. *durna*, Hor. *tinna*, Tuv. *duruñā*, Tof. *duruña*, *turuña*. ETK. **Duruña* < EAlt. **t`uru* (~ *\*t`üro*) (?), Moğ. **toyuriñun*.

2. “şakak, tulun, yanak”: TTK. *tulun*, Trkm. *duluk*, *dulaq*. ETK. **Dulgum* < EAlt. **t`ölü*, Moğ. *tolugai* “baş”.

c) Alt. belli değil:

1. “turnak”: TTK. *turnak*, Gag. *turnak*, Az. *durnaG*, Trkm. *dırnaq*, Hor. *dınnaq*, Tuv. *dırğaq*, Tof. *dırğaq*, *tırğaq*. ETK. **Dırnaq* < EAlt. **çiüru*, Moğ. **turuñun* “turnak, hayvan turnağı” ve/veya Tk.-Moğ. **curu-* “turmamak”.

2. “turmanmak”: TTK. *turma-*, Gag. *turma-*, Az. *dırma-*, Trkm. *dırma-*, Tuv. *dirba-*, Tof. *dirba-*. ETK. **Dırma-*.

3. “tırmık”: TTK. *tırmık*, Az. *dırmıG*, Trkm. *dırmık*.

Ayrılma: Oryz. *d*, Tuv. *t*, Tof. *d*: 1. “damak”: TTK. *damak*, Gag. *damak*, Az. *damaG*, Trkm. *damağ*, Hor. *damağ*, Tuv. *tañmağ* “solungaçlar”. ETK. *damgak < EAlt. **t`amgV*, Moğ. *tañlai* “damak”. 2. “damga”: TTK. *damga*, Az. *damga*, (Trkm., Hor. *tagma*), Tuv. *tañma*, Tof. *dañma*. Argo sözcük.

Ayrılma: Oğuz. *t*, Sayan. *d*: 1. “Tanrı, gök”: TTK. *tanrı*, Az. *tanrı*, Trkm. *tañrı*, Tuv. *deer*, Tof. *deere*. ETK. *teñri / *tañrı < EAlt. **t`angiri*, Moğ. \**tañgarag* “yemin”. Edebi kelime. 2. “baca deliği, pencere”: TTK. *tüynük*, Trkm. *tüynük*, Tuv. *dündük*, Tof. *düynük*. ETK. \**tüynük* < EAlt. \**t`üñe*, Moğ. *toyuna, Tk.-Moğ. *tuñke “çatı”. 3. “hayvanın surati, gaga, burun”: TTK. *tomşuk*, Trkm. *tumşuk*, Tuv. *dumçuk*, Tof. *d/tun`çuk*. ETK. \**tumluk* < EAlt. *t`ümü* “kafa, tepe”, Moğ. *tumi* “baş, ilk”, Tk.-Moğ. **tumju-* “tepe”.

Ayrılma: Ön sırada Oğuzca *t/d*’ye oranla: 1. “tür, türlü”: TTK. *türlü*, Gag. *türlü*, Az. *dürlü*, Trkm. *dürli*. ETK. *Dürlü < EAlt. *turi “yüz”, Moğ. *düri “dış görünüş, şekil”, Tk.-Moğ. *durun “dış görünüş, şekil”.

Edebî bir sözcük.

1.11. Kelime ortası ötümlü ünsüz + patlamalı boğuk.

a) Eski Türkçe. *d (Alt. **t-*, **ç-*): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “dalga”: TTK. *dalga*, Gag. *dalga*, Az. *dalga*. ETK. *dalka < EAlt. *çalu, Moğ. *dolgi-* “dalgalanmak, çalkalanmak”, Moğ. *dolgiyan “dalga”, Tk.-Moğ. **cal-* “dalgalanmak, su basmak”.

2. “uzunluk, mesafe/şekil”: Az. *durgu*, Trkm. *durğ*, Tuv. *du`rgu*, Tof. *du`rhu*. ETK. *durk, < ETK. **dur-* “durmak” < EAlt. *çü1ra, Tk.-Moğ. **cur-*.

3. “dürtmek”: TTK. *dürt-*, Gag. *dürt-*, Az. *dürt-*, Trkm. *dürt-*. ETK. **dürt-* < EAlt. *çu1ru, Moğ. *dürü-* “sokmak”.

b) Eski Türkçe *t (Alt. **t`-*): Oğuz. *t*, Sayan. *d*.

1. “terki”: TTK. *terki*, Az. *tärk*, Tuv. *de`rgi*. ETK. \**terkü* < EAlt. \**t`üire* “at vb. hayvanlara yük bağlamak için kullanılan kemer” > Tk.-Moğ. *türü “kemer, bağcık” SSTMYa 2, 187.

2. “törpü”: TTK. *törpü*, Gag. *törpü*, Az. *törpü*, Trkm. *törpü*, Tuv. *dü`rbüü*, Tof. *dü`rhü*. ETK. *törp-igü < EAlt. **t`ë1rbol* “büyük kesici alet” > Moğ. *tarbagay “marangoz baltası”.

3. “Türk”: TTK. *türk*, Gag. *türk*, Az. *türkä-*, Trkm. *türk* (Tuv. *türk* “Türk”

< Rus.?). ETK. *türk (< krş. Far. *turanya-ka?).

4. “ters”: TTK. *ters*, Gag. *ters*, Az. *tärs*, Trkm. *ters*, Tuv. *de'skin-*, Tof. *de'skin-* “dönmek, ters olmak”. ETK. *ters “ters, doğru olmayan, dağınıklık” < EAlt. *t`arse-, Tk.-Moğ. *taca- “ziyan, yaramazlık”. SSTMYa II 151 (*-rs- çift ünsüz yapısının refleksine kıyasla. bk. Dıbo 1996: 48).

5. “küttük”: Trkm. *töñge*, Hor. *tüñji*. ETK. *tömke < EAlt. *t`umgi (~-e), Moğ. *tüñge* “anız, anızlık”.

6. “tilki”: TTK. *tilki*, Gag. *tilki*, Az. *tülkü*, Trkm. *tilki*, Hor. *ti'ülki*, Tuv. *dilgi*, Tof. *dilgi* (faringalleşmesi belirlenmemiş). ETK. *tilkü < EAlt. *t`ule(kV) > Tk.-Moğ. *tulge > Solon. *tülge* “kurt” SSTMYa II 210.

7. “talkan, yulaf unu”: Trkm. *talxan*, Tuv. *da'lgan*, Tof. *dalhan* (FiL), *ta'lhan*. ETK. *talkan.

8. “tansık, hilkat garibesı”: TTK. *tansuk*, yukarıdaki fiil ile karşılaştırınız ETK. *t`dāñ- < EAlt. \*t`āñe, Moğ. *tañna, *tañsi-.

9. “turp”: TTK. *turp*, Trkm. *turp*. ETK. *turp / *turm < EAlt. *t`ürmV > Moğ. *torum(a (?), Tk.-Moğ. *terbe (~ *turbe) “yenilen acı bir bitkinin adı” SSTMYa 2, 238.

Ayrılma: çekmek; asmak, tartmak: TTK. *tart-*, Gag. *dart-*, Az. *dart-*, Trkm. *dart-*, *tart-*, Tuv. *tı'rt-*, Tof. *tı'rt-*. ETK. *dart- < EAlt. *tert`a, Moğ. *tata-* “çekmek”, Tk.-Moğ. *derde- “kulak, ıskarmoz”.

Bu gibi boğumlanma/seslendirmenin (güçlülük/zayıflık) başlangıç refleksiyonu büyük bir ihtimalle Altay dilleri için karakteristiktir (Çağdaş Moğol dillerindeki durumu ile karşılaştırınız). Verilen örneklerde görüldüğü gibi pek çok durumda Oğuzca şekiller eski ötümlülük/ötümsüzlüğü belirlemede önemli rol oynar, Oğuzcadaki değişimin durumu ise ağızlar arası alınmalarla izah edilebilir. Değişik Oğuz lehçelerinin ağızlardaki durumunu bu kadar kapsamlı şekilde ayırt edemeyen ağız sözlükleri ile ne denli ölçülebileceğini bir karşılaştırın: Türk ağızları arasında Kastamonu ve Aydın ağızları seslendirmeyi neredeyse tam olarak yapmaktadır: Kastamonu *daş*, *dut-*, Kaşkay *duz*, Trabzon *daş*, Konya *dut-*, *darak*, *daş*, *davşan*, buna karşılık: Rumeli ve Adakale’de *turlu*, *taha*, *tene*; Anadolu’da *t* yerine *d*’nin kullanılması. Afşar, Kaşkay ve Aynal gibi küçük diller, büyük bir ihtimalle Azerbaycan Türkçesindeki *d* > *t*-, ve ardından gelen -x-’nin durumunda olduğu gibi aynı refleksleri göstermektedirler: krş. Afşar *t-*: *tayay* “dayak”, *tök-* “dökmek”, *tik-* “dikmek”, *tikān* “diken”, *toxə3* - “dokumak”; *d-*: *dēg-* “dövmek”, *daş* “taş”, *dīş* “diş”, *dūz* “tuz”, *dara-* “taramak”, *də3rnāy* “turnak”, *diş-* “düşmek”; Kaşkay, Aynal *tök-* “dökmek”, *dūz* “tuz”, *toxi-* “dokumak”. Oğuz grubundaki diğer lehçelerde *d*- şeklinde görülen kelimeler için Türkmen ağızları arasında *t*- refleksiyonu görülmektedir: *tört*, *toğkuz* (Bu durum Kıpçakçanın etkisi altında kalındığı şeklinde izah edilmektedir, fakat bu

açıklama Sarık, Salır, Esrar gibi ağızlar için yeterli değildir); ve Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde *t-* ile fakat Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde edebî dilde *d-* ile başlayan sözcükler için: *tāş*, *tart-*, *terek*, *turna*, *turnak* (Sarık, Çovdur, Nohur, Mukrı, Hatap, Kıraç, Eski, yani daha çok “Dorsal” grubunu oluşturanlar; Amansarıyev 1970: 202). Bocnurdi ve Harezmi Oğuzcası edebî Türkmen Türkçesine çok yakındır: Bocnurdi *tök-* “dökmek”, *duy-* “duymak, hissetmek”, *dert* “dört”, *dokk/ķkız* “dokuz”, *dalisindä* “geride”; Hor. *tök-* “dökmek”, *dodaķ* “dudak”, *dokķız* “dokuz” vs. Salar Türkçesindeki anlautlu “ötümlülük/ötümsüzlüğü”ne gelince, burada kelime başında diş ünsüzü bulunan sözcüklerde nefes öncesi ikinci ünsüzden birinci ünsüze doğru başlangıç oranını belirsizleştiren prosodik geçiş gözlemlenmektedir: *t’örtēn* “kürk”, *t’ō’* (< *töp-*) “tepmek”, *t’öt* “dört”, *t’u’(t)-* “tutmak”, *t’üx* “yün”, *t’ü* “alt” (< *düp*), *t’ütüryan* “pirinç”.

Sayan grubunda bu durum tam tersidir. Ötümlülük/ötümsüzlüğün başlangıcının eski durumu tarafsızlaştırılmış veya hemen hemen tüm pozisyonlarda değiştirilmiştir; büyük olasılıkla ötümlülük/ötümsüzlüğün eski başlangıcının belirginleşmesinin yegâne yeri, kısa ötümlü ve ötümlü ünsüzden önceki pozisyonda görülmektedir. Fakat bu durumlarda da faringalleşmeden ayrı olarak dikkate alınmayan prosodik faktör hareketi fikrini uyandıran farklılıkların çok olduğu söylenebilir. (bk. İ. Peyros tarafından tahmin edilen ses ayrımları. Bk. Peyros İ. İ. “O fonatsionnih sistemah tyurkskih yazıkov” // Konferentsiya “Nostratiçeskiye yazıki i nostratiçekoye yazıkoznaniye”. Tezisi dokladov, M., 1977, s. 28-30 [Türk Dillerinin Fonasyonel Sistemleri Üzerine. // “Nostratik Diller ve Nostratik Dilbilimi” Konferansı. Bildiri Özetleri, Moskova, 1977]).

“Genel Türk” dilleri kronolojisinin belirlenmesinde meydana gelen problemlerden biri, kelime içinde patlamalı **r* ve **r’* ünsüzlerinin önünde *t-* > *d-*’nin yeniden seslendirilmesidir. Bu dönem, Sayan dilleri ile birlikte tüm Oğuz dillerini kapsamalıydı¹⁹ ve kelime ortası *d’*ye dönüşmeden *y* veya sızıcıya geçmeliydi. Diğer yönden, Oğuz ve Sayan dillerinin dışında hiçbir dilde bu gibi fonolojik karşılaştırma muhafaza edilmediği için bu sürecin geçici üst sınırı belirgin değildir. Bunun belirlenmesine, büyük olasılıkla, Macar dilindeki Bulgarca asıllı sözcüklerin incelenmesi ile açıklık getirilebilir. V. M. İlliç-Svitç dahi çalışmalarında onların Eski Türkçeye yakın olan karşılaştırmalarının yansıtıldığını dile getirmişti (İlliç-Svitç 1963: 44).

Meğer tasvir edilen Oğuz-Sayan seslendirilmesi Macarcadaki Bulgar asıllı sözcüklere yansıtılmamıştır, bununla birlikte Eski Altaycaya uzanan Eski Türkçe karşılaştırmanın yansıtılması gayet açıktır. Krş.:

19 Krş. “tavuk” kelimesindeki Oğuzca reflekslerin kelime başı boğuk ünsüzü: Etk. **takıgu*, Eski Oğuzca (metatezli) **tagıku*, kelime içindeki ötümlü ünsüzün seslendirilmesi olmadan, yani sürecin tamamıyla Oğuzcaya ait olduğunu saymak doğru değil.

EAlt. *t̥-> TTK. *t-, Oğuz-Sayan. *t-, Blg. *t-: 1. “yuvarlak, tekerlek, ayna”: TTK. *teker-lek*, Gag. *teker-lek*, Az. *täkär-*, Trkm. *teker-*, Tuv. *teger-* (imla) “dönmek, etrafında dönmek”. ETK. *teker- < EAlt. *t̥öker-, Moğ. *tög/küre-g* “tekerlek, daire”. Mac. *tükör* “ayna”, MNYTESz 3, 1010. 2. “tekne, leğen”: TTK. *tekne*, Gag. *teknä*, Az. *täknä*. ETK. *tekne < EAlt. *t̥iäku, Tk.-Moğ. *taku- “çevrinti”. Mac. *teknö* “tekne, leğen” Gombocz 1912, 18, 227. 3. “toklu”: TTK. *toklu*, Gag. *toklu*, Az. *toglu*, Trkm. *toklı*, Tuv. *togdu* (eski yapının mükemmel gelişimi). ETK. *toklu, Tk.-Moğ. *tuku-çan “geyik yavrusu” < EAlt. *t̥ukV, Moğ. *tugul* “dana, buzağı” (> Tof. *tuhul*). Mac. *tokhó* “kuzu” Gombocz 1912. 4. “tavuk”: TTK. *tavuk*, Gag. *tauk*, Az. *toyuk*, Trkm. *tovuk*, Hor. *touk*, Tuv. *da'gaa*, Tof. *taḡḡjaḡ*. ETK. *taki-ñak, *taki-gu (> Oğuz. *tagıku, ötümlülük yitimi) < EAlt. *t̥iäk'a, Moğ. *takiya* aynı. Mac. *tuk* Gombocz 1912.

EAlt. *t- > Tk. *d-, Oğuz-Sayan. *d-, Blg. *d-: 1. “düşmek”: TTK. *düş-*, Gag. *düş-*, Az. *düş-*, Trkm. *düş-*, Hor. *çüş-*, Tuv. *dü'ş-*, Tof. *düş-*. ETK. *düş- < EAlt. *t̥ülī, Moğ. *döli-* “eğilmek”, Tk.-Moğ. *döl- “eğilmek”. Mac. *döl* “dökülmek” (MNYTESz 1, 668-669). 2. “öğlen, öğlen vakti”: TTK. (ağız) *düş*, Trkm. *düş-le-* “ara vermek”, (ağız) *düş*, Tuv. *dü'ş*, Tof. *düş*. ETK. *düş veya *Düş*, Tk.-Moğ. *dölā “berrak gökyüzü” < EAlt. *t̥ülīe, Moğ. *düli* “gün ortası, gece yarısı”. Mac. *del* “güney, öğlen” MNYTESz 1, 606-607. 3. “darı”: TTK. *darı*, Gag. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Hor. *darı*, Tof. *darıg*. ETK. *darıg (< *darg?), Tk.-Moğ. *dargan “çim”, (?) Moğ. *darki* “çalılık”. Mac. *dara* Gombocz 1912.

EAlt. *t̥- > TTK. *t-, Oğuz-Sayan. *d-, Blg. *t-: 1. “kel, dazlak”: TTK. *daz*, Az. *daz*, Trkm. *daz*, Tuv. *tas/da'zır*, Tof. *das*. ETK. *daz < EAlt. *t̥e'ro, Moğ. *tara-kai* aynı. Mac. *tar* MNYTESz 3, 847. 2. “sabretmek, dayanmak”: Az. *döz-*, Trkm. *döz-*, Tuv. *döz-*. ETK. *döz- < EAlt. *t̥iüri, Moğ. *türe-ye-* “duçar olmak, ihtiyaç duymak”. Mac. *tür-*, Gombocz 1912, MNYTESz 3, 1014. 3. “deve”: TTK. *deve*, Gag. *devä*, Az. *devä*, Trkm. *düye*, Tuv. *teve*, Tof. *tebe*. ETK. *debe < EAlt. *t̥ibḡe, Moğ. *temeyen*, Tk.-Moğ. *tibḡa. Mac. *teve* Gombocz 1912. 4. “diz”: TTK. *diz*, Gag. *diz*, Az. *diz*, Trkm. *dıyz*, Hor. *diz*, Tuv. *dis*. ETK. *düyiz, Tk.-Moğ. *türeke “konç, çizme koncu” < EAlt. *t̥iüre, Moğ. *türey* aynı. Mac. *terd* “diz”. 5. “deniz”: TTK. *deniz*, Gag. *deniz*, Az. *deniz*, Trkm. *deñiz*. ETK. *deñiz, Ma. *teñgin*, Mac. (< Blg.) *teñer*. 6. “dana” (?): TTK. *dana*, Gag. *dana*, Az. *dana*, Trkm. (ağız) *tāna*. ETK. *dāna (İranizm, Far. *d-*), krş. Mac. (<Blg.) *tino*²⁰.

20 Macarca alıntılarını Eski Türkçe ötümlü ünsüzlere, Eski Altayca nefesle telaffuz edilmeyen ünsüzlere karşılık olarak boğuk ünsüz gösterdiği durumlar şöyledir:

1. “dürmek”: TTK., Gag. *dür-*, Az. *dürmäg* “dürüm”, Trkm. *düyrił-*, Tuv. *dür-*, Tof. *dür-*. ETK. *dür-, Moğ. *dörse-* aynı. Mac. *tür-* “sıvamak” Gombocz 1912: Muhtemelen Kıpçakçadan. Krş. Tat. *tör-*, Kırg. *tür-*, Kaz. *tür-* vs. VEWT 506, EDT 530-531, ESTYa 3, 319-320.

2. “dingil”: TTK. *dingil*, Gag. *dingil*, Tat. *teñel*, Çağ. *tiñgil* (MA), Çuv. *tənəl*, Karaim. *teñgil*. ETK. *deñgil VEWT 474, ESTYa 3, 235-236, Fedotov 2, 216-217, EAlt. *teñgu “dingil, iğ” > Kor. *tho1ḡ. Mac. *tengeli* “dingil” Gombocz 1912: Muhtemelen Kıpçakçadan.

Ayrıca eski Farsizm ile “Oguzca” seslendirmenin olanaklılığını karşılaştırınız:

Peynir: Doğu Farsça *turaka (Hint-Avrupa etimolojisine göre, Av. *tūiri*- “çökelek haline gelen süt” (bk. Ab. 3, 319); ayrıca Fars kollarından Sak. (bir ihtimal) *ttu:ra* “peynir”, (karşılaştırınız Bailey 132., bk. ayrıca 124), *tav*- “ekşimek”, Oset. *tuare* “yağlı çorba”; tüm Fars izleri, kuzey-doğu Farsçanın izleridir.) > TTK. *dōrak: Orta Kpç. ve Çağ. *torak*, Hlç. *tuoraḫ-ava*, Trkm. (ağız) *doraḫ*, TTK. (ağız) *torak* ve *dorak*; Çuv. *Tora*, *t̄wara*; Tuna Blg. > Mac. *turo* “çökelek”; Doerf. 3, № 1195, VEWT 490.

Böylece, muhtemelen tasvir edilen seslendirme Bulgar kolunun ayrılmasından sonra meydana gelmiştir.

2. İntervokal olanlar ve son hecede bulunanlar

Türk gruplarının fonolojik sistemlerinin şekillenmesi için kelime içinde boğuk ünsüzlerin seslendirilmesi neticesinde yeni ötümlü ünsüzlerin meydana gelmesi karakteristiktir. Bu seslendirme farklı Türk gruplarında değişik durumlarla alakalıdır. Kuzey-doğuda intervokal pozisyonunda tekli ötümlü boğuk ünsüzlerin seslendirilmesi iç nedenler neticesinde meydana gelir. Bu durum; a) Yakut dilinde dudak ve gırtlak ünsüzleri için (aynı zamanda morfem sınırında. Bk. Dyaçkovski II: 161-162); b) Hakas (ağızlara göre değişiklik gösterir), Şor ve Çulım Türk dillerinde (bk. SİGTYa 2002: 490-501) ve ayrıca Dağlık Altay²¹ bölgesinde konuşulan (kuzey ağızlar dahil) dillerde tüm hisirtili ünsüzler içindir. İç nedenlerden meydana gelen intervokal seslendirilme Tuva dilinde de (doğu ağızları hariç) mevcuttur. Fakat Tofa ve Sarı Uygurların dilinde bunu görmek mümkün değildir. Burada intervokal gürültülü ünsüzler, gırtlığa ait özelliklere göre (güçlü-zayıf şeklinde) durumu muhafaza etmektedirler ki bu süreç Oguz grubunda ayrı bir yeri olan boğuk ünsüzlerin birincil uzun ünlülerden sonra seslendirilme sürecine kadar yükselmektedir²².

Kelime içinde seslendirilme süreçlerini üç dil grubunda daha ayrıntılı inceleyelim. Morfonolojik karakterli süreç, daha doğrusu intervokal olan/ intervokal olmayan pozisyonlarda morfemin sınırında bulunan boğuk ve

21 Direnkova (Direnkova 1940) tarafından oluşturulan gramerde intervokalde seslendirilmeyen *t* ve *k* ile başlayan çok heceli kelimelerin listesi, birincisi, eski çift ünsüzlü (*iki* > *iki* “iki”) kelimeleri, ikincisi, ses düşmesine uğrayan (*tupkur*->*tukur*-) kelimeleri, üçüncüsü, var olan veya var olabilen Moğolizmli (*taka* “öğüt”, *teke* “teke”) içermektedir. Bu denli türeme muhtemelen Hakas ve Şor dilindeki intervokalli boğuk ünsüzler de göstermektedir (bk. SİGTYa 2002). Yakut dilindeki intervokalde boğuk geminatların korunması: *äkkirää*- “sıçramak, zıplamak”, *xappax* “kapak” < *kap-kak.

22 Öyle görünüyor ki kelime içi *ç’ nin seslendirilmesi ayındır. Krş. *iäçi-g “ekşi, acı”: Çuv. *yüžä*, Yak. *ahí*, Dolg. *ahí*, Tuv. *ažıy*, Tof. *ažıy*, ETK. *açıy* (EUyg.), Krh.-Uyg. *açıy* (MK), Hal. *hāçuy*, *hāçuk*, TTK. *acı*, Gag. *aci*, Az. *acı*, Trkm. *acı*, *acıy*, Sal. *acı*, Çağ. *acı*, (Abuş.), Özb. *aççı*, *aççı* (ağız.), Kar. *acı*, *açı*, Kum. *aççı*, Krç-Blk. *açı*, Tat. *açı*, Başk. *ası*, Nog. *aşı*, Kaz. *aşşı*, KKlp. *aşşı*, Gold. *açu*. Ne yazık ki bu süreci daha detaylı inceleyebilmenin zorluğu morfemin sınırında da bulunmayan *-ç’-li örneklerin sınırlı olmasındandır.

ötümlü allofonların yer değiştirmeleri çok iyi bilinmektedir. Oğuz lehçelerinde bu gibi değişme ancak birincil uzun ünlüden sonraki çerçevede (katı fonetik dağılım, çok az paradigmatik birleştirme sürecinin neticesinde bozulabilir. Bk. SİGTYa 2002: 96-104) veya çok heceli kelimelerin sonunda görülebilir. Fonetik bakımından bu tarihi süreçler, ünsüz zayıflaması durumu olarak yorumlanabilir. Kıpçak grubunda morphem sınırında ötümlülük/ötümsüzlük (boğukluk) değişimleri özellikle dudak ve gırtlak ünsüzleri için senkroniktir, dış ünsüzleri için herhangi bir etkisi yoktur. Sanki senkronik değişimler eski uzunlukla herhangi bir bağlantı saptanamamaktadır. Morfonolojik kuralın eski dağılımı örtme zorunluluğunda olmasına göre, gecikmiş etkilemelerle karşılaşmamak için, ayrılmayan çok heceli senkronik kelimelerin durumunu incelemek gerekir. Burada bizi ilgilendiren boğuk ünsüzler, morphem sınırına ulaşmamaktadır.

Bu veriler düzenli olarak Karluk ve Kıpçak lehçelerinde birincil uzun ünlülerden sonra dudak ve dış ünsüzlerinin seslendirilmesini göstermektedir; birincil kısa ünlülerden sonra dudak ve dış ünsüzlerinin seslendirilmesi yer yer görülmektedir. Dış ünsüzü kısa ünlülerden sonra genellikle seslendirilmekte, bazen de bu özellik uzun ünlülerden sonra görülmektedir.

2.1. *-t-

2.1.1. Birincil uzun ünlülerle:

a) Oğuz, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde seslendirilmektedir.

1. **āt-ım* “adım”: Çuv. *odım*, Yak. *atillā-*, Dolg. *atillā-*, Hak. *atıx-* (< **attik-*) “zıplamak, sıçramak”, TTK. *adım*, Az. *addım*, Trkm. *ādim*, (ağız) *adım*, Çağ. *adım*, (Pav.C.) Özb. *adım*, (ağız) *adım*, Kar. *adım*, Tat. *adım*, Başk. *adım*, Nog. *adım*, Kaz. *adım*, KKlp. *adım*, Kırg. *adım*. EAlt. **p'éta* “gitmek, yürümek”: ETK. **āt*, EMoğ. **(h)ada-*, Eski Tk.-Moğ. **pete-*.

2. **kāta-* “sançmak”, **kāta-g* “çivi” Çuv. *xudav*, Yak. *xatā-*, Dolg. *katā-*, Tuv. *kada-*, *kağay*, Süg. *katay*, TTK. *kada-*, *kadağ* (ağız), Az. *GadaG*, Trkm. *Gadağ*, Çağ. *kada-* (Abuş., Pav.C., MA), Özb. *kada-*, *kağoğ*, YUyg. *kada-*, *kağağ*, Kum. *kada-*, Tat. *kada-*, *kağağ*, Nog. *kada-*, *kağağ*, Kaz. *kada-*, *kağağ*, KKlp. *kada-*, *kağağ*, Kırg. *kada-*, *kađo*, Gold. *kada-*. Moğolcadan alıntı olma ihtimali yüksek. EAlt. **kāyta* “çivi, bileği taşı; sançmak”: ETK. **kāta-*, EMoğ. **kada-*, Eski Tk.-Moğ. **kiata-kun*, EKor. **kit*, EJap. **kiatá* (~ **kātá*).

3. **dōtak* “dudak”: Çuv. *toda*, *tuda*, TTK. *Dudak*, Gag. *Dudağ*, Az. *dodaG*, Trkm. *dōdağ*, Sal. *totax*, *totıx*, Orta Türkçe *totak*, *tōdağ* (CC). EAlt. **çōtakV* (~ *-ukV*) “yumuşaklık, mantar; dudak”: ETK. **dōtak*, Eski Tk.-Moğ. **cudakta* / **cedukte*.

4. **āt-ālç-* “yanılmak”: Trkm. *adaş-*, Çağ. *adaş-*, YUyg. *adaş-*, Kar. *adaş-*

Gold. *ödük*. EAlt. **p`āt`i* “pantolon, çizme”: ETK. *ētük, Eski Tk.-Moğ. *pati, EKor. *pàti.

4. **gē(y)t-* “gitmek”, **gē(y)t-er-* “kovmak, elinden almak”: Çuv. *kayt-*; ettirgen. *katert-*, ETK. *ket-*, *keter-* (EUyg.), Krh. *ket/δ-*, *keter-* (MK, QB), TTK. *git-*, *gider-*, Az. *get-*, *gediş*, Trkm. *git-*, *gider-*, Çağ. *ket-*, *keter-* (Abuş., Sangl., MA), Özb. *ket-*, YUyg. *kät-*, *ketiş*, Kar. *ket-*, *keter-*, Kum. *get-*, *geter-*, Tat. *kit-*, *kitär-*, Nog. *ket-*, *ketir-*, Kaz. *ket-*, *ketir-*, KKlp. *ket-*, *ketir-*, Kırg. *ket-*, *ketir-*. EAlt. **gāyt`i* “yürümek, gelmek”: ETK. **gē(y)t-*, EMOğ. **getül-/gatul-*, EJap. **kítá-r-*.

5. **ötü-* “eski; terk edilmiş eski ev”: Çuv. *vadъ*, Yak. *ötöx*, Dolg. *ötök*, Tuv. *ötükän* “Tuva’da bir sıradağ adı” (FiL 215): Tof. *ötükän* “geyikleri otlatmak için düz geniş bir yer” (FiL 215): ETK. *ötüken*, (Orhon), Krh. *ötüken* (MK), Kırg. *ötök* “çadırılı köyün eski yeri; kışı geçirmek için uygun girinti”. Uzunluk Çuvaşçaya göre belirlendi EAlt. **ót`è* “eski”: ETK. **ötü-*, EMOğ. **öte-*, Eski Tk.-Moğ. **(x)ut-*, EJap. *ətə-nà. (Eski Türkçedeki birincil kısalık **öt-* “geçmek” fiilinden meydana geldiği ihtimali vardır, krş. Tat. *üttkel* “geçit” vs.)

6. *ātag “ada”: TTK. *ada*, Gag. *ada*, Az. *ada*, Trkm. *āda*, Çağ. (CC.) *atov*, Özb. *ata*, YUyg. *ata*, Kar. K. *ada*, Kum. *ada* (<Oğuz), Tat. *ataw*, Başk. *ataw*, KKlp. *ataw*. Şekil etimolojisi belli değil.

7. *dütük “düdük”: Krh. *tütek* “güğümün deliği” (MK), *düdük* (IM), TTK. *düdük*, Gag. *düdük*, Az. *düdük*, Trkm. *tüydük*, Sal. *tütülüx* (SSYA), EKpç. *düdük* (AH), Özb. *tutak*, Kum. *düdük*, Nog. *düdük*, Kaz. *tütük*, KKlp. *tüte*, Kırg. *tütük*. EAlt. *tüti “küçük boru, yuvarlak kap”: ETK. *dütük, Eski Tk.-Moğ. **dodaka(n)*, EJap. *tutu.

8. **dāt-* “tat, tatlı, alışmak”: Çuv. *tuda-l-*, *tuda-n-*, *todъ*, *tut-lъ*, Hak. *tadı-*, *tadıy*, *tadıly*, SUyg. *tatı-*, *tatıy*, ETK. *tatıy* (EUyg.), *tatıyly* (Orhon, EUyg.), Krh. *tat-lıy* (MK), *tatı-* (MK, QB), *tatıy* (MK, QB), *tatıy-lıy* (MK), TTK. *tat-* (*tatar*), *tat* (-*d*), *tadı*, *tatık*, *tatlı*, *dad-a-* “sataşmak, dadandırmak”, *dad-a-n-*, Gag. *dat-*, *dat*, *datlı*, *dad-a-n-*, Az. *dad-*, *dad*, *dadlı*, *dadın-*, Trkm. *dāt/d-*, *dāt*, *dāt-lı*, Özb. *tatı-*, YUyg. *tetı-*, Kar. *tat-*, *tatı-*, *tat*, *tatıv*, *tatlı*, *tatan-*, Kum. *tatı-*, *tatıw*, *tatlı*, Krç-Blk. *tat-*, *tatıw*, *tatlı*, Başk. *tatı-*, *tat*, *tatlı*, Nog. *tat-*, *tatık*, KKlp. *tat-*, *tatı-*, *tatlı*, Kırg. *tat-*, *tatı-*, *tatık*, *tattıw*, *taṭṭ-a-n-*, Gold. *tatu*. Muhtemelen *dāt “tat” (EAlt. *çīātu (~**t-*) “tatlı, tat”: ETK. *dāt, EMOğ. **dadu-*, Eski Tk.-Moğ. *cutī ve **tatı-* “tatmak, tadına bakmak, alışmak” (EMOğ. **tatı-* > *taçı(ya)-* “alışmak”: (KWb 385), Tk.-Moğ. *tatı-* vs. (SSTMYa 2: 170) iki kelimenin kontaminasyonu söz konusudur.

9. **gēt-* “kertik yapmak”: Çuv. *kat-*, Hlç. *kätük* “kertik, oyuk”, TTK. *get-*, *gedik*, Trkm. *gāt-*, *gädik*; Çağ. *ket-* (MA), EKpç., *ked-*, *kedük* (AH), Özb. *ketük*, Tat. *kit-*, *kitek*, Başk. *kit-*, *kitek*, Nog. *ketik*, Kaz. *ketik*, KKlp. *ketik*, Kırg. *ket-*,

ketik. EAlt. *kiātu “kesici alet; kertik”: ETK. **gēt-*, EMOğ. *godoli, Eski Tk.-Moğ. *kota.

2.1.2. Birincil kısa ünlü ile:

Oğuz, Karluk, Kıpçak grubunda hiçbir durumda seslendirilmez:

1. *otar “sürü, at sürüsü”: Yak. *otor*, Tuv. *odar*, Trkm. *otar*, Özb. *otar*, Kar. *otar*, Kum. *otar*, Tat. *utar*, Başk. *utar*, Nog. *otar*, Kaz. *otar*, KKlp. *otar*, Kırg. *otor*, Gold. *odor*. EAlt. **p`okt`o(-rV)*.

2. *kotur “yak”: Krh. *kotuz* (MK), TTK. *xotoz*, Az. *gotaz*, Trkm. *gotaz*, Çağ. ve EKpç. *gotas* (Pav.C.), *kutuz* (AH), Özb. *gotas*, YUyg. *gotaz*, Kar. *gotas*, Tat. *gotaz* (ağız), Kırg. *gotos*. EAlt. **k`akt`o*.

3. *atan “iğdiş edilmiş deve”: Tuv. *adan*, Krh. *atan* (MK), Trkm. *atan* (ağız), Çağ. *atan* (IM), Nog. *atan*, Kaz. *atan*, KKlp. *atan*, Kırg. *atan*. EAlt. **akt`V*.

4. **göt-ir-* “yükselmek”: Yak. *kötör* “kuş”, Tuv. *ködür-*, Tof. *kötür-*, Hak. *ködär-*, Şor. *ködür-*, SUyg. *küter-*, ETK. *kötür-* (Orhon, EUyg.), Krh. *kötür-* (MK, QB), Hlç. *ketür-*, *ketir-*, TTK. *götür-*, Gag. *götür-*, Trkm. *göter-*, Çağ. *köter-* (Abuş., MA), Özb. *gotar-*, YUyg. *kötär-*, Kar. *köter-*, Kum. *göter*, Krç-Blk. *kötür-*, Tat. *küter-*, Başk. *kütär-*, Nog. *köter-*, Kaz. *köter-*, Kırg. *kötör-*, Gold. *ködür-*. EAlt. **köt`i*.

5. *yiti “keskin, sivri”: Çuv. *sıvcə* (?), Yak. *sıtı*, Dolg. *htı*, Tuv. *çidig*, *çidi-*, Hak. *çätəg*, Şor. *çidig*, ETK. *yiti* (EUyg.), Krh. *yitig* (MK, QB), Hlç. *yitti*, TTK. *iti-*, Az. *iti*, Trkm. *yiti*, Çağ. ve EKpç. *iti* (AH, Ettuh.), *itik* (Pav.C.), *iti-* (Pav.C.), YUyg. *iştik*, Kar. *yiti*, *iti*, Kum. *itti*, Krç-Blk. *jütü*, Tat. *cete*, Kaz. *jiti*. EAlt. **nit`à*.

6. *böteke “kursak”: Çuv. *pudege*, Yak. *bötögö*, Az. *pätänäk*, Trkm. *peteke*, Orta Türkçe *bütege*, (EKpç., Ettuh.), Kum. *böteke*, Tat. *bütäkä*, *bötege*, Başk. *bütägä*, Nog. *böteke*, *bötege*, Kaz. *bötäkä*, KKlp. *böteke*, Kırg. *bötög/kö*. EAlt. **met`i(-rkV)*.

7. *kat-ıg “katı, sert”: Çuv. *xıdb*, Yak. *kıtānax*, Dolg. *kıtānäk*, Tuv. *ka`diy*, Hak. *xatıy*, Şor. *qadıy*, ETK. *katıy* (Orhon, EUyg.), Krh. *katıy* (MK, QB, IM), TTK. *kat* (ağız), Az. *Gatı*, Trkm. *Gat*, *Gatı*, Çağ. *katıy* (MA), Özb. *katıq*, YUyg. *ketik*, Kum. *katı*, Tat. *katı*, Başk. *katı*, Nog. *kat*, Kaz. *katı*, KKlp. *katı*, Kırg. *katı*, Gold. *katū*. EAlt. **k`et`oI*.

8. *satan “uyuluk, kalça”: Çuv. *sodanə* “yan, kış”, TTK. *satan*, Trkm. *satan*, Çağ. *satan* (Pav. C), KKlp. *satan*. EAlt. **siot`e*.

9. *atır “sulu tarla, tarla sınırı”: Şor. *adıs* “1/18 desyatına genişliğinde ağıl”, Krh. *atız* “iki ark/duvar arasındaki herhangi toprak çizgisi” (MK), Trkm.

atız, YUyg. *etiz*, Kaz. *atız*. EAlt. *p`át`à.

10. *ata/*ete “ata, baba”: Tuv. *a`da*, Hak. *ada*, SUyg. *ata*, ETK. *ata* (EUyg.), Krh. *ata*, *atakı* (MK), TTK. *ata*, (ağız) *ede*, Az. *ata*, Trkm. *ata*, Çağ. *ata* (Pav.C), Özb. *ota*, YUyg. *ata*, Kar. *ata*, Kum. *ata*, Krç-Blk. *ata*, Tat. *ata*, *eti*, *etkey*, Başk. *ata*, Nog. *ata*, Kaz. *ata*, KKlp. *ata*, Kırg. *ata*, Gold. *ada*. EAlt. *ét`è.

11. *tata- “kudurmak, gözü dönmek; öfkeli, hiddetli”: Yak. *tattas*, Tuv. *tadı-la*- “kahkaha atmak”, Kırg. *tatar-*. EAlt. *t`ákta.

12. *botu “deve yavrusu”: Krh. *botu* (MK), TTK. *potak*, Az. (ağız) *pota* “manda, ayı yavrusu”, Çağ. *bota* “hayvan yavrusu” (Abuş., Sangl.), Özb. *boťa*, YUyg. *bota*, Kar. *bota*, Tat. *buta*, Başk. *buta*, Nog. *bota*, Kaz. *bota*, KKlp. *bota*, Kırg. *boto*. EAlt. *māndo.

13. **det-* “didinmek, elinden geleni yapmak, karşı koymak”, “cesur, kahraman”: Yak. *tetiānex*, Tuv. *didin-*, *didim*, Tof. *titim*, Hak. *tətən-*, ETK. *tetik* (EUyg.), Krh. *tet-*, *tetin-* (MK), *tetik*, *teti-l-* “akıllanmak” (MK), TTK. *didin-*, *tetik*, Gag. *didin-*, Trkm. *tetārik* “destek, yardım” (?), Çağ. *tetik* (Abuş., Sangl.), Özb. *tetik*, YUyg. *tetik*, Kum. *tetek* “memnuniyet, hoşnutluk”, Tat. *tāti* “iyi, hoş”, Başk. *tätäy* “güzel eşya (çocuk dilinde), Kırg. *tetik*, Gold. *tidim*, *tedü* “memnun”. Muhtemelen Türkiye Türkçesinde, Gagauz Türkçesinde ötümlü başlangıcın ikinci etkisinin sonucudur. EAlt. *tētū “saygı, kaygı, tasa”: ETK. **det-*, EMOğ. *çida-, Eski Tk.-Moğ. *dēdu-, EJap. *tütü-.

14. **kotar-* “koparmak, bozmak, yerini oynatmak”: Hak. *xodır-*, Tat. *ķutar-* (ağız), Başk. *ķutar-*, Kırg. *ķotor-*, Gold. *ķodor-*. EAlt. *k`et[o].

15. **katar-* “kovmak, takip etmek, gözlemlemek”: Tuv. *ķadar-*, Hak. *xadar-*, Şor. *ķadar-*, Krh. *ķatar-* (MK), TTK. *katarla-*, *katala-* (ağız), Nog. *katar*, Gold. *ķadar-*. EAlt. *k`ēlta.

16. *otur “otuz”: Yak. *otut*, Dolg. *otut*, Hak. *otus*, SUyg. *otus*, ETK. *otuz* (Orhon, EUyg.), Krh. *ottuz* (MK), Hlç. *hottuz*, TTK. *otuz*, Gag. *otuz*, Az. *otuz*, Trkm. *otuz*, Çağ. *otuz* (Pav. C.), Özb. *öttiz*, YUyg. *ottuz*, Kar. *otuz*, Krç-Blk. *otuz*, Tat. *utız*, Başk. *utığ*, Nog. *otız*, Kaz. *otız*, KKlp. *otız*, Kırg. *otuz*, Gold. *odus*, *odus*.

17. *otag “otağ, çadır, oda”: Yak. *otū*, Tuv. *oday*, Hak. *otax*, Şor. *oday*, SUyg. *otay*, *otax*, Krh. *otay* (MK), TTK. *otak*, *oda*, Gag. *oda*, Az. *otaG*, Trkm. *otaG*, Çağ. *oda* (Pav.C.), Özb. *otow*, YUyg. *otaķ*, Kar. *oda*, Kum. *otaw*, Krç-Blk. *otow*, Nog. *otaw*, Kaz. *otaw*, KKlp. *otaw*, Kırg. *otō*, Gold. *odū*. Muhtemelen Türkiye Türkçesinde ve Gagauz Türkçesinde (ve büyük bir ihtimal Oğuzcadan Karaim ve Çagatay Türkçesi şekillerinde) *ōt “ateş” kelimesinden gelen *ōtag sözcüklerin kontaminasyon sonucudur. EAlt. *ōlt`/tū.

18. *katır “katır”: Krh. *ķatır* (MK, QB), TTK. *katır*, Az. *Gatır*, Trkm. *Gatır*, Çağ. *ķatır* (AH, Houts., IM), Nog. *ķatır*. EAlt. *kēt`/a.

19. *kotur “uyuz, kel hastalığı”: Tuv. *ƙodur*, Hak. *xodır*, SUyg. *ƙodur*, ETK. *ƙotur* (EUyg.), TTK. *ƙotur* (ağız), Az. *Gotur*, Trkm. *Gotur*, Çağ. *ƙotur* (Pav.C.), Özb. *ƙotir*, YUyg. *ƙotu(r)*, Kar. *ƙotur*, *ƙotır*, Kum. *ƙotur*, Tat. *ƙutır*, Başk. *ƙutır*, Nog. *ƙotur*, Kaz. *ƙotur*, KKlp. *ƙotur*, Kırg. *ƙotur*, Gold. *ƙodur*. EAlt. **k`ut`/tV*.

20. *etek “etek, etek ucu”: Tuv. *e`dek*, Hak. *idek*, Şor. *edek*, Krh. *etek* (MK), Hlç. *hätäk*, TTK. *etek*, Gag. *ietek*, Az. *ätäk*, Trkm. *etek*, Çağ. *etek* (Bor. Bad., Abuş., Pav. C.), Özb. *etäk*, YUyg. *etäk*, Kar. *etek*, Kum. *etek*, Krç-Blk. *etek*, Tat. *itäk*, Başk. *itäk*, Nog. *etek*, Kaz. *etek*, KKlp. *etek*, Kırg. *etek*, Gold. *edek*. EAlt. **et`/ti*.

21. **küte(re)* “bataklık”: Hak. *ködre*, Tat. *küter*, *köte* (ağız), Başk. *Küter* (ağız), Gold. *küdre*. EAlt. **kut`/ti*.

*yedti “yedi” kelimesinin durumu çok daha etkileyicidir: Çuv. *sicə*, Yak. *sette*, Dolg. *hette*, Tuv. *çedi*, SUyg. *yeti*, *yiti*, *cetä*, ETK. *yeti* (Yenisey, EUyg.), Krh. *yeti* (MK), Hlç. *yieti*, *yätti* (< Az.), TTK. *yedi*, Gag. *yedi*, Az. *yeddi*, Trkm. *yedi*, Sal. *yitti*, Çağ. *yeddī* (Ettuh.), Özb. *yetti*, YUyg. *yätti*, Kar. *yedi*, Kum. *yetti*, Krç-Blk. *yeti*, *ceti*, *jeti*, Tat. *cide*, Başk. *yete*, Nog. *yeti*, Kaz. *jeti*, KKlp. *jeti*, Kırg. *ceti*, Gold. *yeti*. Ötümlülük nadir birleşmelerin refleksleri ile izah edilebilir. EAlt. **nad[i]*.

Seçilen bu örneklerde Oğuz dilleri bir önceki ünlünün tarihî uzunluk/kısalığına göre kelime içi ünsüzünün ötümlülük/ötümsüzlüğünü göstermektedir. Karluk ve Kıpçak dilleri de aynı şekilde sadece tarihî uzun ünlüden sonra ötümlülüğü meydana getirmektedir, ancak Altay kaynaklı lehçelerdeki kelime içi *t'nin buna benzer bağıntısı her zaman görülmemektedir. Şöyle ki: Eski Türkçe *t Eski Altayca nefesle telaffuz edilmeyen *t'den gelmekte; Eski Türkçe uzunluktan sonraki pozisyonda ünlüler arasında ötümlülüğü göstermekte; Eski Altayca nefesle telaffuz edilen *t'den gelen Eski Türkçe *t ise iki ünlü arasında ötümlülüğünü göstermemektedir. *dūtük ve **dāt-* köklerinde dağılımın bozukluğu, birincisi tek kökten gelen gelişimi ile, ikincisi ise tarihî açıdan iki farklı kökün birleşmesi ile izah edilebilir. Kıpçak ve Karluk grubundaki reflekslerin *gēt-ük şeklinde seslendirilmesi muhtemelen, kökün birleşmesinden ve leksemin senkronik türemesinden dolayıdır. Mademki sadece az sayıdaki örnekler, bu şekilde kelime içindeki nefesle telaffuz edilen ve edilmeyen boğuk ünsüzün durumunu koruyorsa, Eski Türkçe fonolojik sistem için bu gibi muhalefet oluşturmak gereksizdir ve böylece Karluk ve Kıpçak lehçelerinde uzun zaman muhafaza edilen bir tür prosodik belirtinin taşıyıcısı olduğunu (bk. Tobask faringalleşmesinin gelişimi. SİGTYa 2002: 615-621) kabul etmek gerekir.

Kaynaklar

- Ab. Abayev, V. İ. *İstoriko-etimologičeskiy slovar' osetinskogo yazıka* [Oset Dilinin Tarihi-Etimolojik Sözlüğü], Moskova-Leningrad, 1958-1995. C. I-V.
- Amansıravev 1970 Amansıravev J. *Türkmen dialektologiyası* [Türkmen Dialektolojisi], Aşkabat.
- Biçeldey 2001 Biçeldey, K. A. *Faringalizatsiya v tuvinskom yazıke* [Tuva Dilinde Faringalizasyon], Moskova.
- Dyaçkovski Dyaçkovski, N. D. *Zvukovoy stroy yakutskogo yazıka. Ç. I. Vokalizm. Ç. 2. Konsonantizm* [Yakut Dilinin Ses Yapısı, C 1, Vokalizm, C 2, Konsonantizm], Yakutsk, 1971, 1977.
- Dıbo 1991 Dıbo, A. V. *Türk *t, *d // Slavistika. İndoyevropeistika. Nostratika* [Türkçe *t, *d // Slavistik. Hindoevpropeistik. Nostratik], Moskova.
- Dıbo 1996 Dıbo, A. V. *Semantiçeskaya rekonstruksiya v altayskoy etimologii* [Altay Etimolojisinde Semantik Rekonstruksiyonu], Moskova.
- Dırenkova 1940 Dırenkova, N. P. *Grammatika oyrotskogo yazıka* [Oyrat Dilinin Grameri], Moskova-Leningrad.
- İliç-Svituç 1963 İliç-Svituç, V. M. "Altayskiye dental'nyye: t, d, δ" [Altaycanın dış ünsüzleri: t, d, δ] **Voprosı Yazıkoznaniya**, 1963, № 6.
- İliç-Svituç 1965 İliç-Svituç, V. M. *Altayskiye guttural'nyye: k 2, k, g // Etimologiya* (Altayca gırtlaksı ünsüzler: k 2, k, g // Etimoloji) - 1964. Moskova.
- Kondrat'yev 1976 Kondrat'yev, V. N. *Vvodnyy fonetiçeskiy kurs turetskogo yazıka* [Türk Dilinin Temel Fonetik Kursu], Leningrad.
- Rassadin FiL Rassadin, V. İ. *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka* [Tofa Dilinin Fonetigi ve Leksikolojisi], Ulan-Ude, 1971.
- Rassadin 1995 Rassadin, V. İ. *Tofalarsko-russkiy, russko-tofalarskiy slovar'* [Tofaca-Rusça, Rusça-Tofaca Sözlük], İrkutsk.
- SİGTYa 2002 *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov: Regional'nyye rekonstruksii* [Türk Dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri: Bölgesel Rekonstruksiyonlar], Moskova.
- SSTMYa *Sravnitel'nyy slovar' tunguso-man'çjurskih yazıkov* [Tunguzca-Mançuca Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü], Leningrad, 1975-1977. C. I-II.
- Starostin 1991 Starostin, S. A. *Altayskaya problema i prosihojdeniye yaponskogo yazıka* [Altay meselesi ve Japon Dilinin Doğuşu], Moskova.
- TDOS *Türkmen dilinin orfoepik sözlüğü* [Türkmen Dilinin Orfoepik Sözlüğü], Aşkabat, 1978.
- Fedotov Fedotov, M. R. *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka, tt. 1-2* [Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü, C. 1-2], Çeboksarı, 1996.
- ESTEYa 3 Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov* [Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü], Moskova, 1980.
- Bailey Bailey, H. W. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge etc., 1979.
- Doerf. Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden, 1963. I; Wiesbaden, 1965. II; Wiesbaden, 1967. III.
- EDAL Starostin, S. A., Dıbo, A. V., Mudrak, O. A. *The etymological*

	<i>dictionary of the Altaic languages. I - III. Leiden, Brill, 2003.</i>
EDT	Clauson, G. <i>An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish.</i> Oxford, 1972.
Gombocz	1912 Gombocz, Z. <i>Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache.</i> Helsinki, 1912 (MSFOu. XXX).
KWb	Ramstedt, G. J. <i>Kalmückisches Wörterbuch.</i> Helsinki, 1935.
MNYTESz	<i>A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára.</i> Budapest, 1967-1976. I-III.
VEWT	Rasanen M. <i>Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türk Sprachen.</i> Helsinki, 1969.

Kısaltmalar:

Diller, Ağızlar, Lehçeler

Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Blg.	Bulgarca
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Dolğ.	Dolganca
EAlt.	Eski Altayca
EJap.	Eski Japonca
EKpç.	Eski Kıpçakça
EKor.	Eski Korece
EMoğ.	Eski Moğolca
ETk.	Eski Türkçe
EUyg.	Eski Uygurca
Evk.	Evenkice (Tunguzca)
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Gold.	Gold Ağzı (Nanayca)
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hor.	Horasan Türkçesi
Jap.	Japonca
Kar.	Karay Türkçesi
Karag.	Karagas Türkçesi
Karaim.	Karaim Türkçesi

Kaz.	Kazak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KKlp.	Karakalpak Türkçesi
Kor.	Korece
Krh.	Karahanlı Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Ma./Man.	Mançuca
Mac.	Macarca
Moğ.	Moğolca
Nan.	Nanayca
Nog.	Nogay Türkçesi
Oroç.	Oroçça
Oset.	Osetçe
Özb.	Özbek Türkçesi
Rus.	Rusça
Sak.	Saka Dili
Sal.	Salar Türkçesi
Soğd.	Soğdça
Solon.	Solon Ağzı (Evenkice)
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tk.	Türkçe
TTk.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Tof.	Tofa Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uyg.	Uygurca
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Eserler:

Abuş.	Vel'yaminov-Zernov V. V., <i>Slovar' Çagataysko-turetskiy</i> , SPb., 1868 [Çağatayca-Türkçe Lügat (Abuşka Lügati)], SPtb, 1868.
AH	Caferoğlu, A., <i>Ebü-Hayyâm , Kitâbü'l- İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk</i> , İstanbul, 1931.
CC	<i>Codex Cumanicus</i>
SSYA	Tenişev E. R., <i>Stroy sarıg-yugurskogo yazıka</i> [Sarı Uygurların Dil Yapısı], M., 1976.
Ettuh.	<i>Et-tuhfetü 'z-Zekiyye fi'l-Lügati 't-Türkiyye</i> . Çev. Besim Atalay,

- İstanbul, 1945.
- Houts.** Houtsma M. Th., *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894.
- IM** İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn.
- MA** Poppe N. N., *Mongol'skiy slovar'. Mukaddimetü'l-Edeb, Ç. I-II* [Moğolca Sözlük, Mukaddimat Al-Adab, C I-II] // Trudı instituta vostokovedeniya, XIX, M.-L., 1938.
- MK** *Slovar' Mahmuda Kaşgarskogo* [Kaşgarlı Mahmut Sözlüğü].
- Orhon** *Orhon Türkçesi*
- Pav.C** *Pavet de Courteille M. Dictionnaire turc-oriental, Paris, MDCCCXX.*
- Pek.** Pekarski, E. K., *Slovar' yakutskogo yazıka* [Yakut Dili Sözlüğü], Sankspetersburg 1907.
- Sangl.** *Clauson G., Sanglach, A Persian guide to the Turkish language, London, 1960.*
- Yenisey** *Yenisey Yazıtları*
- Bor. Bad.** Borovkov A. K., “*Bedâyiü'l-Lugat*” *Slovar' Tali İmani Geradskogo. K soçineniyam Alişera Navoi* [“*Bedâyiü'l-Lugat*” Tali İmani Geradski'nin Sözlüğü. Alişir Nevâi Araştırmalarına Dair], M., 1961).
- QB** *Material rukopisi “Kutadgu Bilig”* [“*Kutadgu Bilig*” Eseri].

{Isar} Gelecek Zaman Eki ve Onun Kiplik Fonksiyonları Üzerine Notlar

Barbara Flemming*
Çev. Musa Salan**

§1. Eski Anadolu Türkçesinin (EAT)¹ dilbilimsel özellikleri geniş çapta çalışılmış²; ancak {IsAr} gelecek zaman ekinin kiplik³ (*modality*) yönü aynı derecede dikkat çekmemiştir. Bununla birlikte, bu mesele yirmi yılı aşkın bir zaman önce A. Bodrogligeti tarafından gündeme getirilmişti. Bu bilim adamı “kaçınılmaz/kesin” gelecek olarak adlandırdığı {IsAr}⁴ ekini incelemiş ve {IsAr} için “kaçınılmazlığı, kesin geleceğin oluşumunu ifade eder”⁵ diyerek, başka bir deyişle bu ekin kiplik yönünden bahsetmiştir. Aynı yıl içerisinde, 1974’te, Tarama Sözlüğü’nde (TTS VII) yeni bir delil örneklenir. Modern Standart Türkçedeki {AcAK} gelecek zaman kipinin gelecek zaman dışı kullanımları⁶ ile birlikte gelecek zaman kipleri ve kiplik kategorileri arasındaki yakın bağ Feryal Yavaş tarafından değerlendirilmiş; Lars Johanson da 1988’de, “enstrümental” zarf-fiiller üzerine bir çalışmasını yayımlamıştır⁷. 1991’de Marcel Erdal, dilek bildiren yapım eki (*desiderative*) cephesinden Eski Türkçenin kipliğini tarif etmiştir⁸. Gelecek zaman ekinin bu yansımaları Eski Anadolu Türkçesinde için de ortadadır.

* “Notes On The {Isar} Future And Its Modal Functions”, *Turcologica* 26: Laut- und Wortgeschichte der Türkspachen, ed. Barbara Kellner-Heinkele; Marek Stachowski, Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.

** Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: musasalan@yahoo.com.

1 Bu makale, esas itibarıyla Berlin Freie Üniversitesi, Türkoloji Enstitüsü’nde 7-10 Temmuz 1992 tarihinde yapılan “Laut- und Wortgeschichte der Türkspachen” adlı sempozyumda sunulan bildiri metninin yeniden ele alınmış bir versiyonudur.

2 Daha önceki çalışmalar için -özellikle É. A. Grunina- bk. Johanson, “Historische Grammatik”, 81-82.

3 *kiplik* kelimesi İngilizce *modal* ve *modality* terimlerine karşılık olarak kullanılmıştır; ancak bu kelimeyle belirtmek istenen Türkçe dilbilim terminolojisindeki *tasarlama kipi*’dir (Çev.).

4 Bodrogligeti, “Isar”, özellikle 175 not 38, 171, 173.

5 Gulistân, 22.

6 Yavaş, 411-429.

7 Johanson, “Gerunds”, 136-153.

8 Erdal, 530, bölüm 6.1; Erdal, 55, bölüm 1. 13, Eski Türkçedeki olmak üzere olan gelecek zaman kipini ele alır.

§2. Makalede aşağıdaki şu kısaltmaları kullanacağım:

Adamović: M. Adamović, *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, Leiden 1985.

Ak Şems Eraslan: K. Eraslan, “Ak Şemseddin’in Dinî-Tasavvufî Şiirleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1984*, Ankara 1987, 11-15.

Bodrogligeti, “Isar”: A. Bodrogligeti, “Finite forms in isar in fourteenth century Turkish literary documents”, *AOH* 23 (1970), 167-176.

Brockelmann: C. Brockelmann, *‘Alī’s Qissa’i Jūsuf. Der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur*, Berlin 1917.

Cāmī-ül-meknūnāt: Mevlānā Īsā, *Cāmī-ül-meknūnāt*, MS. Leiden University Library, Cod. 1448 (1) Testa.

Çarhn: M. Mansuroğlu, *Ahmed Fakih. Çarhname*, İstanbul 1956.

Cemşid Akalın: M. Akalın (ed.), *Ahmedî. Cemşid ü Hurşid. İnceleme-Metin*, Ankara 1975.

Cevāhir Zajączkowski II: A. Zajączkowski, *Studia nad językiem Staroosmańskim II. Wybrane rodzdziały z anatolijskotureckiego przekladu Koranu*, Kraków 1937.

Čavušević: E. Čavušević, “Osmanlı-Türk dilinde –(Y)ASI/(Y)ESI gelecek zaman kipinin yok olmasını etkileyen bazı nedenler”, *Çevren* 15 (1988), 23-24.

Deny: J. Deny, *Grammaire de la language turque*, Paris 1921, reprint Niederwalldorf 1971.

DivSül Jacob: G. Jacob, *Sultan Soliman des Grossen Divan in einer Auswahl*, Berlin 1903.

Doerfer, Vokalismus: G. Doerfer, *Zum Vokalismus nichtester Silben in alt-osmanischen Originaltexten*, Stuttgart 1985.

Erdal: M. Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, 2 Vols., Wiesbaden 1991.

Foy: K. Foy, “Die ältesten osmanischen Transskriptionstexte in gothischen Lettern” II *MSOS* V (1902), 233-295.

Grunina: È. A. Grunina, “XIII-XIV. Yüzyıl Anadolu Anıtlarının Dili Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler* 1972, 65-71.

Gulistān: A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa’dī’s Gulistān*, Budapest 1969.

ĤurşidN Ayan: H. Ayan (ed.), *Şeyhoğlu Mustafa, Ĥurşid-Nāme (Ĥurşid ü Feraĥşād). İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Erzurum 1979.

- İnalcık, Vesikalar:** H. İnalcık, *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954.
- Johanson, “Gerunds”:** L. Johanson, “On the Renewal and Reinterpretation of ‘Instrumental’ Gerunds in Turkic”, *Oriens* 31 (1988), 136-153.
- Johanson, “Historische Grammatik”:** L. Johanson, “Historische Grammatik”, in Gy. Hazai, *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft Teil I*, Budapest 1990, 74-103.
- KābN Birnbaum:** E. Birnbaum, *The Book of Advice by King Kay Kā’us ibn Iskander. The earliest Old Ottoman Turkish Version of his Kābüsnāme*, Duxbury, Mass. 1981.
- KenzK Yavuz:** K. Yavuz (ed.), *Şeyhoğlu Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*, Ankara 1991.
- Қırқ vezір Duda:** H. W. Duda, *Die Sprache der Qyrq Vezir-Erzählungen*, Leipzig 1930.
- Koran Birnbaum:** E. Birnbaum, “On some Turkish Interlinear Translations of the Koran”, *Journal of Turkish Studies* 14 (1990), 113-138.
- Lewis, Turkish Grammar:** G. L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford 1967.
- MarzbN Korkmaz:** Z. Korkmaz, *Sadru’-d-dīn Şeyhoğlu. Marzubān-nāme Tercümesi. İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara, 1973.
- Mecmū’a Canpolat:** M. Canpolat, *Ömer bin Mezīd. Mecmū’atü’n-Nezā’ir*, Ankara 1982.
- Mundy, “Gerund”:** C. S. Mundy, “The –E/-Ü Gerund in Old Ottoman”, *BSOAS* XVI (1954), 298-319, XVII (1955), 156-159.
- Mundy, “System of Qualification”:** C. S. Mundy, “Turkish Syntax as a System of Qualification”, *BSOAS* XVII (1955), 278-305.
- PhTF:** J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan (ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959.
- SüNev Banguoğlu:** T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Leipzig 1938.
- SüNev Dilçin:** C. Dilçin, *Mes’ūd bin Aḥmed. Süheyl ü Nev-Bahār. İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara 1991.
- TTS IV: XIII.** *Yüzyıllardan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü IV*, Ankara 1957.
- TTS VII: XIII.** *Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü VII. Ekler*, Ankara 1974.
- Waetzoldt:** I. Waetzoldt, *Zu den osmanischen Verbformen des 16. Jahrhunderts nach dem Mecmū’-ı Menāzil des Matraqçī Nasūḥ*, Freiburg 1978.
- Yavaş:** F. Yavaş, “Future Reference in Turkish”, *Linguistics* (1982), 411-429.

§3. Ekin yapısı hakkında birkaç görüşe değinmekte fayda var. Öncelikle ben formumuzun etimolojik açıdan izah edilmiş olduğunu varsayacağım. “Morfolojik olarak basit” (fiil gövdesi + kip eki + şahıs eki⁹) olarak kabul edilse de ortada tartışmaya açık bir delil vardır¹⁰: Ekin tarihi, Melioranskiy ve Adamović ({igsar} dilek bildiren yapım eki olan {°gsA}’nın geniş zaman biçimi)¹¹ gibi bazı bilim adamlarının teklif ettiği üzere {igser}¹² biçimine dayanan bir çerçeveye ile sınırlanmıştır; fakat Deny (§844 Ekler) ve K. H. Menges’e göre {IsAr} isimden fiil yapan $-o^g^{13}$ (veya $-gü$) + *ser*’den müteşekkildir. Bodrogligeti ise ekin Eski Türkçe zarf-fiili olan {sAr} veya {I} zarf-fiili + *sa*- “düşünmek” fiilin geniş zaman şekli olan {sAr}’dan türetildiğini önermektedir.¹⁴

§4. Adamović’in *Konjugationsgeschichte* adlı çalışmasının takdire şayan en önemli yanı, Eski Anadolu Türkçesi gelecek zaman eklerindeki zengin çeşitlilik potansiyeline dair kanıtları bir araya getirmesidir. Örneğin; {A} istek eki (§9’a bakın); {(y)IcI} + {dur}¹⁵ < igci fail ismi; {dAcI};¹⁶ en eski gelecek zaman eki {(y)AsI};¹⁷ Modern Türkçenin¹⁸ karakteristik gelecek zaman eki hâline gelen gelecek zaman sıfat-fiil eki {AcAK+dUr},¹⁹ geniş zaman eki {°r}; {Ar}; {Ur} (Johanson: [Wr] > [ɣ] > [Ar])²⁰; ve kehanetî (*prophetic*) çekim. {IsAr} ekinin EAT’nin en önemli karakteristik unsuru olduğu²¹ su götürmez bir gerçektir. Bu ek, Oğuz lehçesinden (ya Türkmenceden ya Doğu Oğuzcasından ya da hakikaten etki alanı onun coğrafi sınırlarını aşan Eski Anadolu Türkçesinden)²² bir alıntı olarak Harezm Türkçesinde de kendini göstermiş; ancak bunlar çok

9 Ekin morfolojisi Adamović tarafından titizlikle açıklanmıştır, 87-92.

10 Bu ek üzerine Vecihe Kılıçoğlu (Hatipoğlu) ile Talat Tekin arasındaki tartışma için bk. Johanson, “Historische Grammatik”, 82. *yazsar* (konverb) ‘yazdığı zaman’ > *yazsar men* (ve Eski Türkçedeki diğer şahıs formları) > *yazsa men* (Karahanlıca vd.) seyrindeki genel gelişim için bk. G. Doerfer, “Proto-Turkic: Reconstruction Problems”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Bulleten 1975*, Ankara 1976, 50.

11 Adamović, 92. Erdal tarafından *dilek* eki $-(X)gsA-$ ’da detaylıca ele alınmıştır, 525-531 (6. 1. Bölüm).

12 Kırık vezîr Duda, 95; krş. Deny, 1117-1118, 844. paragraf.

13 Erdal tarafından *ergatif* yapım ekleri bahsinde (3.101.)’de ele alınmıştır, 222-223.

14 *sa*- “saymak (hesap etmek)” için bk. Erdal, 306 (1.107. bölüm). Bodrogligeti’ye göre, “Isar”, 172, 175, not 39, *sa*-kendisinin fiil gövdesi özelliğini yitirdi; bir sonuç olarak negatif çekim asıl fiil kendisi ile şekillendi, örneğin *görmeyiser* “Onlar görmeyecek”. – Talat Tekin, Menges için yazdığı bir tanıtımda (1968), bu bilim adamının Eski Anadolu Türkçesi formu {IsAr}’ı Eski Türkçedeki {sAr} ile birleştiren teorisini reddeder.

15 Deny, 397; Cevâhir Zajączkowski II, XVII; Adamović, 112.

16 Eski Türkçe gelecek zaman ekine ilişkin olarak “Specifisch südtürkisch: Brockelmann, 33. Eski biçim: Bodrogligeti, “Isar”, 173. Adamović, 316.

17 SüNev Banguoğlu, 125. Bu şekil modern Türkçede yalnızca beddua / lanetleme ifadelerinde kullanılır; Lewis, *Turkish Grammar*, 115, 161. Çavuşević, 23-24.

18 Mevzubahis gelecek zaman çekimi Türkçede ‘sadece olacak olanı değil, ayrıca konuşurun olmasını istediği şeyi (üçüncü şahıs olasılığı yüksek olan tahminini ifade eder)’ ifade etmek için kullanılır; Lewis, *Turkish Grammar*, 112.

19 SüNev Banguoğlu, 125, (Adamović, 92-112, tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmış olan) {AcAK} ekinin {AsI}’nin daha genç bir rakibi olduğundan bahseder; Kâbn Birnbaum; Cevâhir Zajączkowski II.

20 L. Johanson, “Aorist and Present Tense in West Oghuz Turkic”, *Journal of Turkish Studies* 13 (1989), 99-105.

21 Brockelmann, 33; *PhTF* I, 179; Bodrogligeti, “Isar” 172, 176. MarzbN Korkmaz, 167-168.

22 Bodrogligeti, “Isar”; krş. J. Eckmann, “Das Chwarentürkische”, *PhTF* I, 133; Adamović, 92. Krş. Ermeni-Kıpçakçası: aytzarlar “they will say”: O. Pritsak, “Das Kiptschakische”, *PhTF* I, 84 No. 32.

yaygın olmayıp yalnızca 14. yy.ın ikinci yarısına ait iki yazarın eserlerinde tanıklanmıştır. Bodrogligeti, Harezmi Türkçesindeki bu alınma unsurların (IsAr ekinin) “doğa kanunları, toplumsal alışkanlıklar, kurallar ve olağanüstü güçler” tarafından yönetilen kaçınılmaz gelecek zaman eylemleri için kullanıldığını ifade ederek, bunların kiplik fonksiyonu taşıdığını ileri sürmüştür.²³

§5. EAT’de gelecek zaman ve kiplik konusundaki görüşler birbirinden ayrılmaktadır. Bodrogligeti ve Adamović {IsAr}’ın kiplik çeşitlenmelerini reddetmişlerdir²⁴ ve TTS VII’deki veri de {IsAr}’ın gelecek zaman ve gelecek zaman dışı kullanımları olarak ikiye ayrılmıştır. İşte bu ayrım, mevcut makalemizin çıkış noktası olacaktır. En dikkate değer yaklaşım, ekin nasıl ve hangi amaçlarla mevcut durumda kullanıldığını sorgulamak ve epistemik veya deontik kipliğin²⁵ amaçlanıp amaçlanmadığı sorusunu ortaya atmaktır. Boeschoten’in bir çalışmasında hazırladığı EAT’deki zaman ve kiplik eklerini gösteren tablo yol gösterici olabilir.²⁶ Ancak bu tablo, {dUr} eki almış olsun olmasın, {IsAr} ekinin 14.yy.’dan 16.yy. Türkçesine kadar tanıklandığı metinlerin taslak niteliğinde bir listesini sunmaktan daha ileri bir şey olmayıp, bu makalenin de kapsamı dışındadır. Biz, Tarama Sözlüğü’nün ikinci edisyonundaki gözden geçirilmiş sonuçları, yayınlanmış çalışmalardaki örnekleri²⁷ ve yayınlanmamış bir 16. yüzyıl eseri olan *Cāmīc-ül-meknūnāt*’ı dikkate alacağız (bk. §2).

EAT dönemine ait muazzam sayıda yazma kitap bulunmakta, bu da seçim vazifesini hem güçlendirmekte hem de keyfi bir hâle getirmektedir. Ciddi bir hacme varan yayınlanmış EAT eserlerine rağmen, hâlâ bir külliyattan (corpus) bahsetmekte zorlanıyoruz; zira daha birçok elyazması yayınlanmayı beklemektedir. Bu eserlerin büyük bir kısmı ne tarihlendirilmiş ne de bunların aktarımları yapılmıştır. Tarihlendirilmiş olsalar bile bir karmaşa kaynağı olmaya devam ederler.²⁸ Bu durum özellikle yüzyıllar boyunca şiiirden daha fazla değişikliğe uğramış mensur eserler için geçerlidir. Gelecek zaman biçimleri silsilesi büyük bir esneklik ortaya koyuyor gibi görünmektedir. Tarz

23 İki alıntı için bk. Harezmi’nin Muhabbetnamesi ve Seyf-i Sarayî’nin *Gülistan Bi’l-Türkî*’sindeki yaklaşık bir düzine mısradaki alıntılar için bk. Bodrogligeti, “Isar”, 174.

24 “Bununla birlikte, bu form bünyesinde gizli bir kiplik mevcut değildir”, Bodrogligeti, “Isar”, 173. “Finitverba wie kalhsar... drücken seit der ältesten belegten Sprachperiode eine reale und kategorische Handlung aus, die ohne Bedingungen und Modalität in der Zukunft stattfinden wird. Den Eintritt der Handlung erwartet der Sprechende allerdings meist nicht unmittelbar nach der Aussage, sondern zu einem späteren Zeitpunkt”, Adamović. 87-88.

25 *Epistemik kiplik* kabaca, konuşurun zihnindeki kuşku, tahmin ve kesinliklerin, kendi bilgisel sınırlılığı içerisinde ifade edildiği; *Deontik kiplik* ise hareket özgürlüğü çerçevesinde imkân/yeterlilik, zorunluluğun öne çıkarıldığı tarzdir. İngilizcede olduğu gibi, Türkçede de bir tasarlama/kiplik eki bağlama göre hem epistemik hem de deontik olabilir (Çev.).

26 H. Boeschoten, “The acquisition of modality”, *Studies on modern Turkish. Proceedings of the third conference on Turkish linguistics*, Tilburg 1987, 232; L. Hermerén, *On Modality in English*, Lund 1978.

27 EAT üzerine yayınlanmış eserlerin bir bibliyografyası için bk. MarzbN Korkmaz, 62-66. EAT mesnevilerinin tasnifi bir incelemesi için bk. İ. Ünver, “Mesnevi”, in *Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, *Türk Dili* 415-417 (Temmuz-Eylül 1986), 432-460; yayınlanmış ve yayınlanmamış 14.yy. mesnevileri üzerine güncel bir liste için bk. SüNev Dilçin, 1-4.

28 Mundy, “Gerund”, 299.

kimi zaman canlı ve renkli kimi zaman ise tam aksine uhrevîdir (bir gerekçe gözetilmeden konuşma Türkçesine yaklaştırılmıştır³¹).³² Gramatikal cümlelerin mantıkî hükümlerin sırasını takip etmesi gerekmez. EAT için bir sıklık sayımı mevcut değildir; yazılı dokümanlar üzerinde çalışırken bir bilgi kaynağına bir cümlenin kulağa ‘tuhaf’, ‘kabul edilemez’ veya ‘yanlış’ gelip gelmediğini soramayız.³³ Örneğin; Latîfî³⁴, Şeyhî’nin dilini ‘arkaik’ olarak tanımladığında, bunu o şairin {IsAr} kullanımından ötürü yapıp yapmadığını bilemiyoruz. E. Birnbaum, EAT dönemi satırlı Kur’an tercümelelerinin dili için “son derece yapay ve dilin kendi ifade tarzının dışında” değerlendirmesini yapmıştır. Bu yorumlu tercüme yazı dilinin gramatikal, sentaktik ve edebi kaidelerine uyararak, birtakım elyazmaları ise çeşitlilik arz eden ara bir kategoriye mensuptur.³⁵

§6. Her ne kadar gelecek zaman ve gelecek zaman dışı kategorilerine göre alıntılanan eserleri bir tasnife oturtmanın ne kadar zor olduğunu hemen anlayacaksak da, bize faydalı olabilecek şekilde TTS VII’deki {IsAr} bahsi ile başlayabiliriz. Şu bir gerçek ki, Şeyyâd Hamza’nın *Yûsuf ü Züleyhâ*’sındaki bir veri gelecek zaman kip yapısı olarak kaydedilmiş ve 13. yüzyıla atfedilmiştir.³⁶ Ancak, Yûsuf’un sâkinin rüyasını yorumladığı alıntıda (*hayr olısar oñsarı senüñ işüñ*), ek bir öngörüü aktarmaya hizmet eder ve açıkça epistemik kipliğe (§7.) aittir. 14. yüzyıla ait on veri, ekimizin baskın olarak zaman görevli kullanıldığı Kadı Burhaneddin Dîvânı,³⁷ Nesîmî Dîvân’ı,³⁸ Hoca Mes’ud’un *Süheyl ü Nevbahâr*³⁹’ı ile onun *Ferhengnâme-i Sa’dî* tercümesi, Mustafa b. Mehmed’in İhlas sûresi tefsiri, Darîr’in Siyer’i (*geliserdür; olısardur*) ile onun *Yüz Hadîs* tercümesi ve Gülşehrî’nin *Mantku’t-tayr*’ı gibi incelenmiş eserlerdendir.

KâbN, MarzbN, Hurşîdnâme (HurşîdN Ayan) gibi eserlerin müellifleri 14. yüzyıl için pek çok örnek sunar. Bu çalışmalar {IsAr}’m, birinci, ikinci ve üçüncü şahıs ekleriyle çekimlenmiş ve sıklıkla sonuna {dUr} eki almış kullanımlarına⁴⁰ dair örnekler topluluğunu zenginleştirmeye devam ederler.

31 Mundy, “System of Qualification”, 304-305; KâbN Birnbaum, 26.

32 F. İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir I*, İstanbul 1964, v - xvii.

33 “Ölü bir dilde yaratıcı yeterliliğin tanımlanması”, Erdal, 23-27.

34 Latîfî, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ*, İstanbul, 1314.

35 Koran Birnbaum, 114.

36 13.yüzyıla atfediliyor; ancak büyük olasılıkla 14.yüzyıla ait; krs. T. Gandjei, “Notes on the attribution and date of the ‘Çarhname’, *Studi preottomani e ottomani*, Naples 1976, 101-104; ed. D. Dilçin, İstanbul 1946; T. Gandjei “Zur Metrik des Yûsuf u Zulaihâ von Şayyâd Hamza”, *UAJb* 27 (1955), 204 -208; Bodrogligeti, “Isar”, 172, daha önceki edebiyat ile.

37 M. Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı I. Tıpkıbasım*, İstanbul 1944; ay., “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi”, *TDED IV* (1951), 287-327.

38 İncelemenin esas aldığı elyazması: Beyazıt Kütüphanesi 3353.

39 SüNev Banguoğlu, S. Kleinmichel, “Das Marzubân-nâme”, *Altaistica XVIII* (1969), 519-539; ay. “Die Handschrift Marzubân-nâme der Berliner Staatsbibliothek”, *Bilimsel Bildiriler* 72, 105-111; SüNev Dilçin.

40 Bodrogligeti, “Isar”, 172 ve 175, dipnot 39, kelimeye (bütün halinde) eklenen nitelleyici unsurlar, *gönderiser-dir* gibi tasvirî form veya *olmayısaram, gidiservenin* gibi şahıs ekli şekillerden bahsedilir.

°Aşık Paşa'nın *Garîb-nâme*⁴¹ ve Devletşah'ın *Tezkiretü'l-Evliya*'sının EAT versiyonu kısmî olarak incelenmiştir.

Alıntılama özellikleri özellikle on beşinci yüzyılın başlangıcından sonuna dek çok sayıdadır. TTS VII'de listelenen, çoğunluğunu üçüncü şahsın oluşturduğu, şahıs ekli örneklerin sayısı otuz beşi bulur. Yazıcıoğlu Selâhaddin'in *Melhame-i Şemsiyye*'den iki, Mûsâ'nın *Münebbihü'r-râkîdîn*'inden dört; Sinan Paşa'nın *Ma'ârifnâme*'si, Boyacıoğlu'nun mesnevisi *Anâşır-ı Erba'a*'sından (on beşinci yüzyılın birinci yarısına atfedilmektedir), Hızır b. Celâlüddin'in *Tarîh-i İbn-i Kesîr* tercümesinden birer, Rüşenî'nin divanından iki, Yazıcıoğlu Ali'nin *Tarîh-i Âl-i Selcük*'undan bir, *Tezkiretü'l-evliya*⁴² isimli anonim tercümeden (iki alıntıda, *olsardur/olusardur*) bir, Gülşenî'nin divanından bir (*idiserdür*), Ahmed Hâyâlî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ından bir örnek olup, son bir örnek de *Düstürnâme-i Enverî*'dendir. Ekimizin bir diğer örneği de Mûsâ b. Hüseyin el-İznîkî'nin Türkçeye uyarladığı, bir yazması Topkapı Sarayı Revan 118 (kısaltması Leys. Mu), diğer yazması Bursa Ulu Cami 63-397, 64-398'de bulunan (göründüğü kadarıyla aynı eser), ancak iyi bilinen adı *Enfesü'l-cevâhîr*⁴³ ile kayda geçen, Ebü'l-Leys tefsirindedir. TTS, İbrâhîm b. Bâlî'nin *Hikmetnâme*'si, Eşrefoğlu'nun divanı, İbrâhîm Bey'in *Külliyât*'ı, Ahmed-i Dâ'î'nin Ebü'l-Leys Kuran tefsiri tercümesi ve onun *Miftâhü'l-Cennet*⁴⁴ (*dadısdardur*), *Nizâmî*'nin divanı, Şeyh Kâsım b. Maḥmud'un *Cevâhirü'l-Eşdâf* (§7'de, geri döneceğimiz eser), *İrşâdü'l-mürîd ilâ'l-murâd*, Meḥmed Sinânüddîn'in *Delîlü'l-ibâd*⁴⁵, Sarıca Kemâl'in divanı ve *Selâtin-nâme*'si, Yazıcıoğlu Meḥmed'in *Muḥammediyye*'si⁴⁶, Ḥamdî'nin *Yûsuf ve Zelîhâ*'sı (*geliserdür*), °Abdurrahîm Efendi'nin *el-Ferec bâ'd eş-şidde* ve *Vahdetnâme*'sinden alıntılamalara yer vermektedir.

Şeyhoğlu'nun mensur eseri olan *Kenzü'l-Küberâ*, {AcAk} {dur}⁴⁶ kipinin erken kullanımı konusunda olduğu kadar, eski bir form olan {IsAr}'a seyrek de olsa yer vermesi konusunda da dikkate değerdir. Mustafa Canpolat, °Ömer b. Mezîd'in şiirlerinde (Mecmû'a Canpolat, 259), {IsAr}'ın sadece üçüncü teklik ve çokluk şahıs ile kullanıldığına dikkat çekmiştir. {IsAr} ekinin Kırk Vezir masallarında (kırk vezir Duda, 96-97) seyrek olduğu söylenirken, Süleymân Çelebi'nin *Vesîletü'n-necât*⁴⁷ ve İbni ḥaḫîb'in *Ferahnâme*⁴⁸sinde ek pek çok

41 C. Brockelmann, "Altosmanische Studien I. Die Sprache °Aşık-paşa's und Ahmedî's", *ZDMG* 73 (1919), 1-29.

42 Eser tarihi: 741/1340 – 41. Nüshası, Budapeşte, Macaristan Bilimler Akademisi kod/folyo: 33, bk. Bodrogligeti, "Isar", 172.

43 Bu konu üzerinde araştırma yapmak için bk. Koran Birnbaum, 120.

44 G. Alpay, *Ahmed-i Dâ'î and his Çengnâme*, Ankara/Harvard 1973, 15.

45 Bodrogligeti tarafından da taranmıştır, "Isar", 172.

46 *KenzK Yavuz*'da tanıklar: *istenecekdür; sorılacakdur* 43a/7. Bu çalışma, tek nüshanın fotokopisini esas alır; *Kenzü'l-Küberâ*'nın ne kadar bir kısmının oluşturulduğu tarihteki şeklini koruduğunu sorabiliriz, 803/beg. 22 Ağustos, 1400.

47 Bodrogligeti, "IsAr", 172, bu esere {IsAr}'ın gelecek zaman görevinde yer verirken, TTS'yi derleyen otoriteler Süleyman Çelebi'deki {IsAr}'ı gelecek zaman dışı kabul etmişlerdir; bk. § 6, 58. dipnot.

48 J. Németh, "Das Ferahnâme des Ibn ḥaḫîb. Ein osmanisches Gedicht aus dem XV. Jahrhundert", *Le Monde Oriental* XIII (1919), 145-184; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar", *Türkiyat Mecmuası* XVI (1971), 149-162.

örneği ile karşımıza çıkmaktadır. Aşk Şemseddin'in {IsAr} kullanımı, onun mistik şiirinde tanıkların (*cîfe olıarsın, görmeyiser* Aşk Şems Eraslan 31, 41).

°Aşıkpaşazâde, mensur eserlerine serpiştirdiği şiirlerde {IsAr}'ı kullanmıştır.⁴⁹ Tarama hiç kuşkusuz devam edecek ve muhtemelen ilginç materyaller sunacaktır, örneğin, klasik şiiri günlük dile yaklaştırması ile bilinen ilk Osmanlı şairi Necâti divanında (15.yy.'ın ikinci yarısı).⁵⁰EAT eki {IsAr}'ın 1400 civarı ölmeye başladığı veya en son 1450'lerde tamamen kullanımdan kalktığı ifade edilen bir dönem için çok fazla örnek vardır.⁵¹ {AcAk}'ın konuşma dilinde zaman çekimi kullanımının önünü açan ve yazı dilini de gönülsüzce bu eğilimi takip etmek durumunda bırakan uzun ve yavaş değişim süreci bu tarihlerde başlamış olmalıdır.⁵²

{IsAr}, neredeyse ölü veya donuk bir yapı için⁵³ gayet sık sayılabilecek derecede 16.yüzyıl eserlerinde kendisini gösterir. TTS VII derleyicileri, alıntılarını şu on iki edebi eserden almışlardır: Şeyh kâsım'ın *Cevâhirü'l-Ahbâr*'ı, hadîdî'nin Osmanlı tarihi, Lâmi'nin dört eseri (*Divân, Hüsn ü Dil, Şerefü'l-insân* ve *Mecmû'l-lefâ'if*, bunlardan sonuncusu {IsAr} için alıntılanmamıştır), Mehmed Yemîni'nin *Fazîletnâme*'si, Fuzûlî ve Zâtî divanları, Nazmî'nin *Dîvân-ı Türkî-i Basîlî*, Maḥmud Ra'ûfî'nin *Râḥatü'l-ervâḥ*'ı, Hüseyn Fütûḥî'nin *Enîsü'l-guzâ'ı* ve Şem'î'nin *Sa'âdetnâme*'si.

Ayrıca, {IsAr} biçimleri, Mevlânâ 'İsâ'nın 16.yy.'ın ortalarında yazılan *Câmi'ül-meknûnât*'ında⁵⁴; *olısar* yirmi bir, *gidiser* bir; *olıсарdur* beş örnekte tanıkların; *girü ol şehir olısar tîz de ma'mûr / dolıсар sîm ü zerle klise mevfür / Yaḳîn olsa kıyamet zer olıсар / pes ol malı varub Mehdî alıсар* "O şehir çabucak mamur olacak yine, dolacak altın, gümüş ve kilise ile. Kıyamet yaklaştığında altın olacak, o zaman Mehdî gelip hepsini alacak" (*Câmi'ül-meknûnât*, 2339-2340); *gidiserdür* bir kez geçer; *vardılar Tarsûsa ol asker kamu / dinle imdi nolıсарdur iy camû* "O ordu Tarsus'a gitti, ey amca dinle şimdi ne olacak" (*Câmi'ül-meknûnât*, 1659); *dokuz yüz altmışa irişecek sâl / işit kim nolıсарdur bunda ahvâl* "Sene dokuz yüz altmışa eriştiğinde, işit ne olacak burada ahval" (*Câmi'ül-meknûnât*, 3060); *olıсарsız* bir kez görülür. Ekin fonksiyonu, duruma göre hem epistemik kiplik hem de gelecek zaman kipi çerçevesindedir.

Erdal'ın (pasif) yeterlilik tanımlaması ve (eski) biçimlerin dirilmesi

49 SüNeV Banguoğlu, 149: °Aşıkpaşazâde "79, 19 nur im Gedicht".

50 Mundy, "Gerund", 306.

51 Adamović, 96, 319.

52 Adamović, 96 ve özellikle 256: "in der Schriftsprache ... ungewöhnlich lange Zeit gemieden...".

53 Adamović'e göre, 91, o tarihe kadar gelmiştir "nur in Versen, bei Schilderung zurückliegender Ereignisse, Zitieren von Vorgängern, oder in Floskeln".

54 Osmanlı fetihlerinin gelecek vizyonunu ifaden eden günlük (kronik) için bk. "Sâhib-Kirân un Maḥdî. Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans", Gy. Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus*, Budapest 1987, 43-62, ve "Public Opinion under Sultan Süleyman", H. Inalcık and C. Kafadar (ed.), *Süleymân the Second and His Time*, Istanbul 1994, 49-57.

(*rejuvenation*) düşüncesine katılarak, {IsAr}'ın bir durgunluk dönemi geçirdiğini; ancak “semantik ve morfolojik olarak tutarlı ve tahmin edilebilir” kaldığı için üretkenliğinin on altıncı yüzyılda yenilediğini düşünüyorum. Ek, {A} biçimine haddinden fazla kip görevi yüklenmesinin bir sonucu olarak yeniden hayata geçmiş olabilir. Başka bir neden ise yazılı dili belirleyen stiller arasında bir nöbetleşme olmuş olabilir.⁵⁵Bu dirilme süreci, on altıncı yüzyılın bitiş döneminde son bulmuş görünmektedir. TTS’de sadece bir on yedinci yüzyıl örneği (Solakzâde Tarihi’nden) ve Baṭṭāl Ġāzī hikâyesinden alıntılanan bir on sekizinci yüzyıl örneği mevcuttur. Ekin Türkiye’de ne zaman kullanımdan kalktığını tespit etmek güçtür ki TTS’de hâlâ bir on dokuzuncu yüzyıl örneği (Ḳuddūsī) kayıtlı bulunmaktadır.

Yazar ve okuyucuların (pasif) yeterliliğinin bir parçası olarak, {IsAr} eki, örneğin Bergamalı ḳadrī (1530), André du Ryer (1630), F.-M. Maggio (1670) ve F. M. Meninski (1677) gibi gramerlerde⁵⁶, kayda geçmeye devam etmiştir. Ek, bir Batı Türkçesi özelliği olarak Doğu Türkçesinde kaybolmuştur.⁵⁷Şimdiye kadar derlenen malzeme, {IsAr}'ın kullanım sürecinde canlılık ve durağanlığın birçok kez nöbetleştiği çıkarımını doğrular görünümündedir. On beşinci yüzyıldaki muhteşem canlılığı durağanlık izlemiş, ardından da edebiyattaki işlev sahası ile yeniden canlanış dönemi yaşanmıştır.

Yukarıda, TTS VII ve edisyonları tarafından sunulan örnekler gelecek zaman kategorisi için bir delil teşkil eder. Ancak bu verilerin fonksiyonlarını göz önünde bulundururken, bunlardan bazılarının, “gelecek zaman dışı (*non-future*)” şeklinde etiketlenen diğer bir kategori içerisine kaydedilmeli mi kaydedilmemeli mi sorusunu sormak gereği duyarız. Aslında on dört, on beş ve on altıncı yüzyıl alıntılarında yaygın bir kiplik unsur mevcuttur. Manzum ve mensur eserleri konuşma dilinden incelikle işlenmiş bir hitabete⁵⁸ uzanan velud yazar Lāmi‘ī örneğinde (1472-1531), şunu sormak yerinde olacaktır: Lāmi‘ī şiir ve nesrinde {IsAr}'ı kullanarak ne ifade etmek istemişti? Kiplik fonksiyonlardan biri *ümmeṭ mabeyninde bī-ḥad iḥtilāf ve millet içinde çok dürlü i’tisāf zuhur idiserdür* “Ümmet içinde sonu gelmez ihtilaf ve halk arasında çok çeşitli zulüm yükselecek” (1527 tarihli *Şerefü’l-insān*, TTS IV, 439)⁵⁹ örneğinde ayırt edilebilir.

55 Erdal, 24-25. Grunina'nın izinden giderek, bu “Eski Anadolu Türkçesi'nin anlattı türünde görevi ve *Cāmī'ü'l-Meknūnāt*”, Uluslar arası Türk Dili Kongresi, Ankara, 26-30 Eylül 1988, ve 14 Temmuz 1990'da, 2. Deutsche Turkologien-Konferenz “Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker” sempozyumunda Schloß Rauischholzhausen near Gießen'de sunulan (“Wann endet das Altosmanische?”) bildiride son dönem EAT için genelleyici bir ayırım uygulama çalıştım.

56 Adamović, 91.

57 Eke, Çağataycada dikkat çeken Batı (Türkçesi) özellikleri arasında rastlanmamıştır: T. Gandjei, “Sâdikî-i Afşar'ın Türkçe Şiirleri”, *TM* XVI (1971), 21.

58 En güncel değerlendirme için bk. Nuran Tezcan, *Lāmi'ī's Gūy u Çevgān*, Stuttgart 1994, 67-69.

59 N. Tezcan'ın mükemmel neşri *Lāmi'ī's Gūy u Çevgān* yeni bir delil sunmaktadır (*olsar* 430b, 1846b).

§7. Şu açıktır ki, EAT’de kullanılan en eski {IsAr} örneği, özellikle vaat ve gözdağı, dini öngörüler ve gelecek (kıyamete dair) öngörüler gibi epistemik anlamda zaten belli başlı niteliklere sahipti. TTS VII yazarları, Yunus Emre,⁶⁰ *Ḳıṣāsu’l-Enbiyā* (olısar), Darīr’in *Yūsuf u Zeḫā*’sı (göriser mi) ve *Kelīle ve Dimne* (viriser, götüriser) gibi eserlerden aldıkları altı 14. yüzyıl örneğini gelecek zaman dışı olarak tasnif etmişlerdir.⁶¹ Bize daha başka, 15.yüzyıl eserleri olan Eşrefoğlu Rūmī’nin *Muzekkī’n-nüfūs* (olısardur, idisersin), Süleymān Çelebi’nin *Mevlidī*⁶² (*bulısar, ayırısar*), Şeyhī’nin divanı (olısar) (ki buna *Husrev ü Şīrīn*’in giriş bölümündeki 762. beyit de eklenebilir: *ḳıyāmet şubḥı benden sorısar Haḳ* “Kıyamet sabahı benden soracak Haḳ”⁶³) gibi eserlerden alınan beş örnek de gösterilmektedir.

{IsAr}’ın fonksiyonunu değerlendirirken, aşağıdaki örnekleri epistemik kiplik (kaçınılmazlık, mantıksal bir sonuç olarak “zorundalık”) kategorisine dâhil etmek niyetindeyiz: *dirīgā kim uçısar ḳuş kafesden / dirīgā kim çürüyiser bu ebdān // dirīgā yatısaruz sın içinde / geçiser üstümüzden niçe ezmān* “Eyvah ki kuş kafesten uçacak; eyvah ki bu bedenler çürüyecek // eyvah ki yatacağız mezar içinde; çok zaman geçecek üstümüzden...” *su’āl eyleyiserler itdügünden* “yaptıklarını senden soracaklar” (34). Bu ve diğer örnekler (*saña ḥod ḳalısar degül* “sana kalmayacak”) Aḥmed Faḳīh’in kısa bir mesnevi olan *Çarḥnāme*’sindendir (ÇarhN 65-66, 81 beyitler). Müellif bu eserde⁶⁴, Tanrı’nın hesap günündeki gazabına karşı inananlara uyarıda bulunur. Deny (1109 §622) ve Duda (Ḳırḳ vezir 96) 1426 tarihli bir Kur’an tefsirinden şu alıntıyı yaparlar: *cemḫ enbiya kefenlendiler bendaḥı kefenleniserin cemḫ enbiya öldükden şoñra yunıldı bendaḥı yunılısaram* “Bütün peygamberler kefenlendiler; ben de kefenleneceğim. Bütün peygamberler öldükten sonra yıkandılar; ben de yıkanacağım”. Sonraki veriler, II. Murat’ın çağdaşı ve Kastamonu’nun yöneticisi İsfendiyar b. Bāyezīd’e sunulan, yorumlu Kur’an tercümesi olan *Cevāhirü’l-eşḫāf* dandır. Zajackowski, çalışmasının giriş bölümünde, bu eserde {IsAr} gelecek zaman şekli yanında {AcAK}’ın da seyrek olarak görüldüğüne işaret etmiştir (Cevāhir XVII). TTS VII’deki bir veriyi “gelecek zaman” altında zikretmiştik, ancak müteakip alıntılar kiplik örnekleri olarak değerlendirileceklerdir.

60 Şimdiki zaman muadili {iyor} ve geniş zaman {r}; {Ar}; {Ur}: “Şimdiki zaman eki -iyor ve geniş zaman eki -ır değeriyle kullanılır”, TTS VII, 166.

61 TTS’de alıntılanan bir beyit, M. Tatçı, *Yunus Emre Dıvanı. Tenkitli Metin*, Ankara 1990, no. 384 ve 405’te tanıklanmaktadır. Yunus Emre şiiirlerinde {IsAr}’ı kafiyeleniş için bk. Tatçı, no. 60 ve 63, *mayısar*, aynı eserde no. 24. *Risāletü’l-nuşḥıyye*’de 417. beyit {IsAr}’la kafiyelenir, varyantlarla birlikte, bir tanıkta (Nuruosmaniye) {A}’ya geçer: *düzesiz* (M. Tatçı, *Yunus Emre Dıvanı*, Ankara 1991, 104). Müchlbacher, on beşinci yüzyılda, *öliserüz*’ü muhbirlerinden öğrenmiştir (şiiir no. 127, Tatçı, *Yunus Emre Dıvanı*, önceki edebiyat ile birlikte).

62 {IsAr}’ın fonksiyonu üzerine anlaşmazlıklar vardır; bk. bu çalışmanın 43. notu.

63 F. K. Timurtaş, *Şeyhi’nin Husrev ü Şīrīn’i. İnceleme-Metin*, İstanbul 1963, 29.

64 Çarḥn; MarzbN Korkmaz, 59; Bodrogligeti, “Isar”, 172; tarihi için bk. T. Gandjei, “Notes on the attribution and date of the Çarḥnāme”, *Studi preottomani e ottomani*, Naples 1976, 1011 – 1014.

kıyâmetde elbette sorulsarsız cümleñüz şundanki işlerdünüz ‘ahdi bozmağdan “Kıyamette, ahdi bozup yaptıklarınızdan ötürü hepiniz kesinlikle sorgulanacaksınız” (Cevâhir Zajackowski II 39-40, 16:95, Adamovic 90).

Ol günde hisâbiçün sorulsarsız hergiz sizün esrârüñuzdan nesne gizlenmeyiser amma şuna ki kitâb virildi sağ eline anuñ eyide gelün benim kitâbumu okıyalum diyü râstî bilürdüm ki ben hisâb olısdardum diyü ol eyü dirlikde durur “O günde hesap için sorgulanacaksınız ve gizlerinizin hiçbiri üstü örtülü kalmayacak. Ama sağ eline kitap verilen, gelin kitabımı okuyalım diyecek. Doğruca bildim ki ben hesaba çekilmeliyim (böylece) o iyi durumdadır” (Cevâhir Zajackowski II 63, 96:18).

Nite kâfir olursız tañrıya hâl budur kim siz ölüler idünüz atalaruñuz belinde sizi diriltdi cân virdi analaruñuz rahmlerinde andan şoñra öldürür sizi andan şoñra girü dirildür sizi andan şoñra ol hazrete döndürülisersiz “Nasıl Tanrı’yı inkar edersiniz? Aslında siz babalarınızın belinde bir ölü idiniz, O (Tanrı) sizi diriltti, annelerinizin rahminde size can verdi; daha sonra O sizi öldürür ve daha sonra sizi diriltir, daha sonra Ona döndürüleceksiniz”. (Cevâhir Zajackowski II 4, 2:26)

Ya’neî hâlâyıkdan vardur şunlar kim eydürler biz imân getürdük tañrıya ve dahı kıyâmet günine dirler yarınki gün girü çopısaruz bedenlerle diler lakın anlar mü’minler degüller belki münafıklar dururlar “Yani, halk içinde ‘Biz Tanrı’ya ve onun kıyamet gününe iman ettik’ diyenler vardır; bununla birlikte onlar mümin değil ikiyüzlülerdir” (Cevâhir Zajackowski 1, 2:7).

Eydürler kim yat dinlen dirilicek devlete ve pâdişâhlığa uğrayırsın “Diycekler: yat ve dinlen; dirildiğinde padişahlığı elde edeceksin” (Kutbuddîn, Muqaddime, C. S. Mundy BSOAS XVII (1955), 157). Kullanıma devam eden {IsAr}’ın canlılık derecesi, görüş farklılıkları ile bir mesele olagelmiş ve Adamović’in bu konu üzerinde durduğu bölüme de yansımıştır. {IsAr}’ın TTS’deki gelecek zaman dışı kullanımını örnekleyen son alıntı da on altıncı yüzyıl müelliflerinden Südî’nin Hâfız şerhinden alınmıştır, *zerk u riya âteşi dîn harmanını yakısdur* “riya ateşi din harmanını yok edecektir”. Aynı yüzyılda, Sultan Süleymân (Muhibbî), {IsAr}’ın epistemik kiplik durumunu bir şiirinde göstermiştir: *çünki bu dünya denîdür aña dil virme saşın/ kimse başa çıkmadı çıkmayısar dünyâ ile* “Bu dünya aşağılık olduğu için ona sakın gönül verme; bu dünya ile kimse başa çıkamadı çıkamayacaktır” (DivSül Jacob 65 Nr. 32).

Epistemik anlam; fiilden türemiş zarflar, isim-fiiller ile vurgulanabilmiş ve bazen de *elbette*, *belki*, *muğlağa*, *lâcerem* ve *hergiz* gibi zarflarla belirsizlikten kurtarılmıştır.

§8. Aslında bir partisip olan {AcAK} on beşinci yüzyılın başlarında kip eki (zaman) olarak kullanılmaya başlamıştır.⁶⁵Bu ekin Cevâhîr'deki seyrek kullanımından bahsedilmişti (§7). Burada {AcAK} ekinin, {dUr} ile birlikte, Sultan II. Murad'ın devlet evraklarında gelecek zaman kipi olarak kullanıldığı iki örneği alıntılıyoruz⁶⁶. *bildikim her nefis ki halâvet-i hayât tâtmiş ola merâret-i memat cur'asın nûş idecekdür*“(Sultan II. Murad) Anladı ki dünyanın tatlılığını tadan ölümün acılığını yudumlayacaktır” ve *her kimsekim 'ademden şahrâ-yı vücuda kadem basmış ola lâcerem şahrâ-yı vücüddan fena-yı fenaya intikal idecekdür*“Yokluktan varlığa adım atmış herkes mutlaka mevcudiyetten yokluğa intikal edecektir” örnekleri Sultan II. Murad'ın vasiyetnamesinde geçmektedir. Bu satırların sahibinin, birçok yazarın epistemik kipliği ifade etmek için uygun gördüğü {IsAr} yerine, konuşma dilinden gelen {AcAK}'ı tercih etmesi dikkate değer. Bu üslupta, {AcAK}'ın edebiyat ve gramerlerde muhafaza edilen, ancak popüler kullanımdan düşen⁶⁷ eski gelecek zaman eki {IsAr}'ın yerini aldığı bir göstergesidir. {AcAK} ekindeki yeni gelecek zaman fonksiyonu, standart yazı dilinde yayılırken, aynı zamanda kullanımda bulunmaktaydı. William Postel (1510-1581), on sekiz yılın ardından tekrar ziyaret ettiği Türkiye'de, işittiği ve okuduğu dilin aynı dil olduğuna güçlükle ikna olabilmıştır.⁶⁸ {AcAK} ekinin gelecek zaman görevi standart hâle geldiği için, gelecek zaman kip eklerindeki çeşitlilik potansiyeli de azalmıştır. {AcAK} eki günümüzde de, Yavaş'ın da işaret ettiği üzere, pek çok kipsel görevi üstlenen bir ek durumundadır.

§9. Adamović, {A} ekini girift karakterli bir kip olarak tanımlar.⁶⁹Bu ekin deontik veya içinde mahfuz olan kiplik etkisi “kararlılık” 1444'te Karamanoğlu İbrahim Bey'in fermanında kaydedilmiştir;⁷⁰ *virem* “(mültecileri) iade edeceğim”, *viribiyem* “(oğlumu askerler eşliğinde) göndereceğim”, *hîç düşmenlik itmeyem ve itdürmeyem* “hiçbir şekilde düşmanlık etmeyeceğim ve ettirmeyeceğim”. C. Mundy, şu cümleyi kayda geçer: *Diledi kim gözi-ile göreydi egerçi gönliyle*

65 Adamović, 96. Merhum Profesör Mehmet Akalın kip eki {AcAK}'ın ilk örneklerini Uluslararası Türk Dili Kongresi'nde sunmuştur, Ankara, Eylül 1988.

66 İki örnek de Sultan II. Murad'ın 1446 tarihi vasiyetnamesinin Türkçe versiyonundan alınmıştır; metin ve kopyaların tarihi için, 1457-58 veya 1467-68, bk. İnalçık, *Vesikalar*, 204.

67 Adamović, 91.

68 V. Drimba, “L'Instruction des Mots de Language Turquesque de Guillaume Postel”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1966), 99, 124.

69 Grunina'nın {A} ekinin zaman belirleyiciliğinden nitelik belirleyiciliğine doğru giden gelişimine dair düşünceleri için bk. Johanson, “Historische Grammatik”, 81. Ayrıntılı bir izah için bk. Adamović, 253-279; Çavuşević, 73-89; Waetzoldt, 224-232.

70 Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib'in 1479 tarihli *Menâhicü'l-İnşâ*, (Paris elyazması, Suppl. Turc 660)'sında korunmaktadır; ilk yayını İ. H. Uzunçarşılı tarafından yapılmıştır, “İbrahim Beyin Karaman imareti vakfiyesi”, *Belleten* VI (1937), 56 – 164; İnalçık, tarafından ele alınmıştır, *Vesikalar*, 33 (159.not), 35, 62-63; İ. H. Uzunçarşılı tarafından tekrar yayınlanmıştır, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2. Baskı, Ankara 1969, 26 – 17; Ş. Tekin tarafından yeniden yayınlanmıştır, *Menâhicü'l-İnşâ. The Earliest Ottoman Chancery Manual*, Roxbury, Mass. 1971, 23- 24; C. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul 1990, 128-129.

blürdi anuñ tahkıkını “Onun gerçekliğini gönlünde bilmesine rağmen, gözüyle görmeyi diledi” (Mundy, “Syntax”, 303).

Bu deontik {A} eki, Maıraqçı Naşuñ’un *Mecmû-ı Menâzil*’inde de görüldüğü üzere, on altıncı yüzyılda kullanılmaya devam etmiştir: *vücüd-ı muzarret-âlüdesi şafha-ı rüzigârden bi-‘inâyetillâhi ta‘âlâ hakk eyleyem* “Allahu teala’nın inayeti ile, günahkarlığa bulanmış varlığını zamanın kitabından sileceğim”.⁷¹

{A} ekindeki “umut/istek” kipliği, Sultan Süleymân’ın yukarıda alıntılanan şiirinde örneklenir, *iy Muhibbî yürü ‘âlemde tecerrüd ehli ol/ tâ ki hemser olasın göklerde sen ‘İsâ ile* “Ey Muhibbî, devam et ve dünyada münzevilerden ol böylece cennetteki İsa ile denk olabilirsin” (DivSül Jacob 65 Nr. 32).⁷²

Adamovic (256-7), on sekizinci yüzyıla dek hemen her durumda “istek” olarak rastladığı ek için, kabaca *kaçılmazlık, yeterlilik, dilek ve gelecek zaman* gibi işlevleri kuşatan bir görünümde olduğu sonucuna varır.

§10. Adamovic’in (257-259) topladığı birkaç kelime ve kelime grubunda epistemik ve deontik kiplik görülmektedir. Aş Şemseddin, dini şiirinde redif olarak *olmağ gerek*’i kullanır (Aş Şems Eraslan, 45). C. S. Mundy, dışsallık (dıştan gelen), gereklilik ve uygunluk ifade eden *-mek gerek*’li alıntılarını yayınlamıştır: *Memleket ve pâdişahlık kimseye kalmaz bunlaruñ ile fahr itmemek gerek; fahr ‘ilm ile ve tevâzû ile itmek gerek* “Mülkiyet ve hâkimiyet geçicidir ve kimse bunlarla iftihar etmemelidir; bilim ve mütevazılık ile iftihar etmek gerek” (Anonim, ‘*Acâyibü’l-mahlûkât*; Mundy, “Syntax”, 289). *Pes imdi mu’minüñ himmeti ol veçhile olmağ gerek ki cehd idüp meydan-ı cibâdetde ilerü geçe-bile tâ ki cennete giricek dahı ‘lâ makama yitişe-bile* “Müminin gayreti öyle olmalı ki cennete girdiğinde daha üst makamlara erişebilmek için mücadele edip ibadet alanında en ileriye geçmeli” (Cinân-i Cenân, 836/1432 tarihli elyazması; Mundy, “Gerund”, 311). Standart {A} ekinin, *bilmek* yardımcı fiili ile birleşik bir yapı oluşturduğu istisnai kullanımını örnekleyen cümle Mundy’dan alıntılanmıştır.

71 Kararlılık ifade eden bu ve diğer cümleler için bk. Waetzoldt, 225.

72 Yardımcı cümlelerdeki *tâ kim* için bk. Adamovic, 257; on altıncı yüzyıl için bk. Waetzoldt, 230.

§11. Eski Anadolu Türkçesi Kiplikleri

epistemik kiplik ⁷⁴	içsel kiplik ⁷⁵	deontik ⁷³ dışsal kiplik ⁷⁶
KESİNLİK {IsAr}	KARARLILIK	GEREKLİLİK {mAlU}
{A}	gerek	
↓	↓	↓
KAÇINILMAZLIK		
↓	↓	↓
TAHMİN		TAVSİYE
↓	↓	↓
{IsAr} ALIŞKANLIK DOĞA KANUNLARI VARSAYIM	AMAÇ	
↓	↓	↓
DÜŞÜK OLASILIK	{mAz} İSTEKLİLİK { ^o r} YAPMAK İSTEMEK	UYGUNLUK
OLASILIK 1 ⁷⁷	UMUT	
OLASILIK 2 ⁷⁸	{-A bil} YETERLİLİK {-A/-U + umak}	İZİN

§12. Sonuç. EAT'deki {IsAr}, kullanılmaya başladığı ilk zamandan beri, gelecek zaman eki olmanın yanı sıra, {dUr} eki ve zarf cümlecikleri ile sağlanan yardımcı anlam eşliğinde epistemik nüanslara da sahipti⁷⁹. Yeni kip eki {AcAK} ve istek eki {A} yanında, birçok fonksiyonu ile kullanımda kaldı, ki bu fonksiyonlar,

73 Vazifeye dayalı "zorunluluk".

74 Bilgiye dayalı "zorunluluk".

75 İçeriden gelen, iradeye dayalı durumlara yönelik kiplik türü (çev.).

76 Dışarıdan dayatılan durumlara yönelik kiplik türü (çev.).

77 "Olasıdır ki..."

78 "... için ...-mak olasıdır"

79 Johanson, "Gerunds", 150.

eski form {IsAr}'ın on altıncı yüzyılda zamansal ve kiplik geleceği ifade etmek için neden dirildiği sorusunun altında yatan gerekçelerden biri olabilir. İkincil olarak, çok heceli kelimelere gelen {IsAr} eki, vezin açısından işlevsel olan {BAn} gibi⁸⁰, vezinle yazılmış metinlere uygundu; zira bu eki alan kelimeler – . – – gibi uyakları biçimlendirmişlerdir. Konumuz, bu şekilde, nesri şiirden ayıran dilbilimsel yapının görünüşlerini tanımlamanın mümkün olup olmadığını ele alan eski bir soruya da katkıda bulunabilir.⁸¹ Şu anda malzemenin geleneksel tasnifine ilişkin meseleyi gündeme getirirken, herhangi bir sanatçının {IsAr} lehine karar vermesini sağlayan şahsi gerekçelerini belirleme kıstasını onun bir eserine uyguladığımızda bize, buna ne gibi cevapların bulunabileceğini görmek kalır. Bu durum, dinî ve lâdinî nesir arasında, *ğazavātnāme* ve divan şiiri arasında genel bir ayırım yapılmasının ertelenmesine sebebiyet verir. {IsAr} veya {AcAK} biçimlerini barındıran muhtelif eserler, tarzlarıyla toptan bir tasnife giren yazar veya eserlere nazaran çok daha az olarak tümünden bir kategoriye atfedilebilir.⁸² Her bir veri ayrı ayrı değerlendirilmek zorundadır. Aynı şekilde, {(y)IcI}, {dAcI}, {(y)AsI}; {AcAK} partisipi, geniş zaman eki gibi diğer eklerin işlevleri saptanmamış durumdadır; ancak bunu örneklemeye devam etmek amacımı aşacaktır, zira yalnızca seçmiş olduğum çalışmanın kısıtlı bir parçası üzerinde öne sürülen değerlendirmeleri paylaşmayı amaçladım.

80 Johanson, "Gerunds", 137. krş. G. Doerfer, *Vokalismus*, 33.

81 J. P. Thorne, "Generative Grammar and Stylistic Analysis", in J. Lyons (ed.), *New Horizons in Linguistics*, Harmondsworth 1973, 192; krş. Bodrogligeti, "Isar", 1970.

82 bk. B. Flemming, "Bemerkungen zur türkischen Prosa vor der Tanzimāt-Zeit", *Der Islam* 50 (1973), 157-167

Ermeni Kıpçakçasının Diyalektal Farklılaşması Üzerine Edward Tryjarski* Çev. Hasan Kapdan**

1957 yılında, Ermeni-Kıpçak versiyonuyla yazılmış “Polonya Ermenilerinin Hukuk Kitabı”nın yayımcıları M. Lewicki ve R. Kohn bir kuram ortaya attılar. Bu kuramda, onlar Ermeni Kıpçakçasının diyalekt olarak ayrıştırılması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu kurama göre yukarıda belirtilen tarihe kadar incelemesi yapılmış metinlerde, iki diyalekt ayrımı yapılmalıdır. Ermeni Kıpçakçasını oluşturan şivelerden biri, Osmanlıcadan etkilendiğine dair kanıtlar içermektedir.(1) Yazarlar, bu varsayımı destekleyici bir kanıt göstermemişlerdir. M. Lewicki’nin erken çıkışı, onun henüz başlamış çalışmalarını ileri götürmesine izin vermemiş ve bahsedilen kuram ne bir kabulle ne de bir reddedişle karşılık bulmuştur. Özellikle, bu ayrımın ne olduğunu teorik olarak haklı çıkarabilecek hiçbir kural kabul görmemiş ve buna imkân verebilir gerçek nitelikli özellikler belirtilmemiştir. O zamandan bu yana yaklaşık 30 yıl geçmesine rağmen sorun hala güncelliğini korumaktadır ve bütün dikkatimizi bu soruna vermemiz gerekmektedir. Daha çok bu, söz konusu dilin oluşumu ve onun diğer Türk dilleriyle ilişkisi bakımından mükemmel bir başlangıçtır.

Bu arada iki Ermeni-Kıpçak diyalekti düşüncesi, Codex Cumanicus’un ilk zamanlarda gözlemlenmiş iki hatta üç diyalektinin varlığıyla aynı döneme rastlar. Maalesef yalnızca birkaç örnekle desteklenmiş bu varsayım, A. v. Gabain(2) tarafından tartışılmış, son dönemlerde kabul edilmiş ve L. Ligeti(3) tarafından derinlemesine ele alınmıştır. Bununla birlikte, araştırmanın mevcut durumu bize, söz konusu iki dildeki diyalektal farklılaşmayı uzlaştırma zeminini vermemektedir. Bu durumda daha düşük bir ihtimalle, son dönemde Y. R. Dashkevich(4) tarafından ileri sürülen teze göre bu diller arasındaki ilişki, görünüşte olduğu kadar yakın değildir. Diğer yandan, üç diyalekte ayrılmış Karaimce örneği, açık bir biçimde bizi bu sahada, konu hakkında yapılan çalışmalar üzerine yoğunlaşmaya davet etmektedir.

Ermeni Kıpçakçasının diyalekt olarak farklılaşması sorununun araştırmacısı ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorlukların bazıları, kuramsal

* E. Tryjarski’nin 1987’de Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten dergisinde çıkan, *On Dialectal Differentiation of Armeno-Kiptchak* başlıklı makalesidir.

** Çeviren, E. Tryjarski’nin 1987’de Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten dergisinde çıkan, *On Dialectal Differentiation of Armeno-Kiptchak* başlıklı makalesidir..

nitelikte olup kalan zorluklar, bizim şimdiye kadar yayına hazırlanmamış muhtemel çoğunlukta var olan Ermeni Kıpçakçası elyazmaları hakkındaki henüz yetersiz bilgimizin sonucuyla ilgilidir.

“Diyalektler” hakkında konuşurken, kendiliğinden “dil” ile “diyalekt” arasındaki karşılıklı ilişkinin çok tartışmalı ve kılı kırk yaran sorunu ile karşı karşıya kalırız. Şimdiye kadar Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili olduğundan çok fazla araştırmacının düşüncesi şu yöneydi: Kendine özgü fono-morfolojik özellikleri, söz varlığı ve kaydedilmiş ve hatta basılmış çok katlı ve çeşitli metinlerindeki alfabetinin kullanımı nedeniyle Ermeni Kıpçakçası, “dil” olarak adlandırılmaya değerdir. Bu bakış açısından yola çıkarak ihtimal verilebilir diyalektleri belirlemek için yapılacak bir girişim şeklen güdülenmektedir. Ancak burada bile alfabe, ödünclemeler ve başka dilden alıntılar gibi kılıfları bir kenara koyup onun en eski katmanındaki arı dilbilimsel Türkçe malzemeyi incelersek karşıt bir görüş kabul edilebilir. Bu durumda, F. V. Kareelitz ve Greifenhorst’un, 1912’de Ermeni Kıpçakçasını “diyalekt”(5) olarak belirleyip ortaya koyduğu görüşü doğru olarak düşünülebilir.

Zorluğun diğer bir yanı, genelde diyalektlerin kendilerine dayandırılan özellikleriyle ilgilidir. Morfolojik ve sentaktik özellikleri hariç, onun kendine özgü fonetik ve leksik özellikleriyle -sonucusunu dışarıda tutarak- bütün bir millete ait dilin çeşitliliği olarak diyalekti tanımlamak için bunu, bir zemine oturup sadece istisnai durumlarda da sosyal bir plana dayalı kural haline getiririz. Ermeni Kıpçakçası olayında, zemin unsurunu kesin ve açık olarak belirtmek zordur; hatta anlamsızdır. Aslında, doğrusunu söyleyelim, Luck ya da Zamost’taki Ermeni Kıpçakçası konuşurlarının, Lvov ya da Kamenets’tekilerden farklı bir biçimde konuştuğunu kanıtlamakta hala yetersiz kalırız. Bu bağlamda, onların Ukrayna’yı yurt edinmelerinden önceki belirli Ermeni Kıpçakçası konuşurlarının dilbilimsel ayrışımı hakkında konuşmak daha akla uygundur.

Burada Ermeni Kıpçakçasının toplumsal ve bireysel farklılaşması problemine geliyoruz. Şimdiye kadar, içeriklerine bağlı olarak ilgili yazmaların dili arasında farklılıkların var olduğu gözlemlenmiştir: Hukukî, tarihî, dinî ve dilbilimsel nitelikli metinlerde çeşitli üsluplar kullanılmıştır. Bu ortak olgu, bununla birlikte, dilin içsel gelişimi ile ilgilidir ve onun diyalektal sorunla ilgili yapacağı bir şey yoktur. Dolayısıyla, şimdiki şartlara göre temelde, yani bölgesel anlamında, bu dilin kullanıldığı büyük ve küçük şehirlerdeki değişik kolonilere neredeyse bağımlı olan Ermeni Kıpçak diyalektlerine gelirsek, bunun bir temelini olmadığını sanıyoruz ve diyalekt coğrafyasıyla uyumlu bazı eş sesbirimlerini (izofon), eş biçimbirimlerini (izomorf) ya da eş sözcük çizgilerini (isoleks) ortaya çıkarmak için hiçbir sonlandırıcı gayret gerekelendirilemez veya en iyi ihtimalle bu erkendir. Bunun için çeşitli sebepler vardır. İlki, Ukrayna’da gelişmiş olan ve yaklaşık iki yüz yıl geçmişe uzanan Ermeni

Kıpçakçası süresi, -dalga teorisine göre- yeni bir uyumu ve benimsenebilir durumları ortaya çıkarmak için çok kısaydı. İkinci olarak, Ermeni Kıpçakçası konuşurlarının hatırı sayılır derecedeki değişkenliği söz konusu olmalıydı: Sadece uzak yerlerden akıp gelen yeni gruplar değil, ayrıca bir koloniden başka bir koloniyeye bireylerin ve ailelerin göçleri de yaygın olmalıydı.

Bununla beraber yukarıda bahsedilenlerin hepsi şu anlama gelmemektedir: Ermeni Kıpçakçasının diyalekt olarak farklılaşması sorunu, hiç bir şekilde ortadan kalkmamaktadır. Durum böyledir ama çözüm için başka bir düzlemi, artzamanlı açıdan, daha açıkçası tarihsel diyalektoloji çerçevesinde bölgesel ve tarihi düzlemleri birleştiren bir formülle uygulamaya koymak gerekmektedir.

Sorun, artzamanlılık olunca sonraki iki süreç birbirinden ayrılmalıdır:

1. Mevcut bilgilerimizin ötesinde Ukrayna-Polonya topraklarına yerleşmeden önceki dönem
2. Bizim sahip olduğumuz iyi fakat analiz etmek için tam olarak ortaya çıkaramadığımız yerleşim sonrası dönem

Bütün sürmekte olan çalışmalar ve metin nüshalarına rağmen onun en eski yazmalarından başlayıp en yeni nüshalarına kadar, bu dilin gelişimi şimdiye kadar yeterince araştırılmış değildir. Bunun nedenlerinden biri de şudur: Ermeni-Kıpçakçası zaten görünüşünün heybetinde olup varlığı dönemi boyunca oturmuş ve oldukça olgunlaşmış teşekküllü bir karaktere sahiptir. Kuşkusuz, biz onun söz dizimi ve söz varlığına ilişkin başlangıcını ve çöküşünü gösteren, Slav dili çevresinde ortaya çıkmış özelliklerinden bir kısmını gösterebildik ama ilgili çalışmalar hala yetersizdir.

Yakın zaman önce, Daşkeviç tarafından kaydedilmiş bazı ilginç bulgular burada anımsanmalıdır. Yani, öyle ya da böyle, bazı ticari ve adli belgeler ve bu yerlerde yazılmış mektupların açıklığa kavuşturmasıyla Ermeni Kıpçakçası ikinci dönemi sürecinde de biliniyordu ve Ukrayna dışında İstanbul, Edirne ve Lublin’de kullanılmış olduğu ortaya çıkmıştı. Bu dildeki bazı kayıtlar Başpiskopos Torosoviç tarafından sağlandı ya da onun namına Roma’da kaydedildi. Kudüs’te 1619’da bu dilde bir baskı bilgisi kitabı(colophon) ve 1620’de küçük bir sözlük yazılmıştır.(6)

1969 yılında yazılmış bir evrakta 1618 yılına ait senetlerden birinin İstanbul’da yazılmış olduğu, bu belgenin dilinin de Osmanlıcadan etkilenmiş olduğu ortaya konulmuştur.(7) Gerçekten de biz orada şunun gibi biçimleri görmekteyiz: tiurk (=türk), diugul (çfr Osm. değil), giumuruk(Osm. gümrük) vb. Ayrıca, biçim bilgisi alanında yaygın Kıpçak biçimleri olan “men” ve “menim” yerine “ben” ve “benim” biçimleri ile karşılaşırız. Söz varlığı alanında, Eski Türkçe ve Kıpçakça biçimlerden “t’engri” (Allah) yerine “alla” (Allah) ve çok alışılmış “da” (ve) yerine de “ve” biçimlerini görürüz. Sözleşmenin taraflarından

birisi, (Yakup Bıçakçı adlı) bir İstanbul Musevisiydi.(8)

Hatta “Türk Savaşları Kronolojisi”nde bazı Osmanlıca kelimelerde görüldüğü gibi yukarıda bahsi geçen benzer durumlarda bile genellikle savaş öncesi gözlemlenen, “yapılmış olan haksızlıkların karşılıklı olarak affedilmesi” anlamındaki “halallaşmak” veya Ermeni Kıpçakçasında yaygın bir kelime olan “ZapuZci” ile beraber kullanılan “padişah memuru, devlet işleri sözcüsü”(9) anlamındaki *Zapici* ‘kapuçi’ kelimelerini delil olarak sunmak için alıntı olarak kullanılmış görünmektedir ve bunlar bir diyalektin varlığını kanıtlamak için son derece rastlantısaldır.

Dolayısıyla, diyalektle ilgili farklılaşma araştırmasında geriye, ilk döneme bakmamız daha isabetli olacaktır. Kırım, Dinyester ya da Don bölgelerinde(10) daha uzun veya daha kısa süreliğine yaşayan Ermeni göçmenlerin, çeşitli, diyalektal anlamda farklılaşmış Türk dili topluluklarından Kıpçak dilini öğrenmek için iyi bir fırsata sahip oldukları kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu farklılaşmanın kökleri, Türk dillerinin Batı grubu geçmişinin derinliklerine uzanmaktadır. Bu tür temasların kanıtları, özellikle somut etnik oluşumlar konusunda Ermeni Kıpçakçasının kökeninin aydınlatılmasında olduğu gibi Türk dillerinin bazı tarihî diyalektolojileri bakımından da önem arz ederdi. Maalesef, hala bu amaca ulaşmaktan bir hayli uzak durumda bulunmaktayız. Sorun önemlidir ve metinsel dayanak kapsamlı tutularak her zaman tekrar tartışılmalıdır. Bununla birlikte bu sorun yer, zaman ve Ermenileri Kıpçak diliyle tanıştıranlarla ilgili varsayımdan bağımsız olarak çözüme kavuşturulamaz. Son yıllardaki tarihle ilgili çalışmalar bizi şu sonuca götürmektedir: Ermeni göçmenlerin aslında bizim “Kıpçak dilleri” olarak adlandırdığımız dili konuşan Türklerle çok uzun süreli birtakım temasları, Kırım’da meydana geldi ve söz konusu dilin aktarımı da orada gerçekleşti. E. Schütz 1976’da yayımlanan bir bildirisinde detaylı olarak bu kabulün meydana gelmiş olabileceği Kırım kasabalarından birindeki koşullar üzerinde çalışmıştır. O, daha önce Solzat’a dikkat çekmişti. Eski Kırım, Kuman Kıpçak dilinin genellikle kullanıldığı yerdir.(11) Tıpkı Solzat yerleşik halkı gibi Kıpçak konuşurları da Polonya-Ukrayna merkezlerine doldurulmuş insanlar olmalıydı. Diğer uzmanlarca daha önce aynı şekilde, Kırım’a yerleşmiş halkın bu süreçte oynadığı önemli rol üstünde duruldu.(12) J. Dashian, Viyana koleksiyonlarında muhafaza edilen yazmaların bazılarının Kırım’da yazılmış olabileceğini düşünmüştür. Bu daha çok iki yazma ile ilgiliydi: Bir “Ermeni-Kıpçak Sözlüğü”nü içine alan Makhitarist koleksiyonun 311 nolu yazması ve “Ermeni Kilisesi Dua ve Yakarışları”nı içeren aynı koleksiyonun 143 nolu yazması.(13) Ancak Dashian’ın varsayımının yanlışlığı, yakın zaman önce Daşkeviç tarafından açıklanmıştır.(14) Onun çekincesi yerinde gibi görünmektedir ki ayrıca bu, bahsi geçen “sözlük”te rastlanabilen yüzlerce ve yüzlerce Lehçe ve Ukraynaca alıntı kelime kanıtlarıyla desteklenmiştir. Mesela, listemizi sınırlı tutmak için yalnızca “b” harfiyle başlayan kelimeleri verebiliriz(15):

bèsèda, bjeğunk'a, bidlo, bistriy, bla.(plaha), bilisk (anşesi), bilisk'iy, blisçitça bol-, blizna, blušnirça vb. Örneğin, Codex Cumanicus'ta var olan Slavca kelimelerle kanıtlanmış olduğu üzere, Ukrayna Rusçası ve Leh dili etkisinin Kırım'a ulaştığı biliniyor olmasına rağmen Kırım'daki Ermenilerce kaydedilebilen bu denli yüksek miktardaki Lehçe temel kelime varsayımı ölçüyü kaçırmak anlamına gelmektedir ve bu varsayım anlamsız görünmektedir(16).

Benzer bir durum, muhtemelen 143 nolu yazmadaki olaydır. Yazmanın son 54 sayfasını içeren kısmi incelemesi, *hétman, mur, podpora, potop, riçer, rosa* ve Ukrayna Rusçası “ders, çalışma” anlamındaki *uruh* kelimesi gibi Lehçe kelimelerin varlığını kanıtlamıştır(17).

Yukarıdaki örnekler Ermeni Kıpçakçasının diyalekt olarak ayrışması sorununun bir iç dilbilimsel incelemeyle çözümlenebileceği düşüncesini desteklemektedir. Soruna daha yakından bakalım:

Buradaki temel sorun, diyalektle ilgili bir bakış açısına ilişkin olarak düşünülebilecek tam anlamıyla bu gibi özelliklere işaret etmektedir. Ancak bu noktada fark edilmelidir ki söz konusu metnin fonolojik yorumu, Ermeni grafik sistemi ile Türkçenin fonetiği arasındaki sınır çizgisini ortadan kaldırmaktadır. Gerçek şudur ki, pek çok durumda kişi, farklı yazar ve müstensihlerce de isteğe göre başvurula gelmiş Ermeni grafik işaretiyle yorumlanmış bir fonemin yaklaşık ama gerçek değerinden emin olamaz. Burada tam anlamıyla kafa karıştıran, sesli harf sistemine (vokalizm) ilişkin problemlerdir. Şu kadarı bilinmektedir ki Ermeni alfabesi iki işareti yardımıyla, sıkça rastlanan Türkçe ö ve ü seslerini yorumlama olasılığına sahiptir ancak Ermeni-Kıpçak metinlerinde tam olarak bu yazı sistemi sadece istisnai olarak kullanılır. Böyle olunca ünlü uyumuna bağlı diğer sorunlarda olduğu gibi bu önemli noktada da tablo belirsizliğini korumaktadır(18).

Ünlü değişimlerinin kayda değer uzun listesi incelenmelidir:

- a- ~ -é- (har ~ hér; yaniçeri ~ yéniçeri; bazirgan ~ bézirgan)
- a- ~ -o- (zaton ~ zotun; maydan ~ meydan; aldawuçi ~ aldowuçi)
- e- ~ -i- (bér- ~ bir-)
- e- ~ é- (et- ~ it-)
- e- ~ je- (.....)
- i- ~ -i- (zizil ~ zizil)
- i- ~ i- (zotinli ~ zotinli)
- i- ~ -u- (džift ~ džuft)
- i ~ -u (učünçi ~ uçünçu; buni ~ bunu; zuti ~ zutu)
- o- ~ -u- (yol ~ yul; zol ~ zul; toz ~ tuz)

-u- ~ -a- (yuzov ~ yazov; džuvap ~ džavap)

-u- ~ -i- (altun ~ altin; zatun ~ zatın; suçsuz ~ suçsüz)

-u- ~ -o- (buyruz ~ boyruz). (19)

İki o- işareti kullanmanın (.. ve O) çok büyük olasılıkla fonolojik bir arka planı yoktur. Şurası çok açıktır ki, Ermeni alfabesi bir yandan Batı Türkçesinin neredeyse bütün temel fonemlerini yorumlayabilirken diğer yandan da aynı amaç için bazı işaretlere fazlasıyla sahiptir. Bu son durum, yazar ve müstensihlerin bazı işaretleri tamamen bireysel biçimde alternatif olarak kullanmalarına olanak sağlamıştır. Bu, çoğunlukla ünsüzlerle ilgilidir. Burada güzel bir örnek, büyük ihtimalle soluklu okumanın hiç var olmadığı Türkçe fonemleri yorumlamak için başvurulmuş olan Ermenicenin soluklu seslerini gösteren işaretlerin yapılış tarzına yardımcı olabilir: ata ~ at'a "baba". Bizim tahminimiz şöyledir: Türkçe dilinin ince ses değişikliklerini yakalama güçlüğü ve patlamalı-sızmalı sesler için Ermeni işaretlerinin yoğunluğu, *džuhut~džuvut*, hatta *čhut*; *oruc~orud* ve *tamzači~tamzadži* gibi eşdeşler üretmiştir.

Burada Ermeni Kıpçakçasının patlamalı seslerinin anlaşılması çok güç tablosunu hatırlatmak isteriz. Onların ad durumlarında, Türk dilinin ortak değişken sesleri b~p, d~t ve k~g, geçmişi 10. yüzyıla uzanan Orta Ermeniceyi doğu ve batı(20) olarak iki dilbilimsel kola ayıran, varlığını bugüne kadar devam ettirmiş Ermenice fonolojik karşıtlıkları b~p, d~t ve k~g ile karıştırılmıştır. Endişe edilecek nokta şudur: Alternatif olarak iki farklı alanda fonolojik bir karşıtlıkta varlığını sürdüren patlamalı seslerin iki dizisini belirten Ermeni grafik işaretlerine, sırf Kıpçakçanın patlayıcı ve iç patlamalı ünsüzlerini açıklamak için başvurmak, sonuncusunun yeni bir fonolojik inşasını pratik olarak olanaklı kılmamaktadır.

Bunu müteakip, sık görülen ünsüz değişimlerinin (alternans) bir listesini veriyoruz:

t- ~ d- (tifdar~diftar; tayfa~dayfa; tugul~dugul)

-t- ~-d- (keltir~keldir-)

-t ~-d (na.t~ na.d)

-b ~-p (dzuvab~ dzuvap)

b- ~ m- (bunung~munung; bunu~munu, vb.)

g~k- (gel~kel-)

-k~g (yuk~yug)

q~z- (zan; zaşuz)

-q~z (zasuz)

-z~-ř- (azča~ařča; sazlan~sazlan-)

-h~v- (džuhut~džuvut)

- l~~-n- (bular~bunar)
- m~~-n- (zaramγu~zaranγu)
- ng~~-n- (songra~sonra)
- f~~-v- (ufak~uvak)
- v~~-f (aruv~aruf)
- dž~~č- (džuvap~čavap)
- dž~~č- (toradži~torači)
- dž~~č (orudž~oruč)
- š~~-z- (ošta~ozta) vb.

Ermenicenin alfabetik işaretlerinin zenginliği ile birlikte fonetik değişmeler, *zaramzu~zaranγu~zarankγu~zaranzu* ya da jiltrim~jertrim ve bunun gibi Ermeni Kıpçakçası kelimelerde çokbiçimliliğe neden olmuştur.

Ayrıca Ermeni Kıpçakçasında bunun gibi iyi bilinen fonetik olaylar şunlardır: benzeşme ve benzeşmezlik (sossuz<sozsuz; bittir-<bit-dir-), göçüşme (bayram<bayram; zanča<začan), ünlülerin erimesi (zz<ziz; vozs<vozësa) ve ünsüzlerin erimesi (idži<indži; išan<nišan; bi<biy; karvasara<karvansaray), ortaya eklenmiş (interpalation) ilave veya parazit fonemler ekleme (biznim<bizim; čivit<čift) vb. Bu olayların bazıları ortak bir niteliğe sahiptir ve diğer Türk dillerinde gözlemlenebilir; diğerleri ise münferittir. Dolayısıyla, belirli bir yazar veya müstensih tarafından az ya da çok kullanılmıştır. Onların bir kısmının, diyalekt ile ilgili bir incelemede ayırıcılar olarak iş görebileceği göz ardı edilemez.

Gelecekte, var olan tüm Ermeni Kıpçak metinlerinden en arzu edilen yayını ve bilgisayara geçirilen hesaplamaların mümkün bir uygulaması kesinlikle bu dilin görüntüsünü daha net hale getirecektir. Bununla birlikte benim tahminim o ki, bugün yüzleştiğimiz sorun, o zaman bile denilebilir ki, diyalekt ile ilgili incelemede uygulanabilir ilgili özelliklerin seçimi, araştırmacılar için kalıcı, çözülmesi zor durum olarak kalmaya devam edecektir.

Dipnotlar:

1. “Les monuments dont il est question ici sont rédigés dans deux dialectes dont l’un paraît avoir subi l’influence de la langue turque osmanlie”, M. Lewicki- R. Kohnowa, La version turque – kiptchak du “Code des lois des Arméniens polonais” d’après le ms. No 1916 de la Bibliothèque Ossolineum, RO XXI; 1957, p. 157. Ya. R. Daşkeviç, “Armyano-kıpçakskiy yazık: etapı i istorii”, Voprosı Yazıkoznaniya, 1983/I, s. 101.
2. A. von Gabain, Die Sprache des Codex Cumanicus, PhTF, I, 1959, p. 46-47.
3. “The double distribution of the Coman language of the Codex Cumanicus clearly proves that the dialects were spoken in two different regions; the first in territories in direct contact with the Italian colonies, and the second by the Comans/Tatars/ among whom the Franciscan missionaries worked”; “Roughly speaking, the material of the Codex can be

- divided into two major dialects”, L. Ligeti, *Prolegomena to the Codex Cumanicus*, in: *Codex Cumanicus Edited by G. Kuun...*, Budapest Oriental Reprints, Series B 1, pp. 20, 24.
4. Daşkeviç, op. cit.; the same, “Codex Cumanicus-voprosi voznikoveniya”, *Voprosi Yazıkoznaniya*, 1985/4, p. 72-83.
  5. “...bisher noch nicht behandelten tatarischen Dialekt der Armenier in Polen...”; “...das tatarischen Idiom...”, F. v. Kraelitz-Greifenhorst, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, WZKM, XXVI, 1912, p. 308-309.
  6. Daşkeviç, “Armyano-kıpçakskiy yazık: etapı i istorii”, p. 101.
  7. Ya. R. Daşkeviç- E. Tryjarski, “Armyano-kıpçaksikiy dokument iz Konstantinopolya 1618 g., *Folio Orientalia*, XI, 1969, pp. 123-137.
  8. Named Jakup Biçaqçi = Iakup Nozownik, Daşkeviç- Trijarski’ op. cit. pp. 124, 125, 127.
  9. E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-21*, Budapest 1968.
  10. “Mıy şçıtayem, çto protsess yazıkovoy kıpçakizatsii ohvatil dispersno vse armyanskoe naselenie Krima, Povol’jıya i Podnestroviya, a poiski konkretnogo tsentra projıvaniya armyan kıpçakofonov v Krimu ne mogut uvençat’sya uspehom“, Daşkeviç, *Armyano-kıpçakskiy yazık : etapı i istorii*, p. 93.
  11. E. Schütz, “Armeno-kiptschakisch und die Krim, in: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julies Németh*, Budapest 1976, s. 201.
  12. F. Macler, J. Deny, T. Kowalski, M. Lewicki and others.
  13. J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten Bibliothek* zu Wien, Wien 1895, pp. 78, 162.
  14. “No soobşçeniya Taşnyana i Maklera postroeni v znaçitelnoy mere na nedorozumehah“, Daşkeviç, *Armyano-kıpçakskiy yazık; etapı i isterli*, p. 94. “However, part of the suppositions made by Taşyan and Macler as well as other references in various catalogues and reviews of manuscripts, have not yet been checked”, the same, *Who are Armeno-Kipchaks? (On the Ethnical Substrate of the Armenian colonies in the Ukraine)*, *Revue des Etudes Armeniennes*”, N.S. XVI, 1982, p. 392.
  15. E. Tryjarski, *Dictionnaire armeno-kiptchak d’apres trois manuscrits des collections viennoises*, I, Varsovie 1968-1972, fasc. I.
  16. On the Coman-Slavic linguistic contacts see well-known studies by K. H. Menges, N. A. Baskakov and A. Zajaczkowski.
  17. E. Tryjarski, *The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armeni* (in print).
  18. The question was often discussed by Kraelitz-Greifenhorst, Dent, Kowalski, Pritsak and especially by Ö. Schütz. *On the Transcription of Armeno-Kipchak*, AOH, XII, 1-3, 1961, pp. 139-161.
  19. These and following examples have been mainly taken from the texts edited by Lewicki-Kohnowa (Code...), Kraelitz-Greifenhorst (*Sprachprobe = Psalm 50 [51]*), Tryjarski, (*Dictionnaire*).
  20. Cfr. for instance J. Karst, *Historische Grammatik des Kilikisch – Armenischen...*, Strassburg 1901, p. 1, 75 ff. In reality, this process was very complicated. Cfr. A. Pisowicz, *Le développement du consonantisme armenien*, Wrocław – Warszawa – Krakew – Gdansk 1976.

Türkiye Türkçesinde Çokanlamlılık ve Eşgösterenlilik*

Yuriy Viladimiroviç Şeka**

Çev. Reshida Adzhumerova***

Çev. Emine Atmaca****

Bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki leksik-çokanlamlılığın bazı hususları üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu çalışmada eşgösterenliliğin çokanlamlılıktan ayrılma nedenleri de ele alınmıştır. Bilindiği üzere “çokanlamlı bir kelimenin farklı leksik anlamları ile eşgösterenli kelimeler arasında kesin bir sınır belirlemek” (Şanskiy, 2007:52) zordur. Gerçekte böyle kesin bir sınırın olmaması yüzünden sözlüklerde kelimelerin dizilişinde yanlışlıklar yapılır. Mesela; A. N. Baskokov, Türkçe-Rusça Sözlüğü’nde (Baskokov, 1977) *mal* kelimesini, *mal I* ‘büyük baş hayvan’ *mal II* ‘1. Mülk 2. Varlık, servet 3. (satılık) ürün’ olarak eşgösterenli vermiştir. Türk Dil Kurumunun 1998 yılında yayınladığı Türkçe Sözlükte ise çokanlamlı olarak kaydedilen *mal* kelimesi vardır ve anlamları da şöyledir: ‘1. Mülkiyet 2. Hayvan 3. Satılık mülk’ vb. A. N. Baskokov, Türkçe-Rusça Sözlüğü’nde *ocak* kelimesini, *ocak I* ‘1. Ateş ocağı 2. Aile’, *ocak II* ‘ocak ayı’ olarak eşgösterenli vermiştir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde ise sadece bir tane *ocak* kelimesi vardır ve anlamları da şöyledir: ‘1. Ateş yakmaya yarayan yer 2. Şömine .....11. Yılın birinci ayı’. A. N. Baskokov, Türkçe-Rusça Sözlüğü’nde *nefes* kelimesini, *nefes I* ‘1. Solunum 2. An’ vb. *nefes II* ‘Bektaşî tarikatının ilahileri’ olarak eşgösterenli vermiştir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde ise sadece bir tane *nefes* kelimesi vardır ve anlamları da şöyledir: ‘1. Soluk..... 5. Bektaşîlerin görüş ve düşüncelerini belirtmek için yazılmış şiir’. A. N. Baskokov’un Türkçe-Rusça Sözlüğü’nde bir tane *kalkan* kelimesi vardır ve anlamları da ‘1. Silah, kalkan 2. Askeri bir terim 3. Biyolojide bir balık terimi, Karadeniz’deki balık türlerinden biri’dir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde ise *kalkan* kelimesi *kalkan I* ‘korunmalık’ ve *kalkan II* ‘büyük yassı balık’ olarak eşgösterenli verilmiştir. A. N. Baskokov, Türkçe-

* Bu makale, Voprosı Altaıskoy Filologii (Pamyati E. R. TENİŞEVA) Rossiyskaya Akademiya Nauk, İnsititut Yazıkoznaniya, İnsititut Arheologii Kavkaza Sektor drevnih rukopisey (Rusya Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Kafkas Arkeoloji Enstitüsü Eski El Yazıları Bölümü) Altay Filolojisi Soruları Moskova 2008 Tezaurus kitabından alınmıştır.

** Prof. Dr., Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet (MGU) Asya Afrika Enstitüsü Türkoloji Kürsüsü Başkanı

*** Çeviren, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, reshidekirim@gmail.com

**** Çeviren, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi. (eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)

Rusça Sözlüğü'nde *kapan* kelimesini *kapan I* '*kapan, tuzak*' *kapan II* '*hasır, örtü (tütün bitkisinin filizini örten örtü)*' *kapan III* '*kapanın elinde kalmak*' *kapan IV* '*pazar tartısı*' olarak eşgösterenli vermiştir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'nde ise bir tane *kapan* kelimesi vardır ve anlamları da '1. Tuzak 2. Düzen, hile 3. Kantar'dır.¹ A. N. Baskokov'un Türkçe-Rusça Sözlüğü'nde bir tane *kaput* kelimesi vardır ve anlamları da '1. Kaput ve palto 2. Prezervatif 3. İskambilde hiç el vermeden yenme'dir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'nde ise *kaput* kelimesi, *kaput I* '1. Asker paltosu 2. Kaporta 3. Prezervatif'; *kaput II* 'İskambilde hiç el vermeden yenme' olarak eşgösterenli verilmiştir. A. N. Baskokov'un Türkçe-Rusça Sözlüğü'nde *mahsus I* '1. Özel 2. Ayrıcalıklı'; *mahsus II* '*kasten, özellikle*' *mahsus III* '*duyulan*' olarak eşgösterenli verilmiştir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'nde ise *mahsus* kelimesi, *mahsus I* '1. Özgü 2. Münhasır 3. Özel olarak bilhassa' *mahsus II* '*Duyulan*' olarak verilmiştir (yani; A. N. Baskokov'un Türkçe-Rusça Sözlüğü'nde *mahsus II* ve *mahsus III* olarak eşgösterenli verilen kelime, Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'nde *mahsus II* maddesinde çokanlamlı bir kelime olarak kaydedilmiştir.)

Tam eşgösterenlilik, (bu türden eşgösterenlilikte şekilleri aynı olan kelimeler aynı gramatik türe de aittirler) Mesela; *kurt I* '*dağdaki hayvan*' *kurt II* '*haşere*'; *bağ I* '*üzüm bağı*' *bağ II* '*düğüm*'; çil I '*kuş adı*' *çil II* '*ben*'; *top I* '*(oyun)*' *top II* '*silah*'; *el I* '*organ*' *el II* '*yabancı*'; *ocak I* '*ateş yakılan yer*' *ocak II* '*Ocak ayı*'; *bitmek I* '*tükenmek*' *bitmek II* '*ortaya çıkmak*'; *dikmek I* '*dikmek*' *dikmek II* '*dikiş dikmek*'; *değmek I* '*dokunmak*' *değmek II* '*değeri olmak*'. Bunun yanında mesela; Eski Türkçede *kurt* kelimesi '*haşere adlarında*' kullanılırdı. Ormandaki hayvan anlamında kullanımı ise '*tabu*'dur (Tenişev, 2001:181). Türkçe Sözlükte *top* kelimesinin anlamları çokanlamlı olarak verilmiştir. Aynı şekilde *ocak* kelimesi de çokanlamlıdır. Tahminimize göre *kaynak* kelimesi *kaynak I* '*suyun çıktığı yer*' *kaynak II* '*demirin kaynak yapılması*' şeklinde çokanlamlı olarak verilmesi gerekiyorken anlamların *kayna-* kelimesinden türemesi dolayısıyla tek maddede verilmiştir. *kayna-* kelimesinin anlamları, '1. Fokur fokur kaynamak, kaynaktan fokurdayarak çıkmak ... 6. Birleşmek, kaynaşmak'tır. Bu yüzden bütün sözlüklerde -benimki de dâhil (Şeka, 2002)- *kayna-* kelimesi tek maddede, çokanlamlı olarak verilmiştir. Ancak teorik olarak bu meselenin daha ciddi ele alınması ve ispatlanması gerekir.

1 Türkçe Sözlükte (2005: 1067) *kapan (I)* ve ondan türemiş *kapanca (I)* kelimelerinin kökeni için parantez içerisinde Arapça *qabbān* kelimesi verilmiştir. *kapan (I)* ve *kapan (II)* kelimeleri, Türkçe Sözlüğü hazırlayan sözlük kurulu tarafından birbirine karıştırılmıştır. *kapan (I)* Türk dili vokabülerinin öz malıdır ve kelimenin çok sayıda türemişi vardır. Ancak '*pazara satılmak üzere gelen yiyecek maddelerinin tartıldığı resmî büyük kantar ve bu kantarın bulunduğu yer*' anlamındaki *kapan (II)* ise köken olarak Arapça *qabbān* 'el kantarı, terazi skalası, kantar' (Mutçalı, 1995: 686) kelimesinden gelmektedir (çevirenin notu).

Tam olmayan eşgösterenlilik, farklı kelime çeşitlerini içine alır. Bu nedenle şekillerinin aynılığı (yani bu çiftlerin eşgösterenliliği) çelişkiye yol açmaz: *yüz I* ‘rakam’ *yüz II* ‘sima, yüz’; *dolu I* ‘tam’ *dolu II* ‘yağmur’; *yaş I* ‘insan yaşı’ *yaş II* ‘gözyaşı ve ıslak’; *ekmek I* ‘tohum ekme, ekin ekme’ *ekmek II* ‘ekmek’; *kaymak I* ‘sütün üzerindeki yağlı kısım’ *kaymak II* ‘kayma hareketi’ ve *çakmak I* ‘çakma hareketi’ *çakmak II* ‘çivi çakmak’.

Telaffuzları aynı yazılışları farklı olan kelimeler (omofon) şunlardır:

at (hayvan) - *ad* (isim)

öğle (öğle vakti) - *öyle* (zarf)

çiğ (pişmemiş) - *çiy* (bitkilerin üzerindeki küçük su birikintisi)

Leksik–gramatik eşgösterenlilikte şekilleri aynı olan kelimeler (omofon) vardır.

Türkiye Türkçesinde bu türden örnekler yaygındır. Fiilin *emir kipi* ile *a) sıfat b) zamir c) isim*’lerde köklerin aynılığı sık rastlanan bir durumdur. Mesela;

a) *ak* ‘renk’ - *ak* ‘fiil-emir kipi’; *al* ‘renk’ - *al* ‘fiil-emir kipi’; *az* ‘az olma durumu’ - *az* ‘fiil-emir kipi’; *boz* ‘renk’ - *boz* ‘fiil-emir kipi’; *geç* ‘erkenin zıttı’ - *geç* ‘fiil-emir kipi’; *kır* ‘renk’ - *kır* ‘fiil-emir kipi’.

b) *kaç* ‘kaç, ne kadar’ - *kaç* ‘fiil-emir kipi’

c) *an* ‘zaman dilimi, en kısa zamanı’ - *an* ‘fiil-emir kipi’; *ek* ‘ilave’ - *ek* ‘fiil-emir kipi’; *et* ‘insan ve hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka’ - *et* ‘fiil-emir kipi’; *gül* ‘güllgillerin örnek bitkisi’ - *gül* ‘fiil-emir kipi’; *in* ‘mağara’ - *in* ‘fiil-emir kipi’; *kap* ‘kap kacak’ - *kap* ‘fiil-emir kipi’; *kan* ‘atardamar ve toplardamarların içerisinde dolaşan kırmızı renkli sıvı’ - *kan* ‘fiil-emir kipi’; *kıl* ‘üst deri olan ipliksi uzantı’ - *kıl* ‘fiil-emir kipi’; *kır* ‘step’ - *kır* ‘fiil-emir kipi’; *sal* ‘birçok kalın direk yan yana bağlanarak yapılan, düz ve korkuluksuz deniz ve ırmak karşıtı’ - *sal* ‘fiil-emir kipi’; *yan* ‘taraf, yön’ - *yan* ‘fiil-emir kipi’; *yat* ‘özel gezinti gemisi’ - *yat* ‘fiil-emir kipi’; *yaz* ‘mevsim’ - *yaz* ‘fiil-emir kipi’.

Aşağıda *a*, *b* ve *c* maddelerindeki durumlarla ilgili çok sayıda şekilleri aynı olan (omofon) yapılar vardır:

a) – Vş- f.i.y. eki ve işteşlik eki olunca; *bakış*, *buluş*, *çöküş*, *dönüş*, *dövüş*, *görüş*, *gölüş*, *konus*, *ölçüş*, *öpüş*, *örtüş*, *ötüş*, *sövdüş*, *sürtüş*, *tutuş*, *vuruş*, *uçuş* vb.

b) Yapım eki ve edilgenlik eki olunca; *kurul*, *koşul*, *kızıl*, *atıl*, *kasıl*, *asıl*, *çakıl*, vb.

c) –Vn- yapım eki ve dönüşlülük eki olunca; *alın*, *gelin*, *kalın*, *kesin*, *kıymın*, *değın*, *sığın*, *yakın* vb. (Bu durumda -ın eki kip eki olarak geçmez.)

İsim ve fiilin gelecek zamandaki şekli aynı olabilir: *yer I* ‘mekân’ *yer II* ‘yeme hareketi’; *kor I* ‘iyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun

parçası' *kor* II 'koyma hareketi'. İsim ve isim fiil şekli aynı olabilir. Mesela; çizme. Türkiye Türkçesinde çok sayıda kelime türetme (konversiya) sonucunda oluşan eşgösterenlilikler de olabilir: *gelir, gider, açar, çıkmaz, utanmaz, gelecek, dolmuş, geçmiş, yemiş, okumuş, olmuş* vb.

Şimdiki zaman ekinin bazı biçimleri ve dönüşlülük ekini almış bazı kelimeler de aynıdır. Mesela; *inceliyor I* 'herhangi bir kitabı incelemek, araştırmak' ve *inceliyor II* 'zayıflamak' gibi. Bu kelimelerin mastar şekilleri, *incelemek* ve *incelmek*'tir. Mesela; *taşıyor I* 'herhangi bir nesneyi üzerinde taşımak' *taşıyor II* 'suyun taşması' gibi.

Fiilin olumsuz biçiminin eki $-mA^2$ ve yapma eki $-mA^2$ ile oluşan kelimeler yazılışta aynıdır; ancak telaffuzda farkları vardır. Buna *amograf* denir. Mesela; *gelme, kavlama, başlama, temizleme* vb.

Başka tür amograflar da şunlardır:

a) III. şahıs tekildeki (yüklemin) $-DI^4r$ eki (vurgusuz) ve ettirgenlik eki $-DI^4r$. Mesela; *güldür, aldır* vb.

b) $(-IA^2)$ ile edatı ve $-IA^2$ (f.i.y.e). Mesela; *elle, kolla, başla, salla, topla* vb.

Türkiye Türkçesinde $-mA^2$ eki ile f.i.y. ve isim (sıfat)'ın şekillerinin aynı olduğu ile ilgili düzenli çokanlamlılık veya eşgösterenlilik durumları vardır. Bazı araştırmacılara göre fiilden türemiş olan isim sadece hareketi değil, onun sonucunu yansıtmaya rağmen semantik gelişim o kadar derinliğe ulaşabilir ki, tek kelime içerisinde farklı anlamların uyumsuzluğu söz konusu olabilir; yani bu durumda eşgösterenlilik (Ahmanova, 2004:126) meydana gelebilir. Rus dili için şu örnekler verilebilir: *vzvod* (*vzvesti* fiili ve burma mekanizması) ve *vzvod* (askeriyede bir bölük), *zavod* (*zavodit'* fiilinden) *zavod* (fabrika) vb. Türkçe sözlüklerde bu durumlar yine de eşgösterenlilik olarak değerlendirilir. Çoğu zaman da teorik olarak eşgösterenlilik bazen net bir şekilde görülebilir. Mesela; çarpışma, boşanma, çıkarma, çıkartma, koruma, kalma, kırma, yapma. Düzenli eşgösterenliliğin olduğu bir durum daha vardır: Mesela; bir kelime hem kişinin mesleğini, hem hareketini veya aracı olduğu durumları ifade edebilir; *koruyucu, kurucu, karıştırıcı, verici (teslimatçı), alıcı, uçucu, soğutucu, temizleyici, eğitici* vb. Diğer eklerin özellikleri ile de oluşan çokanlamlılık durumları vardır: a) Kelime yapım ekleri; *gecelik, sabahlık* vb. b) Kip ekleri; *bulun-, atıl-, tutul-, kilitlen-, kenetlen-, görün-* 1. 'görünür olmak' 2. 'dışarıdan gözükmek', *soyun-* 1. 'üzerini çıkartmak' 2. 'herhangi bir işe başlamaya hazır olmak', *bulan-* 1. 'kirlenmek' 2. 'bulanık olmak' *dikil-* 1. Ağaçlar dikildi 2. Ayakta dikip durmak, *sıyırıl-* 1. Yaralanmak 2. Kaçıp gitmek; *seçil-* 1. Seçilmiş olmak 2. Ayrılmış olmak, görünür olmak; *sarıl-* 1. Sarmalamak, dolamak 2. Kucaklaşmak; *oynaş-* 1. Beraber oynamak 2. Renklerin değişken olması; *sallan-* 1. Sallanıyor olmak 2. Yavaş hareket etmek; *taşın-* 1. Kaldırılmak 2. Bir yerden başka bir yere

taşınmak; *yıkıl-* 1. Yıkılmış olmak 2. Çökmek; *toplan-* 1. Meyvelerin toplanması 2. Bir araya gelmek; *silin-* 1. Silinmiş olmak 2. Silmek; *kurul-* 1. İnşa edilmek 2. Kurum kurum oturmak, böbürlenmek; *sivril-* 1. Sivri olmak 2. Çıkmak, diğerlerinden başka olduğu fark edilmek vb.

Çokanlamlılık ve eşgösterenlilik terimlerinin ayrımında morfolojik yaklaşımlardan da yararlanılabilir. Eşgösterenlilik, daha çok *yapım* ekleri ile alakalıdır. Mesela; Rusçada *klassniy* (sınıf odası) ve *klassoviy* (siyasal anlamda sınıf). Türkçede ise şu örnekleri vardır: *sınıflı-sınıfsal*; *akılcı-akıllı*, *anamlı- anlamsal*; *duygulu- duygusal* vb. Ancak gösterilen örneklere göre türeme temelli olan isimlerin çokanlamlılığı eşgösterenlilik sayılmaz. Bu yüzden morfolojik yaklaşım diğer ölçütlerin desteğini de gerektirir. Onların arasında kelimenin cümle içerisinde (sentaktik) kazandığı anlam da önemlidir. Bu durum, çokanlamlı kelimenin bağlantı sistemini yansıtır. Bu bakış açısından hem çokanlamlılık, hem de eşgösterenlilik net olarak anlaşılmayınca şekillerin aynılığı sadece semantik olarak belli olabilir (Ahmanova, 2004:26). Mesela; *yargıla-* fiilinin anlamları, tamlama içerisinde belli olur. Kelimenin *herhangi bir kimseyi bir suçtan ötürü yargılamak* ile *herhangi bir olay karşısında hüküm vermek* anlamları arasındaki ilişkiyi belirleyen ‘bağlamdır’. *kırıl-* ‘1. Nesnenin kırılması 2. Herhangi bir kişiyi incitmek, üzmeğ; çek- ‘1. Sürüklemek 2. Çek arabanı, azarlamak’. Deyimlerdeki kelimeleri ayrı biçimde çokanlamlılığın ayrı bir durumu olarak değerlendirmek gerekir: *domuz arabası*, *hokka gibi*, *in gibi* vb. Kelimelerdeki özel anlamlar deyimlerde ortaya çıkmaktadır.

Eşgösterenlilik olayında kelimenin aynılığı tesadüfidir. Çokanlamlılıkta ise üslûpbilim açısından bazı detaylar göze çarpar. Mesela; *fırıldak* kelimesinin ‘1. Oyuncak 2. *Yelkovan* 3. *Vantilatör*’ gibi nötr anlamlarının yanı sıra ‘*hile ve dolandırıcılık*’ gibi mecazileşmiş anlamı da vardır. (Rusçada *vertuşka* kelimesinin de mecazileşmiş anlamı ‘*hafifmeşrep, sürtük kadın*’ (Ahmanova, 2004:123) dır; *iğne* kelimesinin ‘1. *Alet* 2. *Laf sokma*’; *sökmek* kelimesinin ‘1. *Dikişleri sökmek*..... 8. *Toplaşmak, yığılmak*; (krş Rusçada *valit* ‘yürümek, hareket etmek’); çürütmek kelimesinin ‘1. *Çürütmek* .....5. (*dirsek*) *Çürütmek*, çok eğitim almak (krş. Rusça *koptet* ‘uzun süre eğitim almak’); *yalamak* kelimesinin ‘1. *Yalamak* 2. *Mürekkep yalamak* (krş. Rusçada *korpet* ‘mürekkep yalamak’); *soymak* kelimesinin ‘1. *Giysilerin üzerinden çıkartılması*... 6. *Gaspetmek* (krş. Rusçada *obobirat*, *reazedet* ‘gaspetmek’)tir.

Konuşma dilinde kelimeler çoğu zaman farklı anlamlar kazanır:

Bundan bir şey çıkma

Sıktı artık

Yeni müdür öncekini aratıyor

Eski yılları arayacaksınız

Onda akıl ne arar

Onda para ne gezer
 Bu beni açmıyor
 O yere kadar uzanayım
 Sınavlar geldi çattı
 Yoksa patlatayım mı bir tane

Eşgösterenlilik ve çokanlamlılık'ı ayırmak için aranan ölçütler dışında, kelimenin birçok anlamının birleştirme ölçütü olarak kelimeye özgü tek '*çıkış nokta*'sı olan anlam kavramını iyi anlamak gerekir (Ahmanova, 2004:122). (teorik olarak bu durumu aşağıda açıklayacağız).

Kelimenin ifade ettiği nesnenin;

a) Dış benzerliği; *tırıl* '1. Kurtçuk 2. Traktörün zinciri'; *damar* '1. Vücuttaki damar 2. Mermerin içerisindeki damarlar'; *şemsiye* '1. Şemsiye 2. Bitkilerdeki şemsiye'; *at* '1. Hayvan 2. Satranç oyunundaki at'; *beygir* '1. Beygir, hayvan 2. Jimnastik aleti'; *liken* '1. Bitkilerde bir hastalık 2. Deri hastalığı' vb.

b) Özellik ve karakteristiklerin genel olması; *baş* '1. Baş 2. Rehber'; *borç* '1. Para borcu 2. Boyun borcu sorumluluk'; *dolgu* '1. Dış dolgusu 2. Koyu maden ile bir yerleri doldurma (buradaki örneklerden farklı olarak *dolgu* örneğinde Rusçadaki bu çokanlamlılık örneğinin ikinci anlamı aynı değildir. Rusçadaki *plomba* (*dolgu* kelimesinin) ikinci anlamı *mühürdür.*'); *yer altı* '1. Zemin, yerin yüzeyi altındaki bölümü 2. Yasal olmayan, kirli ve karanlık işlerin gerçekleştirildiği ortam; *kuşak* '1. Kemer 2. Nesil (Rusçada böyle bir örnek yoktur)'; *oda* '1. Oda 2. Ticaret odası'; *batarya* '1. Topçu bataryası 2. Elektrik bataryası'; *çarık* '1. Ayakkabı 2. Fren çarığı'; *kundak* '1. Bebeklerin kundağı 2. Ateşi yakmak için başka bir nesneden yaralanma 3. Top kundağı'; *çatı* '1. Dam 2. Gramerdeki kip'; *izin* '1. Müsaade 2. Ayrılma izni, tatile çıkma'; *sefer* '1. Otobüs seferi 2. Askeri sefer 3. Kez defa'; *havale* '1. Doküman transferi 2. Posta transferi'; *tezgâh* '1. Çalışma masası 2. Satış masası' vb.

Fiillerin çoğunda da anlamın genel özelliğini taşıyan temel unsur bulunabilir. Rusça ve Türkçedeki çokanlamlı fiillerin paralel örnekleri vardır. Mesela; *sayıkla-* '1. Uykuda sayıklamak 2. Saçma sapan konuşmak (Rusçada *breğit* 'sayıklamak)'; *savur-* '(Rusçada *veyat* 'savurmak, esmek) 1. Ekin saçmak 2. Rüzgârın savurması'; *dök-* (Rusçada *lit* 'dökmek) '1. Dökmeye zorlamak 2. Eritilmiş nesneden üretmek'; *mekik* (Rusçada *sonovat* 'mekik atmak, (dokumak) 1. Kumaş için temeli dokumak 2. Acele acele yürümek'; *ateşle-* (Rusçada *palit*) '1. Yakmak 2. Kurşunlamak'; *söylen-* (Rusçada *nagovarivat*) '1. Metni sessizce okumak 2. İftira etmek'; *dolandır-* (Rusçada *okrutit*) '1. Sarmalamak 2. Yalan atmak' vb.

Bazı farklılıkların mevcudluğu durumunda da yakınlık ve benzerlik durumları ilgi çekici olabilir. Mesela; *lomat'sa* '1. Dağılmak 2. Kırılmak,

eğrilmek'; *kırıl-* (bozulmak); ancak *kırıt-* 'cilve etmek; *natvorit'* '1. Belli bir miktarda karıştırmak 2. Kötü bir şey yapmak'; *halt* 'karışım'; ancak *halt etmek* 'kötü bir şey yapmak'; *sokruşat'* '1. Yıkamak 2. Üzmek'; *yık-* '1. Yıkamak 2. Bu haber onu yıkar'; *staşit'* '1. Aşağı çekmek 2. Çalmak'; *aşır-* '1. Dağdan aşağıya indirmek 2. Çalmak' vb.

Bilinen farklı özelliklerin yanı sıra uzaktan benzerlik daha sık rastlanır. Mesela; *vijimat'* '1. Çamaşırı sıkamak 2. Jimnastikte vücudunu sıkılaştırmak' *silme* '1. Herhangi bir nesneyi silme 2. Ağırlığı kaldırma'; *gnat'* 'sürmek' (anlamlarından biridir.) *sürmek* 'ishal olmak' (anlamlarından biridir.)

Farklı dillerin fiillerini karşılaştırırken çok özgün bir çokanlamlılıkla karşılaşabiliriz: Mesela; *osest'* '1. Dibe çök- 2. Oturmaya başla- ' çök- '1. Otur- 2. İmparatorluk çök-'; *otvleçsya* '1. Başka bir şeye dikkatini çevir- 2. Soyutlan- ' *oyalan-* '1. Başka bir şeye dikkatini çevir-/meşgul ol- 2. Aldatılmış ol-'; *raspolojit* '1. Yerleştir- 2. Sempatisini kazan- ' *yerleştir-* '1. Yerleştir- 2. Tokat atmak'; *upisivat'* '1. Bir yerden yazılmış olanı yerleştir- 2. Yemek yemek' *süpür-* '1. Süpür- 2. Yemek yemek'; *nadvat'* '1. Hava ile şişirt- 2. Dolandır- ' *yuttur-* '1. Yutmasına zorla- 2. Dolandır-'; *zaryadit'* '1. Fişek sal- 2. Aynı şeyi tekrarlayıp dur- ' *tuttur-* '1. Tutması için zorla- 2. Aynı şeyi tekrarlayıp dur-'; *zadavat'sya* '1. Kendine mesele edinmek 2. Kibirilen- ' *kurul-* '1. İnşa edilmiş ol- 2. Kibirilen-'; *zagonyat'* '1. Sürüyü içeriye sürüklemek 2. Sat- ' çıkar- 1. Çıkart- 2. Elden çıkar- vb.

Böyle diller arası çokanlamlılığın özgünlüğünü objektif, mantıklı sebepler ile anlatmak imkânsızdır. Şayet bu durum bu şekilde açıklanabilir olsaydı, o zaman bütün dillerdeki çokanlamlılık da aynı olurdu.

Edebî dilin sistematikliği daha yüksek olan (mantıksal, üniversal, dil üstü) seviyenin sistematikliğini yaratır; ancak bu bir dilin çıkış temelini yapısal, rasyonel, mantıksal başlangıcı demek değildir. Dil teorisini kurmak, bu teoriyi tanımlama yapmak ve bu temel üzerinde öğrenmek yapısal dilbilimin ciddi hatalarından birini oluşturur. Bahsedilmiş olanın kanıtlanması, genişçe yapısalcılığın felsefî ve fenler arası eleştirisini ister (Şeka, 2007:b).

Dilbilimin özelliği, ancak onun temelinde mantıksal yapı çerçevesindeki tanımlama olduğu zaman değil de, dilin tarihî ve (gelecekte) dil sistemli hareketin sayısal yorumlanması olduğu zaman korunur. ("dil bilimsel öğrenilmesi ancak tarihî ile olabilir") (Paul, 1960:495)

Yukarıda söylenenleri göz önünde bulundurarak aşağıdaki fikre şöyle yaklaşabiliriz: "kelimenin ve onun leksik varyantının karışımı dilbilimini aşmıştır. ..., kelimenin özdeşliği onun farklı "leksik- semantik, leksik- frezyolojik" varyantlarının bulunduğu durumlarda da bozulmayacağını şimdi kanıtlanmış saymak mümkündür" (Ahmanova, 2004:104) Bu açılım, "dil anlamının özelliğini oluşturan bir varlık çokanlamlılığı kabul etmektedir (ciddi olarak ifade edersek tek anlamlı biçimde sona

ermiş dil birimleri yoktur). Çokanlamlılığın varlığı sonlandırılmış anlam, yapısal yorum ile bir arada olamaz. Yukarıda söylenenlere göre hiçbir *leksik-semantik* varyant yoktur. Tek dilsel birim vardır. Bu husus, ilkin çokanlamlılığa özgüdür. Bu soruna daha detaylı bakarsak şunu söyleyebiliriz: Anlam değişmezliği (invariant) konusu asılsızdır (“anlamın... kendi kendiliğine değişmezlik (invariant) durumu vardır”) (Lengüistik Sözlük, 1990:81). Dil simgesinin değişmezliği (invariant) onun diğer bilimlere göre belirli şekilde yeniden ihya edilmesidir. Yani onun yapısının belirginleştirilmesidir. (Şeka, 2008:233)

Çokanlamlılık, “ilk başta aynı kök morfemin semantik gelişiminin” sonucu değildir, eski dilde yer alan farklı şekillerin zamanla aynı şekil (sinkiritizm ~ syncretism) halini almasıdır. Bu yüzden çokanlamlılık ve eşgösterenlilik ayırımında hiçbir üniversal ölçüt yoktur. Ayrıca çokanlamlılığın anlamsal, mantıksal temelini ayırımı da yoktur. Bu soruların her biri ayrı durumda ayrıca daha geniş ele alınıp incelenmelidir.

Kaynaklar

1. **Ahmanova O. S.** Oçerki po Obşçey i Russkiy Leksilologii (Genel ve Rus Leksikolojisi Üzerine Yazılar)-M., 2004
2. **Baskokov A. N. Golubeva N.P., Kyamileva A.A., Lyunimov K. M., Salimzyanova F. A., Yusipova R.R.** Turetsko- Russkiy Slovar (Türkçe-Rusça Sözlük). M., 1977
3. Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovare (Lengüistik Ansiklopedik Sözlük)
4. **Paul' G.** Prinitsipi İstorii Yazıka. M., 1960
5. **Tenişev. Ye. R. (Otv. Red.)** Sravnitel'no-İstoriiçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov. Leksikologiya. (Türk Dillerinin Tarihî - Karşılaştırmalı Grameri Leksikoloji) M., 2001
6. Şanskiy N. M., Leksikologiya Savremennogo Russkogo Yazıka (Çağdaş Rus Dilbiliminin Leksikolojisi)
7. Şeka Yu. V. Turetskogo- Russkiy Slovar' (Türkçe Rusça Sözlük) İzd-vo «Tsitadel» 4-e izd.-M. 2002 T.R.S. yayımevi
8. Şeka Yu. V. Pratiçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıka (Türkçenin Pratik Grameri). M., 2007
9. Şeka Yu. V. Vremennaya Toçka Nastoyaşçego i Prostranstvo Struktur. Vremya: Fiziçeskoye, Psihologiçeskoye, mnifiçeskoye. Sb. Trudov VI Mejdunapodnoy Konferentsii. (Şimdi'nin Zaman Noktası ve Yapıların Alanı. Dilbiliminde Yapısalcılık Temellerinin Eleştirisine Dair. // Alan ve Zaman: fizikî, psikolojik, mitolojik), VI. Uluslar arası konferans bildiri kitabı) M., 2007
10. Şeka Yu. V. Emiçeskiye Edinitsi Yazıka i Svut' Formal'nosemantiçeskoy Svayazii v znake // Lomonosovskiye çtenya. Vostokovedeniye. (Dilin Emik Birimleri ve İşarete Formal-Semantik Bağlamının Anlamı// Lomonosov Okumaları. Şarkşınaslık) M., 2008
11. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu. 9. Baskı. Ankara 1998.

*Değerlendirme
ve Tanıtmalar
Reviews*

**Karahan, Leylâ; *Türk Dili Üzerine İncelemeler*,
Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 446 s.,
ISBN 978-605-5413-07-1**

Feyzi Ersoy*

Türk diline hizmet eden değerli ilim adamlarından bazılarının makaleleri, geçtiğimiz yıllarda bir araya getirilmiş ve bir kitap hâlinde yayımlanmıştır. Reşit Rahmeti Arat, Faruk Kadri Timurtaş, Zeynep Korkmaz, Talat Tekin, Ahmet B. Ercilasun, Ahmet Buran, Mehmet Kara, Musa Duman, Gürer Gülsevin ve Mustafa Öner gibi Türkologlar, makaleleri bir kitapta toplanan isimler arasındadır. Bu isimler arasına son olarak Prof. Dr. Leylâ Karahan da katılmıştır. Karahan'ın makaleleri, Ekrem Arıkoğlu ve Dilek Ergöneç Akbaba tarafından bir araya getirilmiş ve ilim âlemine sunulmuştur.

Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın Türkçenin cümle yapısı ve Anadolu ağızları üzerindeki derin bilgisi, Türkiye Türkolojisinin tartışmasız bir gerçeğidir. Onun özellikle *Türkçede Söz Dizimi* ve *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserleri, Türkolojinin en çok başvurulan kaynakları arasındadır. Karahan'ın yeni çıkan makaleler kitabının da ilerleyen günlerde en az bu iki eser kadar çok okunacağı muhakkaktır.

Türk Dili Üzerine İncelemeler başlığını taşıyan elimizdeki eser, başta da belirttiğimiz gibi hocamızın makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuş bir çalışmadır. Kitapta en eskisi 1987, en yenisi 2011 tarihli toplam elli üç yazı bulunmaktadır. Bunlardan beşi tanıtma yazısı olup, diğerleri ise çeşitli konularda kaleme alınmış ilmî makalelerdir. Makalelerin konuları, Türkçenin tarihî dönemleri, Türkiye Türkçesinin problemleri ve Anadolu ağızları üzerinde yoğunlaşmıştır. Karahan, elli üç yazıyı çok duru ve temiz bir Türkçe ile kaleme almış; âdetâ Ömer Seyfettin'in, Yahya Kemal'in ve Atsız'ın Türkçeleriyle Türkoloji makalesi nasıl yazılır, bizlere onu göstermiştir. Kitaba sahip olanlar, onu okurken şüphesiz önce bu duru Türkçenin tadını alacaklar; en çetrefilli meseleleri bile anlama hususunda hiç de zorlanmayacaklardır.

Eserdeki makaleler, *Tarih Boyunca Türk Dilinin Yayılma Alanları* adlı çalışma ile başlamıştır. Türk dilinin tarihî gelişim sürecinin gözler önüne serildiği bu yazıdan sonraki makaleler genellikle dil tarihimiz ve Türk dilinin zenginliği gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. 121. sayfada yer alan *Köktürkçe*

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Bölümü.

Metinlerdeki Üçüncü Şahıs Özneli Ardışık Cümlelerde Özne Bağlantıları ve Belirsiz Özneli Cümleler başlıklı yazı, Prof. Dr. Karahan'ın belki de üzerinde durmayı en çok sevdiği Türk dilinin problematik temalarından biri üzerinedir. Eserin 300. sayfasına kadar devam eden sonraki makaleler de, çoğunlukla benzer nitelikteki problemler üzerinde yazılmış yazılardan oluşmaktadır. Bu bölüm belki de çalışmanın kalbi diye nitelendirilebilecek makalelerden müteşekkildir. Eserin 313-413. sayfaları arasında, hocamızın Anadolu ağızları üzerine yazdığı yazılar yer almıştır. Başta da belirttiğimiz beş tanıtma yazısı ise çalışmanın son bölümündedir. 415-435. sayfalar arasındaki bu kitap tanıtımları, "bir tanıtma yazısı nasıl olmalıdır" sorusunun cevabını net olarak ortaya koyan çalışmalardır.

Eserde yer alan ve dikkatleri çeken makalelerden bazıları üzerinde ayrı ayrı durmak istiyorum. Bunlardan ilki görülen *Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair* başlıklı yazıdır (s. 186-191). Yazar, 1990'ların başında yayımlanan bu makalesinde özetle, görülen geçmiş zaman eki *-DX'*nin *-Xp* zarf-fiil eki fonksiyonunda da kullanılması üzerinde durur. Karahan'ın hem Türkiye Türkçesi ağızlarından hem de tarihî lehçelerden verdiği şu örnekler onu doğrular mahiyettedir:

Çekdi aldun oni. "Çekip aldın onu."

...Kaganın tutdumuz. Yabgusun şadın anda ölürti. Eliğçe er tutdumuz.
"Kağanını tuttuk. Yabgusunu şadını orada öldürüp elli kadar er tuttuk."

Kalıg kaş tügdü közi yaş saçar. "Gökyüzü kaşını çatıp gözyaşı saçar."

Kardaşları Yusufi aldı gider. "Kardeşleri Yusuf'u alıp gider."

Yazar, makalenin sonunda *-mAdIn* ekinin etimolojisine katkıda da bulunmuştur. Ona göre *-mAdIn*, *-ma+di*, *-me+di* zarf-fiil ekinin *-n* ile genişlemiş şeklidir. *-mAdIp* eki de aynı şekilde *-p* zarf-fiil eki ile genişlemiştir.

Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı (s. 192-199) başlıklı çalışma ise 2008 yılında VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunulmuş bir bildiridir. Bildiride ekle ilgili genel bir kabul olan "Ek aslında başlangıçta *-sAr*'dır, *r*'si düşünce *-sA* şeklinde kullanılmıştır." görüşünün aksine fikir beyan edilmiştir. Karahan'a göre ekteki *r*, türeme bir sestir. Çünkü zarflar vurgu isteyen ve genişlemeye müsait kelimelerdir. *R*, *l*, *n* sesleri de pekiştirme işlevli seslerdendir. Bunun örnekleri gerek tarihî ve yaşayan lehçelerde (Çuvaşça da dahil), gerekse Anadolu ağızlarında mevcuttur.

Eserdeki bir başka çalışma da *Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler* (s. 211-217) başlıklı makaledir. Çalışma, bildiri olarak 1996 yılında III. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunulmuştur. Makalede, Türkçede yüklem ve ilgi hâli dışındaki bütün hâllerin sadece ekli yapılışı, bu eklerin diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebet kuran ekler

olmayışları ve iki ekin bazı dönemlerde birbiri yerine kullanılışları gibi hususlar üzerinde durulmuş; bu sebeplerle iki ekin hâl kategorisi dışında değerlendirilmesi gerektiği yönünde ezber bozan bir görüşe varılmıştır.

Yazar, *-sa, -se Eki Hakkında* başlıklı yazısında (s. 227-230) ise söz konusu ekin kip eki değil, zarf-fiil eki olduğu üzerinde durmuştur. *-sa*'nın şahıs eki alabilme özelliğinin çeşitli sebeplerle onun zarf-fiil olmasına bir engel teşkil etmediğini belirten yazara göre bütün bunların neticesinde “şartlı birleşik cümle” anlayışının da sorgulanması ve yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Prof. Dr. Karahan'ın *Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine* (s. 236-244) başlıklı çalışması da yine alışılmışın dışında yeni görüşler ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Yazar, 2000 yılındaki bu makalesinde *Türkçede Söz Dizimi* kitabının o yıllardaki baskısında yer alan bazı bilgilerden farklı görüşler ileri sürmüştür. Yazıda çok sağlam delillerle temel olarak şu görüşlere yer verilmiştir:

1. Cümle ile cümleler topluluğu arasında yapı bakımından bir sınıflandırma olamaz. Çünkü nicelikleri farklıdır.

2. Cümle farklı, cümleler topluluğu farklı şeylerdir. Biri söz diziminin diğeri ise metin dil biliminin konusudur.

2004 tarihli *Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine* (s. 254-262) adlı makalede tarihî metinlerden ve günümüz metinlerinden hareketle akuzatif eksiz nesnenin cümle içindeki konumu incelenmiştir. Bilindiği gibi belirtisiz nesnenin (akuzatif eksiz nesnenin) söz dizimindeki yeri genellikle yüklem hemen önüdür. Karahan'a göre yüklemden uzaklaşan akuzatif eksiz nesnelere genellikle sıfat tamlaması yapısındadır. Seyrek olarak isim tamlaması ve tekrar grubu kuruluşunda akuzatif eksiz nesnelere de mevcuttur.

“*Sonra, Önce*” *Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu* (s. 271-282) başlıklı çalışma ise 2007 tarihlidir. Çalışmada *-dAn önce/sonra* yapısının araştırmacılarca genellikle edat bahsinde işlendiği, ancak bunların zaman, yer, sıra anlamlarını korudukları, isimlerle aralarına pekiştirici veya derece bildiren bir unsur alabildikleri, ortak bir isim etrafında art arda kullanılabildikleri örneklerde zarf oldukları hususu üzerinde durulmuştur. Yazar bu görüşünü isim ile edat arasına başka unsurların girmediği fakat *önce* ve *sonra* kelimelerinde durumun farklı olduğu gibi birtakım sağlam delillerle de desteklemiştir.

Karahan'ın *Küçük Türkistan: Anadolu* (s. 313-319) başlıklı yazısı, Anadolu ağızlarıyla ilgili önemli bir çalışmadır. Makalede, Anadolu ağızlarında Oğuzcada bulunmayan bazı fonetik özelliklerin Kırgız, Kazak, Karaçay, Özbek, Uygur ve Karluk lehçeleriyle nasıl benzerlikler taşıdığı gözler önüne serilmiştir. Yazarın kitapta yer alan Anadolu ağızlarıyla ilgili diğer yazıları ise, ağız araştırmalarıyla ilgili teknik bazı bilgiler, yapılması gereken çalışmalar ve özel

bazı ses denklikleri üzerine yoğunlaşmıştır.

Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın makaleleri şüphesiz, konu seçimi, dilin mükemmel işlenişi, örneklerin yerli yerinde kullanılışı, problemlerin tespiti ve çözümlerini ile problematik düşünce noktalarından bakıldığında en üst düzeyde yazılardır. Karahan, en zor konuları bile sade, anlaşılır ve duru bir Türkçe ile kolayca anlaşılır kılmıştır. Onun yazılarını tek okuyuşta anlaşılır yapan, kendisinin Türkçesindeki bu vuzuhtur. Böyle bir kalemden ve bakış açısından önümüzdeki yıllarda Türkiye Türkçesinin yeni bir gramerini beklemek Türkolojinin hakkıdır.

Bu vesile ile öncelikle geğtiğimiz yirmi dört yıl içerisinde bize bu değerli yazıları kazandıran hocamız Prof. Dr. Leylâ Karahan'a, sonra da yazıların böyle bir kitapta toplanarak okuyucuyla buluşmasını sağlayan Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu ve Yrd. Doç Dr. Dilek Ergönelç Akbaba'ya teşekkürlerimizi sunuyoruz.

**Stachowski, Marek (2011), *Etimoloji*, Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,
ISBN: 978-975-456-102-9**

Hüseyin Yıldız*

Etimoloji, dilbiliminin bir koludur ve ne yazık ki, bu konuda Türkçede yayımlanmış çalışmaların sayısı son derece azdır.

S. Ahmad Agamali imzasıyla filoloji öğrencileri için ders kitabı olarak 1990 yılında çıkan *Etimoloji* başlıklı kitap, bunlardan bir tanesidir. Kitabın kapağında alt başlık olarak yer alan *Etymology of English* ifadesinden anlaşılacağı üzere kitap Türkolojiyle ilgisi olmayan bir niteliğe sahiptir; ancak Türkçe kelimelerin özellikle de alıntıların etimolojisiyle ilgili fikir vereceği de muhakkaktır.

Marek Stachowski'nin 2011 yılının ortalarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları arasından çıkan *Etimoloji* başlıklı kitabı ise içindeki Türkçe örneklerin çokluğu ve etimolojiyle ilgili hususların Türkçeye uygulanabilirliği düşünülünce Türkoloji bilimi için Agamali'ninkine nazaran daha mühim bir nitelik taşımaktadır.

Kitabın önsözünde çalışmayı öğrenciler için yaptığını ve *etimolojik sırdaslık* olarak belirttiği sisteminin yalnızca ilk aşamasını (Genel etimolojik kurallar) anlattığını ifade eden Stachowski, meseleyi 9 bölümde ele alır:

1. *Etimolojinin Kavramı ve Özellikleri*
2. *Halk Etimolojisi*
3. *Ödünç Sözcükler : Ayırt Etme Ölçütleri*
4. *Ödünç Sözcükler : Adaptasyon*
5. *Ödünç Sözcükler : Araştırmanın Görkem ve Gölgeleleri*
6. *Zaman Derinliği ve Kökenbilimsel Sözcükler*
7. *Etimolojileri Değerlendirme Kuralları*
8. *Kökenbilimcinin Çalışma Aşamaları*
9. *Ek Bilgiler : Etimonun Anlamı ve Manası. "İzosemantizm" Yöntemi*

Bahsini ettiği her konuda en az bir örnek vermeyi ihmal etmeyen yazar,

* Arş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkçe verilere de sıkça yer vermektedir.

Etimolojinin kavramı ve özellikleri başlığını taşıyan ilk bölümde Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *logos* “bilgi; mana” kelimelerinin birleşmesinden oluşan **etimoloji** kelimesini gerçek anlam – etimolojik anlam mukayesesiyle inceleyen Stachowski; kelimelerin etimolojik manasını kavrayabilmek için Türkçe *tavşancıl, delikanlı, iyi, oda* ve Almanca *windhund* gibi örneklerle hem tarihî hem de akraba dillerde tespit edilen karşılıklarının bilinmesi gerektiğini belirtmektedir.

Kitabın ikinci bölümü olan *Halk Etimolojisi*'nde bazı tespitlerde bulunan Stachowski'ye göre halk etimolojisinin üç önemli özelliği bulunuyor:

i. Yüzeysel benzerliklere, çağrışımlara dayanır. Nesnenin ve dilin tarihi ile filolojik bilgiler dikkate alınmaz.

İng. *sparrow-grass* (harfi harfine : ‘serçe otu’) : Kelimenin sonundaki *-grass* parçası onu otlar grubuna soksa da, asıl etimolojiye bu şekilde gidilmesi yanlış olur. Lât. *asparagus* kelimesi İngilizceye geçerken önsesdeki ünlüsünü yitirmiştir. İngilizcede önce *sparagus* olan kelimenin *spara-* parçası ise İngilizlerce *sparrow* kelimesiyle değiştirilmiştir (s. 10-11)

ii. Yöntemsiz ve düzensizdir. Her kelime için farklı ilgiler, kaideler, değişmeler bulunabilir.

Leh. *szarytka* [ša'ritka] ‘hastanede çalışan kadın tarikatından bir rahibe’ kelimesini bazıları *szary* [‘şarı] ‘kül rengi, gri’ sıfatıyla birleştirince *szarytka*’ların kıyafeti gridir şeklinde bir hisse kapılmışlardır; halbuki rahibelerin kıyafeti hiçbir zaman gri olmamıştır. Ayrıca Leh dilinde *-tka* biçiminde bir ek yoktur, sadece *-ka* vardır. Bu durumda *szary+tka* bölünmesi mümkün değildir. Gerçekte ise kelime *szaryt+ka* şeklinde tahlil edilebilir. Çünkü Leh dilindeki *szaryt* ifadesi Fr. *charité* ‘merhamet’ kelimesinden gelmektedir. Zaten bahse geçen tarikatın rahibelerine de ‘Merhamet Rahibeleri’ adı verilmektedir (s. 11-12).

iii. Çoğu zaman kelimenin bir parçasını açıklar, öbür kısım anlamsız kalır.

Osm. *balyemez* ‘büyük namlulu, ağır top’ kelimesinin esas manasını anlayamayan bazı Türkler kelimeyi anlamlı olsun diye değiştirmişlerdir. Oysa kelimenin *bal* ve *yemez* kelimeleriyle ilişkisi olmayıp; esasında İtal. *palla e mezzo* ‘bir buçuk gülle’ anlamına gelen askerlik teriminin Türkçeleşmiş biçimidir (s. 12).

Bunlar dışında halk etimolojisinde bazen kelimenin bir kısmının değiştiğine de rastlanır.

Ttü. *.ejderha* < Far. *ajdarhā* ‘ejderhalar’, çokluk şekli < Far. *ajdar* > Ttü. *ejder* : *ajdar* kelimesini *aş* kelimesiyle birleştiren Türkmenler önce *ajdar* < *aşıt-ar* ‘oburca yer’ birleştirmesini yapmışlar, sonra da *ajdar yerine *yuvdar* ‘yutar’ kelimesini koymuşlardır : *yuvdarha* (s. 14)

Bir kelimenin şeklinin hiç değişmeyip, hikayesinin uydurulduğu durumlar da vardır.

İng. *history* ‘tarih, geçmiş’ < EYun. *historía* ‘(araştırmalara dayanan) bilgi(ler)’ (> Rus. *istórija* ‘tarih’) < EYun. *histōr* ‘çok bilgili kişi; hâkim’ : Bazı İngiliz feministleri bu kelimenin *his story ‘onun hikayesi’ deyiminden geldiğini düşünmekte ve *his* ‘onun’ zahirinin erkekler için kullanılmasından hareketle bunu erkek egemenliğinin bir delili saymaktadırlar (s. 15)

Yabancı bir kelimenin bir parçası yerine kendi dilinden anlaşılır bir kelime veya onun parçasını koymak da halk etimolojisi yöntemlerinden biridir.

Rumen. *răzbói* ‘savaş, harp’ (< Doğu Slv. *razbóy* ‘soygun’) kelimesinin *-boi* parçası yerine Lât. *bellum* ‘harp’ kelimesinin ilk hecesi konarak daha Romanca görünen Rumen. *răzbél* ‘harp’ kelimesi türetilmiştir (s. 18).

Leh. *etymologia natchniona* ‘ilhamlı etimoloji’ ve Alm. *Gelehrte Volksetymologie* ‘alimlik halk etimolojisi’ deyimleri bilim bakımından değersiz ama kendisine bilimsel süs verilen halk etimolojisini karşılamaktadır.

Ttü. *yağmur* kelimesiyle ilgili olarak S.A. Stárostin < Ana Tü. **yag-* ‘yağmak’ + Ana Tung. *mur ‘su’ düşüncesini ileri sürmektedir. Burada problem *mur* kelimesinin Türk lehçelerinde tanıklanamaması ve Türkçenin yapısına aykırı bir şekilde bir eylem gövdesiyle birleşmesidir (s. 20-21).

Kitabın üçüncü bölümü *Ödünç Sözcükler: Ayırt Etme Ölçütleri* başlığını taşımakta olup; buna göre bir kelimenin etimolojik tahlilinin sağlıklı yapılabilmesi için tarihî, sesbilimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel, filolojik ölçütler; tarihî ve

sesbilimsel ölçütlerin birleştirilmesi ile çaresizlik ölçütü, kelimelerin dolaysız veya son kaynak olup olmaması önemlidir.

AngSaks. *hænep*, EYAlm. *hanaf*, Fr. *chanvre*, Yun. *kánnabis*, Lât. *cannabis* “kenevir” kelimelerinin Hint-Avrupa ana dilinin *kannabis biçimine götürülebilmesine rağmen; tarihî ziraat bilimine göre kenevirin Avrupa’ya Asya’dan getirilmiş olduğunun bilinmesi (= **tarihî ölçüt**), bu kelimenin arkaik biçiminin rekonstrüksiyonuna engel olmaktadır (s. 24).

Yak. *kapkân* “tuzak, dolamık” kelimesinin *kap-* filinden türediği, ekin de {-GAN} olduğu bilindiği halde, Yak. *kapkân* kelimesinin ikinci hecesindeki ünlü uzunluğu dikkat çekmektedir. Rusçadaki *kártı* “oyun kağıd(lar)” kelimesinin Yakut Türkçesinde *kārtı*, Rus. *karandáš* “kurşunkalem” kelimesinin de Yak. *karandās* olması dikkate alınarak; Rusça vurgulu /á/ ünlüsünün Yak. /ā/ ünlüsüne denk gelmesinden (= **ses bilimsel ölçüt**) hareketle ilgili kelimenin Yakut Türkçesine Genel Türkçeden değil de, Kıpçakça ve Rusça aracılığıyla geçtiği düşünülmektedir (s. 78-79).

Birbirine sınır komşusu olan Litvanya ve Letonya örneğine bakılırsa, İslam peygamberi Hz. Muhammet’in adı Litvancada *Mahometas*, Letoncada *Muhamedas* şeklindedir. **Tarihî ve sesbilimsel ölçütler birlikte** uygulandığında Litv. *Mahomates* biçiminin Leh. *Mahomet* < Fr. *Mahomet* < Fas Ar. *Maḥummad* < Ar. *Muḥammad* yoluyla; Let. *Muhamedas* biçiminin ise Alm. *Muhammed* < Osm. *Muhammed* < Ar. *Muḥammad* yoluyla oluştuğu görülmektedir (s. 26-27).

Stachowski’ye göre kelime etimolojilerinde çok iyi görülebilen, belirgin bir ölçüt olan biçimbilimsel ölçüt; sesbilimsel ölçüt kadar sağlam ve güvenilir değildir. Çünkü yabancı bir ek bir dilde yaygınlaşarak bu dilin sözcüklerine de eklenip Ttü. *patroniçe* kelimesinde olduğu gibi yeni sözcükler türetebilir:

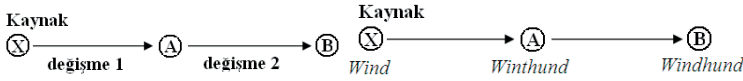
Yun. *kisté* ‘kutu’ kelimesinin Lâtince dengi *cisterna* (Klâsik Lâtince telaffuzu: [k-]) ‘sarnıç’; Yun. *lamp tér* ‘lamba’ kelimesinin Lâtincesi ise *lanterna* ‘fener’dir. İki örneğin de Lâtincelerinde görülen *-rna* eki Yunancalarında bulunmadığına göre kelimeler, Lâtinceye Yunanca dışında bir dilden geçmiş olmalıdır. Araştırıldığında görülmektedir ki ek, MÖ. 6. yüzyıla kadar İtalya yarımadasında yaşayan Etrüsklerin de dilinde vardır (= **biçimbilimsel ölçüt**). Öyleyse kelimeler Lâtinceye Yunancadan Etrüskçe aracılığıyla (Yun > Etr. > Lât) geçmiştir (s. 27).

Anlamlar ve anlamların değişmeleri ruhsal, psişik süreçlere sıkı sıkıya

bağlı olduğuna göre onları ses kanunları kadar düzenli ve istisnasız formüllere sokmak mümkün değildir. Bu sebeple Stachowski'ye göre anlambilimsel ölçütlere normalde az güvenilir. Gene de anlamlar bütünüyle kuraldışı, düzensiz değildir. Örneğin Hint-Avrupa dillerinin tarihinde şu anlambilimsel değişim dizileri saptanabilmektedir: 'damar' → 'bükmek' → 'yay' → 'yay kirişi, çile' → 'titreşmek' → 'ses, ton, seda'.

Leh. *guzik* 'düğme' kelimesi, *guz* 'topuz, tümbek, kabartı' kelimesinden türetildiği gibi, Oyr., Şor. *topçi* 'düğme' kelimesinin de *top* kelimesine gittiği düşünülebilir. Ancak -çi ekinin genellikle Ttü. *topçu* 'top kullanan asker' örneğinde olduğu gibi meslek isimleri yaptığı bilinmektedir. Öyleyse Oyr. Şor. *topçi* kelimesi Türk lehçelerindeki modele uymaz. Onun içindir ki bu kelime Tuv. *doþsu* 'meme başı' kelimesiyle beraber Moğ. *toþçi* '1. meme başı; 2. düğme; 3. kurşun, mermi' (= **anlambilimsel ölçüt**) kelimesine götürülebilir (s. 32).

Stachowski'ye göre kelime değişmelerinin mekanizması şu şekilde şemalaştırılabilir :

Soldaki şemada görüldüğü üzere A aşamasında bulunan kelime, kaynağa B aşamasındakine benzer ise her şey beklenildiği gibidir. Ancak *winthund* ve *windhund* kelimelerinin *wind* ile ilgisine bakıldığında beklenen sonucun tam tersi olduğu görülür, yani B aşaması kaynağa A aşamasından daha yakındır. *Winthund* biçimindeki -th- ünsüzlerinin *Windhund* varyantındaki -dh- ünsüzlerinden ötümsüzleşme sonucu oluşması sesbilim bakımından mümkündür, ancak burada problem *winthund* varyantının *windhund* varyantından önce kaydedilmiş olmasıdır (= **filolojik ölçüt**). Başka bir ifadeyle *windhund* kelimesinin kaynağı filolojik ölçüt gereğince *wind* olamaz (s. 32-33).

Bir kelimenin kaynağının belirlenemediği durumlarda, fonetik veya morfolojik hiçbir belirti olmasa bile, kelimenin alıntı olduğunu düşünülebilir.

Leh. *warkocz* ['varkoç] 'örgü' (= Eski Rus. *vorkoč* = Eski Ukr. *varkoč* = Çek. Slvk. *vrkoč* = Srp. Hrv. *vřkoč* 'ay.' kelimeleri üzerine birkaç Slávca etimoloji öne sürülse de hiçbiri genel kabul görmemiştir. Hint-Avrupa dillerinden alıntı olduğuna dair savlar da inandırıcı olmamıştır. Öyleyse bu kelimenin kökeni için çıkış yolu Hint-Avrupa dışı dillerdedir (= **çaresizlik ölçütü**). Gerçekten de kelimenin kökeni Hint-Avrupa dışı bir dildedir: < Bulg.Tü.

*vărkăč < Ana Tü. *örgüç < **ör-* ‘örmek’ > *örgü > Ttü. *örgü* (s. 33-34).

Üçüncü bölümün son altbaşlığında yazar, kelimenin etimolojisinde *dolaysız veya son kaynak* olması durumuna da değinir.

Ttü. ve Rus. *çay* kelimesi ile İng. *tea*, Alm. *Tee*, Fr. *thé* ‘çay’ kelimeleri Çince’den alıntıdır. Ancak incelendiğinde İng. Alm. ve Fr. biçimlerin Güney Çin. *te¹* ‘çay’ biçimine, Ttü. ve Rus. biçimlerin ise Kuzey Çin. *č^aa²* ‘çay’ kelimesine gittiği görülür. Oysa Türkiye Türkçesinde ve Rusçada bulunan kelime’de bir *-y* ünsüzü daha vardır. Konu biraz daha irdelendiğinde görülür ki, kelime Kuzey Çin. *č^aa² ye⁴* ‘çay yaprağı’ ifadesine gitmektedir. Kelime söz konusu dillere doğrudan alıntılanmış olsaydı. Bu biçimin *çaya ya da *çayı olması beklenirdi. Peki sondaki ünlü nereye gitmiş olabilir? Şöyle açıklayalım: Çin. *č^aa² ye⁴* ifadesi önce Moğolcaya alındı. Moğolcada kelimelerin ilk heceleri vurgulu olduğundan sonraki hecelerin ünlüleri kısa söylenir hatta düşer. Bu yüzden Moğ. *čáyā kelimesi *çay* (= bugünkü Hlh. *tsay* ‘ay.’) biçimini alarak (= **son kaynak ölçütü**) Türkiye Türkçesine ve Rusçaya geçmiştir (s. 36-37).

Stachowski, çalışmasının dördüncü bölümünün başlığını *Ödünç Sözcükler : Adaptasyon* olarak belirlemiştir. Burada yabancı kelimeleri alıcı dilin sistemine uyarlanmanın esasları üzerinde duran yazar, bunun *sesbilimsel uyarlama, fonetik uyarlama değişimleri, biçimsel uyarlama* gibi farklı yolları olduğuna değinmektedir.

Bunların ilki olan sesbilimsel uyarlanmanın temel fikri ‘*insanlar dillerinin fonetiğine göre konuşup fonolojisine göre duyarlar*’ düşüncesidir. Yani bir yabancı, dilinin bir kelimesini bu dilin fonetiğine göre telaffuz ederse, biz bunu kendi dilimizin fonolojisine uyarlayıp yine kendi dilimizin fonetiği ile söyleriz.

Fr. *club* [klɒb] kelimesi Ttü.ye *kulüp*, Japoncaya ise *kulabu > *kurabu* biçimiyle geçmiştir (s. 40). Bunda temel sebep Fr. *club* kelimesinin Türkler ve Japonların fonolojiye bağlı olarak duyduklarını kendi dillerinin elverdiği ölçüde uyarlamalarıdır (s. 40).

Yazara göre *fonetik uyarlama değişimleri* beş temel tip oluşturmaktadır:

i. Alıcı dilde bulunmayan bir sesin yerine alıcı dilde var olan bir sesin getirilmesi:

[ž] > [s] : Fr. *bijouterie* ‘mücevherat’ > İsp. *bisuteria* ‘ay.’ (s. 42)

ii. Yabancı telâffuzun bir özelliğinin bütünüyle kaybolması (*ünlü uzunlukları vb.*):

[-i:-] > [-i-] : Alm. *Zweiback* ‘peksimet’ > Leh. *cwibak* ‘bir nevi kuru kek’ (s. 42)

iii. Yabancı telâffuzun bir özelliğinin bir sestene bir başka sese kayması:

[bü-] > [b^yu-] : Fr. *bureau* ‘büro, ofis’ > Leh. *biuro* ‘ay.’ (s. 42)

iv. Telâffuzun bir özelliğinin ayrı bir sese dönüşmesi:

[õ] > [ɔŋ] : Fr. *balcon* [bal’kõ] ‘balkon’ > Alm. *Balkon* [-ɔŋ] ‘ay.’ (s. 43)

v. Yepyeni bir sesin ortaya çıkması:

[i-] : İng. *steamboat* > Ttü. *istimbot* (s. 43)

En çok görülen biçimsel uyarlama yöntemi ise yabancı bir kelimeye kendi dilinden bir ek eklemektir:

Ttü. (< Slv.) *kral* + *-lık*, Kırg. (< Rus.) *grammatika* + *-lık* (s. 44).

Yazar bazen ilginç durumlarla da karşılaşılabilirdiğinden de bahseder. Bunlar temelde yabancı bir kelimenin bir parçasının hatalı olarak alıcı dilin bir ögesi ile özdeşleştirilmesinden meydana gelir.

Svahili dilinde *ki-* öneki teklik, *vi-* öneki ise çokluk işaretidir. Arapçadan alıntılanan *kitāb* ‘kitap’ kelimesi Svahili dilinde *kitabū*’ya dönüşmüş, çokluk biçimi de yanlış algılamadan hareketle *vitabu* olmuştur (s. 44).

Stachowski uyarlama sürecinde görülen çeşitli hataların bazı temel tipleri olduğunu tespit etmektedir:

i. Yabancı bir kelimenin bir parçası alıcı dilde kullanılan bir hece veya bir biçimbilimsel öge ile özdeşleştirilir.

Rus. *zónnik* ‘şemsiye’ < Fel. *zondek* ‘güneş siperi/saçacağı, sundurma’ (< *zon* ‘güneş’ + *dek* ‘siper, saçak’) : Rus. *-ik* hecesi bir küçültme eki olduğundan, *zónnik* kelimesinin ancak küçük şemsiyeler için kullanıldığı sanılmış ve büyükleri için *zont* şekli oluşturulmuştur (s. 45)

ii. **Metanaliz**, yani **perintegrasyon** denilen fenomen, bir kelimenin etimolojisi bakımından yanlış bölünmesidir.

Kafkas dillerindeki *žoγor*+ ‘köpek’ > Yun. *zagári* ‘av köpeği’ > Osm. *zağar* > Mac. *zağar* [‘zɔga:r] > Leh. *ogar* [‘ɔgar] ‘bir av köpeği ırkı’ : Macarca belirli tanımlık, ünlüyle başlayan kelimelerden önce *az*, ünsüzle başlayan kelimelerden önce *a*’dır. İlgili kelimenin Macarcadaki belirli biçimi *a zagár* iken, yanlış bölünme (= metanaliz : *az agár*) neticesinde kelimenin aslı *agár* zannedilerek kullanılmaya başlanmıştır. Leh. biçimin önsesinde *z-* olmamasının sebebi budur (s. 45-46).

iii. Yabancı kelimenin bir parçasının dilbilgisel bir öge olduğunu fark edememe ve onu, kelime ile beraber alma.

Ar. (*ğabr* [> Osm. *cebir*] ~) *gabr* > (*al-ğabr*~) *al-gabr* > İsp. *álgebra*, Fr. *algèbre*, Alm. İng. Leh. *Algebra* ‘cebir’ : Ar. *al-* harf-i tarifi, batı dillerinde kelimenin aslı zannedilmiş ve o şekilde alıntılanmıştır (s. 30).

iv. Yabancı bir kelimenin bükümsel bir biçiminin alınması.

Ttü. *lavabo* < Fr. *lavabo* : Fr. biçim Lât. *lavabo* [...] *manus meas* ‘ellerimi yıkayacağım’ sözüne gider ki bu ibare harfi harfine ‘yıkayacağım’ (= *sözcükleştirme*, *sözlükselleşme*, İng. *lexicalization*) demektir (s. 46).

Ttü. *vasistas* < Fr. *vasistas* : Fr. biçim Alm. *was ist das* ‘bu nedir?’ ifadesinin sözcükleştirilmiş biçimidir (s. 47).

Eserin beşinci bölümü *Ödünç Sözcükler : Araştırmanın Görkem ve Gölgeleleri* başlığını taşımakta olup yedi alt maddede ele alınan konuyla ilgili olarak özetle şu bilgiler verilir:

i. Ödünçlemeler verici dil kadar alıcı dil için de önemlidir. Çünkü uyarlama yöntemlerinin değişimleri, alıcı dilin gelişme yönlerini kestirmeyi mümkün kılar.

Lât. *schola* ‘okul’ > Mac. *iskola* [‘iškolo] ‘ay.’ : Avrupa

dillerinden Macarcaya eski zamanlarda alınan kelimelerin önsesindeki ünsüz öbeğinin önüne *i*- ünlüsü konulurdu (s. 49).

ii. Ödünçlemeler her şeyden önce verici dilleri araştırmak için önemlidir. Bunun iki önemli faydası vardır:

a. Tamamen unutulmuş, hiçbir belgede kaydedilmemiş kelimeler yeniden tasarlanabilir.

Slv. *varkoč* ‘örgü’ kelimesi, Eski Bulgar Türkçesinde *vārkāč kelimesinin bulunduğu tek izi ve delildir (s. 50).

b. Geleneksel imlâya göre yazılan kelimelerin gerçek söylenişi saptanabilir.

Eski İng. döneminde [æ] veya [æ:] ünlüsünün önünde bulunan *k* ünsüzü *č*’ye dönüşmüştür: Eski İng. *[kæ:kə] ‘çene’ (= Fel. *kaak* ‘ay.’) > [čæ:kə] (> bugünkü İng. *cheek* ‘ay.’) (s. 50-51)

iii. Bir kelimenin kökenbilimsel açıklaması, yazılışını da etkileyebilmektedir:

İng. *polyclinic* = Alm. *Poliklinik* : Kelimenin ikinci ünlüsü İngilizcede *y* Almancada ise *i* harfiyle karşılanmıştır. İki yazılış da kabul edilebilir, çünkü ilk kelime Yun. *pólis* ‘kent, şehir’ ya da Yun. *polys* ‘çok sayıda olan, çeşitli’ olabilir. Bu durumda kelimenin anlamı ilkinde göre ‘kent kliniği’, ikincisine göre ise ‘çeşitli bölümleri içeren klinik’ tir (s. 51-52).

iv. Ödünçlemeleri araştırırken çeşitli tuzaklar da olabilir. Bu bakımdan araştırmacı çeşitli dilleri, en azından bilimsel bakımdan bilmeli ve titiz bir veri arama çalışmasına hazır olmalıdır. Ayrıca düzensiz, kuralsız değişimleri de hesaba katması gerekir; çünkü bir kelimenin kökenbilimsel açıklaması, yazılışını da etkileyebilmektedir:

Fr. *pomme d’amour* (harfi harfine : ‘sevda elması’) ‘domates’ > Alm. *Liebesapfel* = İng. *love apple* : Buraya kadar her şey normal görünmektedir. Ancak Fr. ifade gerçekte İtal. *pomi dei Mori* (harfi harfine : ‘Mağribîlerin elmaları’) ‘domatesler’ ifadesinin çevirisidir. İtal. *dei*

Mori kelimesini pek anlayamayan Fransızlar, bunun yerine sesçe benzeyen *d'amour* 'sevdanın, sevginin' sözünü koymuşlardır. Almanlar ve İngilizler de bu hatalı çeviriye alıntılanmışlardır (s. 54-55).

v. Bir dilden diğer bir dile geçen kelimeler düzenli ses değişikliklerinden başka düzensiz değişikliklere de uğrayabilir:

Lât. *castrum* 'şato' (> küçültme biçimi : Lât. *castellum* > Eski Fr. *chastel* [> bugünkü Fr. *château* 'ay.']) ~ *castel* > İng. *castle* 'ay.') kelimesinin Lâtineden Eski İspanyolcaya (10.-15.yy.) geçtiğini düşünmek ilk bakışta mantıklı görünse de yanlıştır. Zira İsp. *alcázar* 'kale, şato' kelimesi Ar. *al-kaşr* 'ay.' kelimesinin aracılığı ile Lât. *castrum* kelimesine gider. Bu durumda Lât. ile İsp. arasında üçüncü bir dilin bulunmasına işaret eden öge İspanyolcada mevcut olan *al-*hecesidir (s. 58-59).

vi. Bir kelimenin dilden dile geçiş yolunu yeniden tasarlama sürecinde ses ve biçimbilimsel ölçütlerin dışında kelimenin filolojik kayıtları ve sözcükyapımsal tarih gibi verilere de dikkat etmek gerekir:

Alm. *Peitsche* 'kamçı, kırbaç' = Leh. *bicz* [bič] 'ay.' : Almanca eski biçim *pītsche* ['pi:çə] olsa da bu biçim Germanca bir kelime olarak bölünüp açıklanamaz. Lehçe kelime ise EKS *bi-čī* 'ay.' kelimesinin bugünkü temsilidir ve *bi-ti* 'vurmak' eyleminden kurulmuştur. Demek ki Lehçe kelimenin genel Slâvca tarihi varken Alm. biçim Batı Slâvcasından (= **sözcükyapımsal tarih**) alınmıştır. Yıllar sonra ise Alm. *Peitsche* kelimesi Lehçeye *pejcz* [pejč] (= **filolojik kayıt**) şeklinde geri alınmıştır. Durumu, şöyle göstermek mümkündür: Leh. *pejcz* < Alm. *Peitche* < Orta Yüksek Alm. *pītsche* < Batı Slv. *bičī* (< *biti* 'vurmak') > Leh. *bicz* 'kırbaç, kamçı' (s. 60-61).

vii. Alıcı dilden verici dile geri alınan / dönen (Alm. *Rückwanderer*) kelimeler de vardır:

Etü. *tegin* 'prens, şehzade' kelimesi Moğolcaya geçipte *tegin* ~ *tigin* şekillerinde kullanılmıştır. Moğolcada sonesinde *-n* bulunan kelimeler *-d* eki ile çokluk yapıldığından bu kelimenin çokluğu (*tegin* ~ *tigin* >) *tegid* ~ *tigid* [-it] biçimindedir. Moğolcada aslî *ti* ses öbeğindeki *t* ünsüzü öndamaksillaştığı için *tigit* > *çigit* değişimi olmuştur. Bazı

Türk lehçelerinde önseste görülen *y-* sesinin bazılarında *ž-* sesiyle karşılanması durumu, *cigît* biçimini Osmanlıların *yiğît*'e dönüştürmesini örneklemektedir. Başka bir ifadeyle Türkçe *tegin* kelimesi Moğolcaya alındıktan sonra Türkçeye iki kez dönmüştür: öncelikle Orta Türkçeye *tigit*, sonra ise modern Türk lehçelerine *žigit* (> *yiğît*) biçiminde (s. 62-63).

Zaman Derinliği ve Kökenbilimsel Sözcükler başlığı taşıyan altıncı bölümde etimolojik sözlüklerde madde başlarını oluşturan verilerle ilgili bilgi verildikten sonra **retrospektif** 'geriye, geçmişe dönük' ve **prospektif** 'geleceğe yönelik' sözlüklere değinilir. Biraz daha net ifade etmek gerekirse sözlükler, madde başları modern bir dile ait ise *retrospektif*, madde başları tarihî bir dile ya da bir proto-dile ait ise *prospektif* olarak değerlendirilir.

Bazı yazarların (Levitskiy vb.) somut kelimeler yerine kökleri maddebaşı yaptığına işaret eden Stachowski, bu yöntemle yazılan sözlüklerin anlam değişmelerini daha iyi anlamaya ve bu değişmelerin kurallarını bulmaya yardımcı olduğunu düşünmektedir.

Levitskiy sözlüğünde Ana Germ. **sta-*, **stō* maddesinde *stehen* 'durmak', *verstehen* 'anlamak', *Stunde* 'saat', *Stadt* 'şehir, kent', *stützen* 'desteklemek', *stetig* 'devamlı, sürekli' gibi türevler bulunabilmektedir (s. 65-66).

Bir proto-dilden kalma kelime 15. yüzyılda kullanılmıyorsa retrospektif sözlüklerde yer almaz, ama prospektif sözlüklerde bulunabilir. Mesela, Türkiye'de dil devriminin yapılmasıyla 20. yüzyıl öncesinde kullanılan Arapça ve Farsça pek çok kelime kullanılmaz olup, unutulup gitmiştir. Bu yüzden 18. yüzyıla ait bir kelimeyi bulmak için o döneme mahsus sözlüklerin hazırlanmış olması gerekmektedir.

Retrospektif sözlükleri yazarlar için ilk önemli soru *zaman derinliği* meselesidir. Bir kökenin çıkış noktası Türkiye Türkçesi ise geriye dönük olarak şu aşamalar söz konusudur:

Modern Ttü. ← Osmanlıca ← Eski Anadolu Türkçesi ← Ana Oğuzca ← Genel Türkçe ← Ana Türkçe [Genel Türkçe + Ana Bulgarca] (← Ana Altayca)

Türkiye Türkolojisinde modern kelimelerin genellikle Eski Türkçeye götürüldüğüne değinen Stachowski; Eski Türkçenin homojen bir dil olmadığını, söz konusu coğrafyada konuşulan farklı Türk ağızlarının çeşitli öğelerini içeren yapay bir edebî dil olduğunu ve bu yüzden Orhun Türkçesinin modern Türk lehçelerinden hiçbirinin proto-dili sayılamayacağını savunur. Ona göre Bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan herhangi bir kelimenin kökenini Ana Oğuzcaya kadar geri götürmek için bu kelimenin Türkiye Türkçesi dışındaki

Oğuz lehçelerinde var olan karşılıklarını zikretmemiz gerekir. Ana Türkçeye kadar gitmek istememiz durumunda ise başka Türk lehçelerindeki mevcut denkliklerini de göstermek zorundayız. Ana Altaycaya kadar geri gidersek de – Japonca ile Korece bir yana – en azından Moğolca ve Tunguzca denklerini vermemiz beklenir.

19. yüzyılda bir kelimenin karşılaştırmalı ve tarihî bütün verilerini gösteren sözlüğe **filolojik sözlük** denildiğini ifade eden yazar; çok uzak bir geçmişe giden bir kökenbilimsel sözlük yazmanın iki önemli problemi olduğunu iddia eder. Bunların birincisi sözlüğün büyüklüğü, ikincisi ise çok ciltli bir sözlüğün bir yandan pahalı, öbür yandan ise elverişsiz olmasıdır. Bu iki sebep yüzünden etimologlar, sözlüklerini fazla genişletmemeye çalışarak şu üç yoldan birini seçerler:

- i. Maddelerde ancak hazır etimolojiler verilip kökenbilimsel tartışmalar ve kaynakça ihmal edilir.
- ii. Karşılaştırmalı ve tarihî veriler zikredilmez.
- iii. Sözcüklerin bazıları, her şeyden önce türeme sözler bir yana bırakılır.

Bu üç yöntemin sonuncusu Stachowski'ye göre oldukça zararsızdır. Yazar konunun devamında Ernout- Meillet, Liberman, Kluge, Onions gibi araştırmacılarca hazırlanmış sözlüklere de değinir.

Çalışmanın yedinci başlığı *Etimolojileri Değerlendirme Kuralları* olup Stachowski bunları 6 maddede toplar:

- i. Herhangi bir kelime eşitliği, etimoloji değildir.

Lât. *deus* ‘tanrı’ = Snkr. *dēvās* denkliği bir etimoloji değildir. Bu iki kelimenin Hint-Avrupaca **dev* ‘‘gökler’’ kelimesinden geldiğini gösterirsek Lât. *deus* kelimesinin kökünü (**dev+us*) ve ilk anlamını (**‘gökle ilgili, ilâhî’*) açıklamış oluruz (s. 77-78).

- ii. Bütün ses ve biçimbilimsel öğeler açıklanmalıdır.

Genel Tü. *kapkan* ‘kapan, tuzak’ = Yak. *kapkân* ‘ay.’
: Bu kelimelerde ünlülerin niceliği farklıdır ve bu fark kendiliğinden anlaşılacak bir özellik değildir. Burada Rusçadaki vurgulu ünlülerin Yakutçada uzun ünlülere dönüştüğünü tespit etmek gerekir. Bu tespit bize *kapkan*

kelimesinin Yakutçaya Kıpçakça ve Rusça üzerinden geçtiğini düşündürecektir (s. 78-79).

iii. Net olmayan semantik değişmeler, kültürel etkenler ve (veya) başka dillerde var olan paralel örneklerle desteklenmelidir.

Fr. *sarrasin* ‘karabuğday’ kelimesi harfi harfine ‘Sarazen (tahılı)’ demektir. Bu ad ya karabuğdayın geldiği memlekete ya da esmer rengine göre türetilmiştir. Başka Avrupa dillerindeki karşılıklarına ve anlamlarına bakıldığında Lehçe (*tatarka*) ve Fince (*tattari*) karşılıkların *Tatar*’lardan geldiği görülür. Lehçedeki *litewka* kelimesi *Litwa* ‘Litvanya’ adından; yine Lehçedeki *gryka*, Ukraynadaki *hřečka* ve Rumencedeki *hrișcă* kelimeleri ise ‘Yunan’ (*Grek ~ Hrek*) kelimesinden gelmektedir. Karabuğdayın Portekizcedeki karşılığı olan *trigo mourisco* ise aslında ‘Mağripliler tahılı’ demektir. Buna bağlı olarak Fr. *sarrasin* adının da renge göre değil, menşeye göre türetildiği sanılmaktadır (s. 81).

iv. Bir anlamsal grubu oluşturan kelimeler çoğu kez bir ve aynı biçimbilimsel modele göre yapıldığından bu modelin bulunup sürekli göz önünde bulundurulması, modele uymayan kelimelerin ise özel olarak açıklanması gerekir.

Ttü. *-ma* ekinin *sarma, dolma, kıyma, dondurma* gibi yiyeceklerde kullanılması (s. 82).

v. Bir etimolojide birden fazla sıra dışı fonetik, morfolojik veya semantik olay veya süreç söz konusu ise bu etimoloji büyük bir ihtimalle tam ve doğru değildir.

Osm. *uş imdi* > Ttü. *şimdi* : Kelime başında hece düşmesi.

İng. *photograph* > *photo* ‘fotoğraf’ : Kelime sonunda hece düşmesi.

Lât. *egregius* ‘şanlı, meşhur, ünlü’ > İng. *egregious* ‘çok fenâ, fevkalâde kötü’ : Anlamın tam tersine dönüşmesi.

Bu üç olayın olması mümkündür, imkansız olansa Mac. *gyere!* ‘gel’ kelimesinde olduğu gibi bu üç olayın bir ve aynı kelimedeki vuku bulmasıdır (s. 82).

vi. Etimoloji bir birleşimsel bilim dalıdır. Onun için bir kökenbilimcinin vardığı sonuçlar, başka bilimlerin sonuçlarına ters düşemez.

Çalışmanın sekizinci bölümü *Kökenbilimcinin Çalışma Aşamaları* başlığını taşımaktadır. Burada yedi aşamadan bahseden yazar özetle şunları kaydeder:

i. Filolojik verileri tarayıp toplama : *İlgili kelime geçmişin ayrı ayrı devirlerinde aynı biçim ve aynı anlamda mıdır? Bir kelime ailesine mensup mudur, mensup ise bu ailedeki yeri nedir? Biçimbilimsel yapısı açıklanabilir mi? Argoya veya bir başka özel üslûba eskiden bağlı mıydı ve bugün bağlı mıdır?* sorularına cevap aranmalıdır.

ii. Karşılaştırmalı verileri tarayıp toplama : Proto-dilden miras alınan kelimelerin sayısı, bir dilde genel olarak yabancı dillerden alınan kelimelerin veya çok yeni türevlerin sayısından büyüktür. Öyleyse akraba dillerdeki mevcut karşılıklar, bir yandan analizi kolaylaştıracak, bir yandan da etimolojinin doğruluğunu kontrol edecektir.

iii. Biçimbilimsel analiz : Bir kelimenin kök, gövde ve ekleri belirlenmelidir.

iv. Anlamsal ilişkiler : Kök, gövde ile ekler arasındaki anlamsal ilişkiler açıklanmalı; kelimenin gerçek manası bulunmalıdır.

v. Kelimenin tarihi : Bir kelimeyle ilgili önemli değişmelere dair tarihî kayıtlar ve kelimenin adlandırdığı nesnenin tarihi öğrenilmelidir.

vi. Etimolojinin doğruluğu : Kelimenin kökenini belirleyen etimolog, iddiasını kontrol ederek, birçok soruya cevap vermelidir. Bu sorular üç grupta toplanabilir.

a. Varsayım ile delillerin değeri

- Bütün varsayılan ses ve anlam değişmeleri için farklı örnekler de bulunabilir mi?
- Teklif edilen etimolojide, şüpheli noktaların net olmayan delillerle açıklandığı oluyor mu?

b. Mantıkî düşünce zincirinin kusursuzluğu

- Delillerde açıklanmamış noktalar kaldı mı?
- Toplanan verilerden tek bir sonuca mı varılabilir? Başka sonuçlar da mümkünse bunlar yeterince tartışıldı mı?
- Kelimenin bütün özellikleri ve mantıkî tartışmada her bir düşünme aşaması açıklandı mı?

c. Rakip etimolojiler :

- Bizim etimolojimiz, daha önce teklif edilen etimolojilerin şüpheli yerlerini açıklayabiliyor mu?
- Yeni etimoloji görüş ufkumuzu ne dereceye kadar genişletiyor?

vii. Etimolojiyi tahrir etme : Yazının anlaşılabilmesi ve fikrin kabul görmesi için verilerin ve delillerin derli toplu bir şekilde sunulması, kaynaklandırılması ve problemin tarihinden söz edilmesi önemlidir.

Çalışmanın *Ek Bilgiler : Etimonun Anlamı ve Manası*. “İzosemantizm” *Yöntemi* başlığını taşıyan dokuzuncu bölümünde ilkin *etimolojik mana - ilk/ aslı anlam* farkına değinen Stachowski; özel adlarda lâfzî ve hakikî anlamların birbirinden çok uzaklaşabildiğine, bazı analizlerin çok şaşırtıcı özellikleri ortaya çıkardığına, bazen anlamsal değişmelerin ilginç hatta komik olabildiğine de temas etmektedir.

Yazara göre pek düzenli olmayan anlamsal değişme kurallarının iki faydası vardır. Bir yandan etimolojide ses değişmeleri tam kesin, güvenilir değil ise anlamsal değişmeler yardımcı ölçüt olarak kullanılabilir. Öte yandan ise bir dilde yapılan rekonstrüksiyon, bir başka dildeki paralel anlamsal gelişmeye dayanılarak netleştirilebilir veya tamamlanabilir.

Aslı anlam ile modern anlam arasındaki birtakım merhalelere de temas eden Stachowski, filolojik edisyon bilgilere önem verilmesi gerektiğini ifade eder.

İzosemantizm yani ‘anlamsal gelişimin paralelliği’ kuralı V. P. Starinin’e göre iki maddede gösterilebilir :

a. A ve B kelimeleri arasındaki nispet, C ve D kelimeleri için de geçerli oluyorsa C ve D kelimelerinin birbiriyle akraba olması *oldukça* kesindir.

b. A kökünden türetilmiş bir kelime iki anlamlı olup bu anlamlar arasındaki nispet C ve D kelimeleri için de geçerli oluyorsa C ve D kelimelerinin birbiriyle akraba olması *katiyen* doğru ve kesindir.

‘Sepet’ anlamlı kelimeler birçok dilde ‘kesmek’ anlamlı eylemlerden türetilmiştir. Fakat bu iki kelime arasında farklı merhaleler de olabilir. Hint-Avrupa dillerinde bununla ilgili şu dört model belirlenmiştir.

- ‘kesmek’ → ‘kabuk, soymuk’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘çubuk’ → ‘örmek’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘deri’ → ‘çuval, kese’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘oyulmuş kap’ → ‘sepet’

Bu anlamsal modellere göre ilk ve son anlam aynı olduğu halde aralarındaki semantik ilişki aynı değildir. Demek ki C ve D kelimelerinin anlamları tıpkı A ve B kelimelerindeki gibi olsa bile C-D nispeti A-B nispeti denk gele de bilir gelmeye de bilir. Öyleyse Starinin’in tahriri çok kuvvetli değildir.

Bu bahisle kitabını sonlandıran Stachowski’nin eserinin; bir ders kitabı gibi, öğrencilere yönelik hazırlandığı düşünülürse ayrıntılı bilgilere ve zengin bir kaynakçaya sahip olduğu aşıkardır. Hiç şüphesiz ki eser, geniş anlamda Türkoloji çalışmaları, dar anlamda ise etimoloji incelemeleri için önem taşımaktadır.

Şahsım adına konuşmam gerekirse *metanaliz/perintegrasyon, retrospektif, prospektif, izosemantizm* gibi birçok terimi buradan öğrendiğimi itiraf etmem gerekir. Ve inanıyorum ki, her Türkologun bu kitaptan öğrenebileceği bir şeyler vardır. Marek Stachowski’ye ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nde bu faydalı eserin basılmasına emek verenlere teşekkürler...

Akbaba, Dilek Ergönenç (2009), *Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 295s., ISBN: 978-975-6355-51-0
Işılşay Işıktaş Sava*

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya düzenini sadece siyasi açıdan değiştirmekle kalmamış; ilmî açıdan da etkisi altına almıştır. Sovyetler Birliği döneminde dünyaya her anlamda kapalı olan o coğrafyanın kapıları 1990'dan sonra hemen hemen herkese açılmaya başlamıştır. Bu sayede de Sovyetler Birliği coğrafyasıyla ilgili araştırmalarını o zamana kadar sınırlı imkânlarla gerçekleştirmeye çalışan bilim adamları, artık kaynaklara ulaşma ve bilgiyi yerinde edinme imkânlarına sahip olmuşlardır. Özellikle Türkiye'de, Sovyetler Birliği içerisine yaşayan Türklerin dilleri ve edebiyatları, kültürleri, tarihleriyle ilgili yapılan çalışmalar 90'lardan sonra hızlanmış ve 2000'den sonra epey artmıştır.

2000'li yıllara kadar yapılan Türk Lehçelerinin gramerleri ile ilgili ilk çalışmalarda lehçeler genellikle birlikte ele alınmıştır: Saadet Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri II- Yaşayan Ağız ve Lehçeler (DTCF, 1977)* kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün *Türk Dünyası El Kitabı (1976)*, Kültür Bakanlığı'nın *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nün arkasında yer alan sekiz lehçenin grameri, Ahmet Buran ve Ercan Alkaya'nın 2001'de Akçağ Yayınlarından çıkarttığı *Çağdaş Türk Lehçeleri* kitabında incelenen Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar, Kazak, Kırgız lehçeleri; Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı (Editör Levent Doğan) Kriter Yayınları, 2007 gibi kitaplar bunların bazılarıdır. Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Editörlüğünde 2007'de Akçağ Yayınlarından çıkan *Türk Lehçeri Grameri* adlı kitap ise yazı dili olarak kullanılan 20 Türk yazı dilinin gramerinin tamamını içeren bir başucu kitabıdır.

Günümüzde lehçelerin gramerleri başlı başına inceleme alanı olmuş ve bu alanda müstakil gramer kitapları yayımlanmaya başlanmıştır. Bunların bazı örnekleri şunlardır:

1. Mustafa ÖNER, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi, (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırılmalı Grameri)*, Ocak Yayınları 1998;
2. M. Fatih KİRİŞÇİOğLU, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1999
3. Mehmet KARA, *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür

* Araş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

- Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000; Mehmet KARA, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005;
4. Volkan COSKUN, *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları:752, Ankara, 2000;
  5. Hülya SARVAN, *Kırım Tatar Türkçesi*, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Balıkesir 2003;
  6. Kenan KOÇ, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, İstanbul, 2004;
  7. Tuncer GÜLENSOY, *Kırgız Türkçesi Grameri-1 Ses ve Şekil Bilgisi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2004;
  8. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL, *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005;
  9. Cahit Başdaş ve Abdülmukaddes Kutlu, ***Kırgız Türkçesi Grameri, 2004.***
  10. Zühâl YÜKSEL, *Kırım Tatar Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara 2005;
  11. Rıdvan ÖZTÜRK, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Yayınları, Kayseri, 2005
  12. *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, Kerim Demirci, İ. Ulutaş, F. Karabulut, Oku-Yorum Yayınları, Ankara 2006;
  13. Hüseyin YILDIRIM, *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008;
  14. Ercan ALKAYA, *Sibirya Türkçesi Grameri*, Turkish Studies, Ankara, 2008
  15. Feyzi ERSOY, *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2010.
  16. Ceyhun Vedat UYGUR, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Basım Yayın Dağıtım, 2010
  17. Ekrem ARIKOĞLU, *Hakas Türkçesi Grameri*, Bengü Yayıncılık, Ankara, 2011

Yukarıda saydığımız çalışmalara örneklerden bir tanesi de Yüksek Lisans ve Doktora tezlerini Nogay Türkçesi üzerine yapan Dilek ERGÖNENÇ AKBABA'nın 2009'da Grafiker Yayınları'ndan çıkan "*Nogay Türkçesi Grameri*" adlı kitabıdır. 295 sayfadan oluşan kitap *Söz Başı*, *Giriş*, *Birinci Bölüm (Ses Bilgisi)*, *İkinci Bölüm (Şekil Bilgisi)*, *Üçüncü Bölüm (Nogay Türkçesi Metinleri ve Türkiye Türkçesine Aktarmaları)*, *Kaynaklar*, *Harita ve Fotoğraflar* adlı başlıklardan oluşmaktadır.

Kitabın *Giriş* başlığı altında "I. Nogayların Menşei ve Nogay Adı", "II. Nogay Türklerinin Tarihi", "III. Sosyal ve Ekonomik Yapı", "IV. Nogay Türkçesi ve Edebiyatı", "V. Nogay Türkçesi Ağzları", "VI. Lehçe Tasniflerinde

Nogay Türkçesinin Yeri”, “VII. Dil, Alfabe ve İmlâ”, “VIII. Nogay Türkçesinin Transkripsiyon Alfabetesi” adlı alt başlıklarda bilgiler verilmektedir.

I. Nogayların Menşei ve Nogay Adı başlığında Nogayların bugün Kafkasya’da varlığını sürdüren bir Türk topluluğu olduğundan; Nogay asının kavim adı olarak nasıl kullanılmaya başlandığına dair farklı görüşlerden; Edige adının Nogay tarihindeki öneminden bahsedilmektedir. “II. Nogay Türklerinin Tarihi” başlığında Cuci’nin oğlu Moğol’un torunu olan Nogay’ın Altın Ordu yönetimindeki yeri, Altın Ordu’nun dağılmasından sonra ve 16. yüzyılda Nogayların durumu anlatılmakta; Rusya himayesindeki Nogaylar ve 19. Yüzyıla kadarki Nogay tarihi hakkında bilgi verilmektedir. “III. Sosyal ve Ekonomik Yapı” başlığında 1989, 1991 yıllarındaki Nogay nüfus sayımları gösterilmekte, bugün Nogayların yaşadığı yerlerin adları zikredilmektedir. Daha sonra da Nogayların sosyal hayatları anlatılmaktadır. “IV. Nogay Türkçesi ve Edebiyatı” başlığında bugüne kadar kullandıkları alfabelere değinilmekte, Nogay Türk Edebiyatı’nın iki bölümde incelendiğinden bahsedilmekte, Nogayların sözlü edebiyat geleneği ve 20. yüzyılda başlayan Nogay yazılı edebiyatı hakkında bilgi verilmektedir. “V. Nogay Türkçesi Ağızları” başlığında Nogay Türkçesinin üç ağıza ayrıldığından ve bunların bazı karakteristik özelliklerinden bahsedilmektedir. “VI. Lehçe Tasniflerinde Nogay Türkçesinin Yeri” başlığında Nogay Türkçesinin çeşitli Türkologlar tarafından Lehçe tasniflerinde nasıl değerlendirildikleri anlatılmaktadır. “VIII. Nogay Türkçesinin Transkripsiyon Alfabetesi” kısmında yazar tarafından daha önce Türk Lehçeleri Grameri’nin Nogay Türkçesi¹ bölümünde Kril alfabetine karşılık kullanılan lâtin alfabetesinden farklı olarak; bu kitapta **Аь** için **ä** yerine **Æ**, **ж** için **ç** yerine **ž**, **ч** için **ç** yerine **č**, **ш** için **š**, **ш** için **şç** yerine **šč**, **ы** için **ı** yerine **ï** tercih edilmiştir.

Birinci Bölüm (Ses Bilgisi) başlığının altında “Ünlüler”, “Ünlüler Tablosu”, “Ünlülerde Meydana Gelen Ses Olayları”, “Ünsüzler”, “Ünsüzler Tablosu”, “Ünsüzlerde Meydana Gelen Ses Olayları” adlı alt başlıklar yer almaktadır. Bu bölümde kalınlık incelik uyumunun Türkçe kelime ve eklerdeki durumu ile alınma kelimelerdeki durumu örneklerle verilirken düzlük yuvarlaklık uyumu hakkında “Nogay Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur” ifadesi kullanılmıştır. Ünlülerdeki ses olayları incelenirken kelime başı, ortası ve sonu gibi genel bir gruplandırmaya gidilmemiştir. Ses değişikliklerinin altında incelemeler yapılırken bu ayırım gerekli yerlerde anlatılmaya çalışılmıştır. Sadece *Ünlü Türemesi* başlığı *a. Ön Seste Ünlü Türemesi*, *b. İç Seste Ünlü Türemesi* alt gruplara ayrılarak incelenmiştir. Yine ünsüzlerdeki ses olayları incelenirken de genel bir gruplandırma yapılmamış; ünsüz değişimlerinde ünsüzlerin ön, iç ve son seste kullanılma durumlarına göre ayrı ayrı gösterildiği belirtilmiştir.

1 AKBABA, Dilek Ergönerç., Türk Lehçeri Grameri (Editör Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN), *Nogay Türkçesi*, Akçağ Yayınları, 2007, s.625-678; alfabe tablosu s. 627

İkinci Bölüm (Şekil Bilgisi) başlığı “Basit Kelime”, “Türemiş Kelime”, “İsim”, “Sıfat”, “Zamir”, “Zarf”, “Fiil”, “Fiil Çekiminde Şekil ve Zaman”, “İsim-Fiil Ekleri”, “Sıfat-Fiil Ekleri”, “Zarf-Fiil Ekleri”, “Edat” adlı alt bölümlerden oluşmaktadır. Türemiş kelimeler kısmı İsimden İsim Yapma Ekleri, İsimden Fiil Yapma Ekleri, Fiilden İsim Yapma Ekleri, Fiilden Fiil Yapma Ekleri alt başlıklarda incelenmiş; *Fiilden Fiil Yapma Ekleri* başlığı da kendi içinde a. *Fiil çatısını etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri*, b. *Fiil Çatısını Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri* diye iki ayrı gruba ayrılarak değerlendirilmiştir. *Fiil Çekiminde Şekil ve Zaman* başlı A. *Basit Kipli Çekim*, B. *Birleşik Kipli Çekim* gruplarına ayrılmış kendi içinde bu gruplar, *olumsuz şekli*, *soru şekli*, *işlevi*, *örnekler* alt başlıklarıyla da değerlendirilmiştir. İsim-Fiil ekleri ve Sıfat-fiil ekleri açıklamalarından sonra örnekleriyle incelenmiştir. *Zarf-fil ekleri* de A. *Basit Yapılı Zarf Fiil Ekleri*, B. *Birleşik Yapılı Zarf Fiil Ekleri* adıyla iki alt gruba ayrılarak anlatılmıştır. Arkasından *Edat* başlığına geçilmiş ve bu başlık da *Bağlama Edatları*, *Çekim Edatları*, *Pekiştirme Edatları*, *Ünlem Edatları* adlı alt gruplara ayrılmış, bu gruplar da kendi içlerinde incelenip örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Diğer gramerlerde bağlaç başlığı altında incelenen konular burada *Bağlama Edatları*’nda değerlendirilmiş Çekim Edatları başlığının altında edatın tanımı verilmiş sonra da *Yalın hâle bağlanan çekim edatları*, *Yönelme hâline bağlanan çekim edatları*, *Uzaklaşma hâline bağlanan çekim edatları*, *İlgi hâline bağlanan çekim edatları* diye gruplara ayrılarak incelenmiştir. Sonra Pekiştirme Edatları başlığına geçilmiş, bunlar örnekleriyle anlatılmıştır. Ünlem edatlarında da Nogay Türkçesindeki Ünlem edatları sıralanmış ve örnek cümleler gösterilmiştir.

Üçüncü Bölüm (Nogay Türkçesi Metinleri ve Türkiye Türkçesine Aktarmaları) başlığında, Nogay Türkçesinde altı metin Latin alfabesinde traskripsiyonlu olarak konmuş ve bu metinlerin Türkiye Türkçesine aktarmaları verilmiştir.

Kaynaklar bölümü A. *Taranan Eserler*, B. *Yaralanılan Eserler* diye ayrılarak verilmiştir.

Kaynakların arkasından Nogay Türklerinin yaşadığı yerleri gösteren harita konulmuştur.

Fotoğraflar bölümünde, Nogay Bayrağı, Nogay düğünü, Nogay âlimleri, Nogay Dawısı gazetesinin yazarları gibi fotoğraflar yer almaktadır.

Kitabın sonunda da Dilek Ergönenç AKBABA ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Birçok araştırmacı tarafından yazı dillerinin geleceği tehlikede olan diller arasında gösterilen Nogay Türkçesi’nin ses ve şekil bilgisini hazırlayarak bizlere sunan; Nogay Türklerinin tarihleri, sosyal yapıları, yaşadıkları coğrafya, dil ve edebiyatları hakkında tanıtıcı bilgiler veren Dilek ERGÖNENÇ AKBABA’ya teşekkür eder, çalışmalarında başarılar dileriz.

**Balçı, Mustafa (2011), Orhun Yazıtları Türkçedeki İlk
Çalışmalar, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya,
ISBN: 978-605-4451-21-0**

Hüseyin Yıldız*

Köktürk harfli metinler üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalar son yıllarda hız kazanmış görünmekte; özellikle Afyon, Ankara, İstanbul ve Ulaan-Baator’daki sempozyumlar ile telif ve tercüme çalışmalar bu durumu açıkça ortaya koymakta...

Afyon Kocatepe Üniversitesi’nin ev sahipliğinde 18-20 Kasım 2009 tarihinde Afyon’da düzenlenen “I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni”nde 30 bildiri sunulmuş; Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü üçüncüsünü 26-29 Mayıs 2010 tarihlerinde Ankara’da düzenlediği “III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu”, konu başlığını “*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” olarak belirlemiş ve burada 54’ü Köktürk harfli metinlerle ilgili olmak üzere 116 bildiri yer almıştı; İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin desteğiyle İstanbul’da 3-5 Aralık 2010 tarihinde düzenlenen “Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu”nun programında ise 40 bildiri yer almaktaydı. Bu üç sempozyumun bildiri kitapları da basıldı. Bunlara 4-6 Haziran 2011 tarihinde Ankara’da Türk Dil Kurumu’nda düzenlenen “Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Araştırmaları Çalıştayı” ile 15-16 Ağustos 2011’de Moğolistan’ın başkenti Ulanbator’da Türk Dil Kurumu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Moğolistan Milli Üniversitesi işbirliği ile düzenlenen “Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı” konulu sempozyumunun da katılması gerek; ancak bu son iki toplantının bildirileri henüz basılmış değil.

Son yıllarda Türkiye’de ya da Türkiye’nin desteğiyle yapılan bu tür toplantılara, basılı eserler de destek olmuş durumdadır. Bunlar arasında Hatice Şirin User’in 2009 yılında Konya’da Kömen Yayınları arasından çıkardığı *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*¹, Osman Mert’in 2009 yılında Belen Yayıncılık tarafından yayınlanan *Ötüken Uygur*

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, hyildiz@gazi.edu.tr
1 Tanıtması için bk. Yıldız, Hüseyin (2010), Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı:11, s. 662-663.

Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Şine Us² isimli eseri, Emine Yılmaz'ın Arpad Berta'dan çevirdiği ve 2010 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Ankara'da basılan *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını³* adlı çalışması ve Ferruh Ağca'nın Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 2010 yılında Ankara'da yayınlanan *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri⁴* başlıklı kitabını da anmak gerekir.

Bu çalışmalara bir yenisi de Mayıs 2011'de eklendi. *Orhun Yazıtları-Türkçedeki İlk Çalışmalar* adını taşıyan çalışma Mustafa Balcı imzasıyla Çizgi Kitabevi Yayınları tarafından Konya'da basıldı. Esasında bir aktarma çalışması olmasına rağmen, eserin öneminin artmasına sebep olan husus, aktarılan metne ulaşmaktaki güçlüktür. Türk dili ve edebiyatı tarihinde *ilk Türkçe roman müellifi, gazeteci, tiyatro yazarı, mütercim; bugünkü anlamda ilk sözlükçü, ilk Fransızca-Türkçe sözlük yazarı, ilk ansiklopedist* vb. pek çok mevzuda ismi geçen Şemseddin Sami; aynı zamanda Orhun bengutaşları üzerinde kitap çapındaki ilk çalışmayı da gerçekleştirendir. Ş. Sami'nin ölümünden 80 yıl sonra, 1984'te, hayattayken bitirip de yayınlama imkanı bulamadığı veya yazmayı tasarladığı bir kısmı yarım, bir kısmı sadece başlanıp bırakılmış müsvedde pek çok evrak Arnavutluk Devlet Arşivi'ne götürülmüş olup bunlar arasında *Orhun Abideleri* de bulunmaktaymış. Yolu Arnavutluk'a düşen Mustafa Balcı, arşiv çalışanlarının da yardımıyla bu notların fotokopilerini ele geçirmiş ve Türkoloji dünyasının istifadesine sunmak istemiş. Toronto Üniversitesi Kütüphanesi'nde Necip Asım'ın *Orhun Abideleri*'ne de rastlayan Balcı, nihayetinde iki eseri Latin harflerine aktararak birleşik halde, *Orhun Yazıtları-Türkçedeki İlk Çalışmalar* adıyla yayımlar.

Çalışma genellikle Ş. Sami'nin hayatı, basılmış ve basılmamış eserleri ve *Orhun Abideleri* isimli eseri hakkında bilgilerin verildiği; Necip Asım'ın çalışmasına da kısaca değinildiği *Giriş* bölümünün ardından, aktarılmış metinlerle devam ediyor. Ş. Sami'nin 100 sayfalık (s. 46-146) çalışmasının ardından, N. Asım'ın 75 sayfalık (s. 151-197 ve 226-255) çalışması ve arada N. Asım'ın V. Barthold'dan çevirdiği *Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyyesi* (s. 198-222) başlıklı makale bulunuyor.

2 Tanıtması için bk. Şahin, İbrahim (2010), Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, X/2, Kış 2010, s. 185-201 ve Hirik, Erhan (2011), Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2011, Sayı: 29, s. 157-163.

3 Tanıtması için bk. Yıldırım, Dursun (2010), Türkbilgi, Yıl: 2010, Sayı: 20, s. 337-338.

4 Tanıtması için bk. Yıldız, Hüseyin (2011), Dil Araştırmaları, Bahar 2011, Sayı:8, s. 195-201.

HURUF-I GAYR-I SAVTIYE

r: ر	{ ۛ } ۛ	p: پ	ۛ	q: ق (k)	{ ۛ } ۛ
l: ل	{ ۛ } ۛ	B: ب	{ ۛ } ۛ		gh: غ (g)
tch: چ	{ ۛ } ۛ	i, y: ی	{ ۛ } ۛ	ke(i): ك	{ ۛ } ۛ
ç, s: س [ch: ش]	{ ۛ } ۛ	gn (ŋ): ك	ۛ	gu: گ	ۛ
ch: ش	ۛ	n: ن	{ ۛ } ۛ	t: ط	{ ۛ } ۛ
z: ز	ۛ	m: م	ۛ	d: د	{ ۛ } ۛ

Arnavutluk arşivinde yoktur.

HURUF-I SAVTIYE

a : ا	{ ۛ } ۛ	ۛ
â : آ	{ ۛ } ۛ	
i : ی	{ ۛ } ۛ	ۛ
y : ی (İ)	{ ۛ } ۛ	
u, ou : و	{ ۛ } ۛ	ۛ
o : ۇ	{ ۛ } ۛ	
ü, u : ۇ	{ ۛ } ۛ	ۛ
ö, eu : ۇ	{ ۛ } ۛ	

HURUF-I GAYR-I SAVTIYYE-I
MÜREKKEB

nd : ند	ۛ
ntch: نچ	ۛ
lt, ld: لئ, لئ	ۛ

bengütaşları çözmüş, transkribe etmiş ve yayınlamışlardır. Öyleyse bu transkripsiyon sistemini Arap alfabesine uyarlamaya ihtiyaç vardır. İşte Sami, Arap harflerinden transkripsiyon alfabesi oluştururken mesela و harfini /u/ sesi için belirlemiş; و harfinin üzerine iki nokta (ۛ) koyarak /ö/ sesini, و harfinin üzerine küçük v harfine benzer bir işaret (ۛ) koyarak /ü/ sesini, yine و harfinin üzerine şapka işareti olarak da bilinen düzeltme/inceltme işareti (ۛ) koyarak da /o/ sesini karşılamak istemiştir.

Mustafa Balcı; Ş. Sami'nin metnini işlerken Köktürk harfli satırın altına kelime kelime Arap harfli transkripsiyonunu, bir alt satıra aynı kısmın Latin harfli transkripsiyonunu, onun altına Arap harfli Türkçe çevirisini, en alta da Latin harfli Türkçe çevirisini vermektedir. Yani okuyucuya beş satırdan oluşan bir metin neşri sunulmaktadır:

1. satır : Köktürk harfli metin
2. satır : Arap harfli transkripsiyon
3. satır : Latin harfli transkripsiyon
4. satır : Arap harfli çeviri
5. satır : Latin harfli çeviri

Giriş bölümünden edinilen bilgiye göre Ş. Sami'nin basılmamış eserleri Çağatayca, *Et-tuhfetü 'z-zekiyye fi'l-lugati't-türkiyye*, *Lehce-i Türkî-i Memâlik-i Mısır*, *Kutadgu Bilig*, *İttihad-ı İslâm*, *Sarf ve Nahv (Arapça)*, *Vicdan*, *Zübde-i Şahname*, *Zübde-i Vekayi'* olarak sıralanabilir. Ancak Ağâh Sırrı, bunlara *Müntehabat-ı Arabiyye*, *El-Muallakatü's-Seb'* ve *Kur'an Çevirisini* de eklese de bunlar

Ş. Sami'nin *Orhun Abideleri* başlıklı çalışmasına dönülecek olursa, müellifin bazı problemlerle karşılaştığı dikkati çeker. Bunların başında seslerin yazıda gösterilmesi (s.25-26) meselesi gelir. Bengütaşlar Köktürk harfleriyle yazılmıştır, o dönemde ise Arap alfabesi kullanılmıştır. V. Thomsen ve W. Radloff ise bu ikisinden farklı bir alfabeyle

elifbası, isimler, zamirler, zarflar, iştikak, fiil, fer'-i fiil vb. hakkında bilgiler verilen inceleme kısmıdır. ř. Sami gibi, N. Asım da, transkripsiyon işaretleri konusunda problemler yaşadığı görülür. Sami'den hareketle aynı sesleri örneklenirse; N. Asım /o/ sesi için (ا) harflerini, /ö/ sesi için (ا) harflerini, /u/ sesi için (ا) harflerini, /ü/ sesi içinse (ا) harflerini kullanmaktadır. Üçüncü kısım V. Barhold'dan *Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyesi* (s. 198-222) başlığıyla çevrilen makalenin tam metninden oluşmaktadır. İkinci bölüm ise Orhun bengtütaşlarının transkripsiyonlu metninin ve çevirisinin italik olarak verildiği bölümdür (s. 223-255).

Anlaşılabacağı üzere, Balcı'nın çalışması bundan sonra Orhun bengtütaşları hakkında çalışma yapacak olanlar için önem taşıyacaktır. En azından “ř. *Sami ne demiş?*”, “N. *Asım nasıl yorumlamış?*” gibi sorular artık cevapsız kalmadan, belki de ilham kaynağı olacak şekilde yeni çalışmalarda kendilerine yer bulabileceklerdir. Mustafa Balcı'yı bu çalışmasından dolayı kutluyor ve ihtimal dahilinde ise Arnavutluk arşivindeki diğer çalışmaları Türkoloji dünyasının merak ettiğini kendisine hatırlatmak istiyoruz.

Bir Türkolog'un Portresi

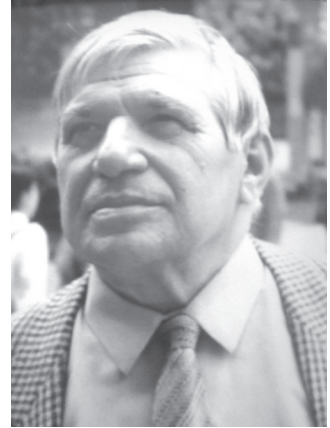
Mehman Musaoğlu*

2012 yılı Şubat ayının 2'de ünlü Azerbaycanlı dilci Türkolog, Akademik, Azerbaycan İlimler Akademisi Nesimi Diltik Enstitüsü Direktörü, Türk Dil Kurumu'nun şeref üyesi Ağamusa Ahundov'un doğumunun 80 yılı tamam oluyor. Bu münasebetle Ağamusa muallimin hayat hikâyesini ve kişisel portresini tamamlayan bazı önemli detayları aşağıda dikkatlerinize sunuyoruz. Ağamusa muallime bundan sonraki hayatında sağlık, esenlik ve çalışmalarında başarılar diliyoruz. Nice böyle yıllara!

Türkçe Fonetik'in Deneysel İncelenmesi ve...

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nin aslî ve Türk Dil Kurumu'nun Şeref üyesi Prof. Dr. Ağamusa Ağası Oğlu Ahundov, Türklük biliminde ses sisteminin mükemmel deneysel ve eşzamanlı betimlenmesi örneğini "Azerbaycan Türkçesi Fonetik'i" adlı eseriyle vermiştir. Tatar Türkçesi Fonetik'inin daha 1930'lı yıllarda ünlü Rus dilbilimci Türkologu V. V. Bogoroditskiy'le başlatılan deneysel olarak çeşitli ses ölçme cihazlarıyla incelenmesi çalışmaları, Türk dil biliminde söz konusu eserle özel bir lengüistik araştırma alanına dönüştürülebilmştir. Bundan sonra diğer Türk yazı dilleri fonetik'inin de çeşitli ses ölçme ve belirleme cihazlarıyla deneysel olarak incelenmesi çalışmaları hız kazanmıştır.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, dil-edebiyat konulu çeşitli eserleriyle 1960'lı yıllardan beri Türklük biliminde yeni bir yaratıcılık sayfası açmış ve Azerbaycan Türkçesine orijinal bir akademik açıklama üslubu getirmiştir. Azerbaycan Türkçesini en gelişmiş Türk yazı dillerinden biri olarak dilbilimin hem geleneksel hem de zamana göre yeni ve en yeni matematiksel ve uygulamalı dilbilim, tarihsel

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, mehman.musaoglu@gmail.com

fonetik ve tipolojik araştırmalar, ad bilimi, dilbilime giriş, genel dilbilim, Türkçenin mantıksal dilbilgisi, karşılaştırma fonetik gibi genel ve özel lengüistik alanlarında ele almıştır. Yazı dilinin alfabe, imla, terminoloji, kelime yapımı ve ortak dil, devlet dili, dil ve eğitim-öğretim, dil ve toplum, dil kültürü gibi sosyolengüistik içerikli önemli sorunlarını günün gelişmeleri akışında bilgi çaağının genel perspektifleri açasından yorumlayabilmiştir. Böylece millî dilde Deneysel ve Tarihsel Fonetik, Dilbilime Giriş ve Genel Dilbilim ve Tarihsel-Etimolojik Sözlükçülük gibi filolojik disiplinlerin temelini atanlardan biri olmuştur. Onun eserlerinde Azerbaycan filolojisinin hem dil hem de edebiyat alanları incelenmiştir. O, sözün geniş anlamında bir filolog araştırıcı ve bayağı sosyolojiden uzak entelektüel yorumlayıcıdır.

İki Lise ve İki Üniversite Mezunu

Prof. Dr. Ađamusa Ahundov, 02. 02. 1932 yılında Azerbaycan'ın Kürdemir şehrinde doğmuştur. İki lise ve iki üniversite mezunudur. Eđitimi ana dilinde olan Kürdemir şehir lisesinden madalyayla ve lise düzeyindeki 9 yıllık Rus Akřam okulundan ise yüksek puanlar ile mezun olmuştur. Her ikisinden de 1950 yılında... 1955 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'nin Türkoloji Bölümü'nden Nizami Bursu'yla ve 1965 yılında Yabancı Diller Üniversitesinin İngiliz Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nden ise Üstün Başarı Diplomasıyla mezun olmuştur. 1955-1958 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde doktorasını yapmıştır. "Fiilin Zaman Kategorisi" (Azerbaycan Türkçesi malzemeleriyle) adlı doktora tezini 1958 yılında, "Azerbaycan Dilinin Fonemler Sistemi" adlı profesörlük tezini ise 1964 yılında savunmuştur. 1962 yılında doçent, 1967 yılında profesör unvanını almıştır. 2001 yılında Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nin yedek, 2007 yılında ise aslı üyesi olarak sečilmiřtir. Rus ve İngiliz dillerini iyi derecede bilmektedir.

Çalışma Hayatı

1958 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nin Genel Dil Bilimi Bölümünde Dilcilik ihtisası üzere öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. 1965-1966 yıllarında üniversitedeki görevi dondurularak Mısır'a gönderilmiştir. Kahire şehrindeki Eyn-Şems Üniversitesi'nde Azerice Dil-Edebiyat fenlerinden derslere girmiştir. Dersleri İngilizce vermiştir. 1967 yılında ve sonraki dönemlerde birkaç defa Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nin dekanı görevine sečilmiřtir. 1968-1974 ve 1980-1990 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde, 1990'lı yıllarda Azerbaycan Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü'nde Filoloji Bilimleri üzere Tez

Savunma Jürisi'nin Başkanı olmuştur. 1993 yılından beri ise önce doçentlik ve profesörlük diplomaları veren Azerbaycan Yüksek Komisyonu Beşeri ve Sosyal Bilimler üzere Kontrol Bölümü Başkanlığını yürütmüştür. Akabinde söz konusu kurumun heyet üyesi olarak görevini bu yakınlar kadar sürdürmüştür. 1980 yılından 1990 yılına kadar Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Genel Dil Bilimi Bölümü Başkanı olmuştur. 1990 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü Direktörü olarak seçilmiş ve hâlen söz konusu görevi yapmaktadır. 1999 yılından 2010 yılına kadar Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan Dilciliği ve Dil Nazariyesi Bölümü Başkanı, 2001 yılından 2011 yılına kadar ise Azerbaycan Bilimler Akademisi Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü Akademik Sekreteri görevlerini eşzamanlı olarak yürütmüştür.

Eserleri

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un dilbilim ve Türkoloji alanlarında çok sayıda yayımlanmış eseri vardır. Türkoloji dilcilikte dilbilim disiplini ve genel Türkçenin işlevsel bir dilbilgisi ve ses bilimi sisteminin oluşturulmasına ve Azerbaycan Türkçesi tarihsel-etimolojik ve açıklamalı sözlüklerinin düzenlenmesine ilişkin çalışmaları, 1960'lı yıllardan beri yayımlanmış kitaplarıyla ilk sırada yer almaktadır. Bunun yanı sıra onun filolojinin edebiyat ve deyiş bilimi, ad bilimi, çeviri kuramı ve uygulanması, matematiksel dilbilim alanlarına ilişkin de çeşitli eserleri bulunmaktadır. Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un şimdiye kadar kaynak çalışma niteliğindeki 15 monografisi ve sözlüğü, 12 ders kitabı ve bütünlükte ise 400'den fazla eseri, çoğunlukla Azerbaycan Türkçesinde, kısmen de Rus dilinde ve diğer yabancı dillerde yayımlanmıştır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır:

- Fiilin Zamanları (1961)
- Dilciliğe Giriş (1966)
- Dil ve Üslup Meseleleri (1970)
- Azerbaycan Türkçesi Tarihsel Fonetigi (1973)
- Umumi Dilcilik (1979)
- Riyazî Dilcilik (1979)
- Şiir Sanatı ve Dil (1980)
- Azerbaycan Türkçesi (1981)
- Toprağın Göksünde Tarihin İzleri (1983)
- Azerbaycan Türkçesi Fonetigi (1984)
- Dil Estetiği (1985)
- Dil ve Edebiyat (2003)
- Azerbaycan Türkçesi Açıklamalı Sözlüğü (2006)

Söz konusu listede yer alan ve almayan kitaplardan birçoğu, sözgelimi Dilciliğe Giriş, Umumi Dilcilik, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi Fonetigi vb. kitapları defalarca yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un yukarıda belirtilen ve 2000'li yıllarda II ciltte yayımlanan Dil ve Edebiyat adlı kitabının Türk Dilleri olarak adlandırılan bölümünde, gerek genel ve özel lengüistik çalışmalar gerekse çağdaş Türk dil bilimi bağlamında çok yüksek seviyede değerlendirilebilecek aşağıdaki yazıları yer almaktadır:

- Türk Dillerinin Mantıksal Tipinin Kurulmasına İlişkin Bir Tecrübe;
- “Çağdaş Dünyada Dil Ortamı ve Ortak Türkçe Problemi;
- “Türk Dilleri Yeni Merhalede;
- Türk Dillerinde Ek Morfemlerin Sesbilimsel İçeriği;
- Türk Dillerinde Zaman ve Sıra Kategorilerinin Karşılıklı Alakası;
- Türk Dillerinde Fiilin Zaman Biçimlerinin Kökeni Sorunu Üzerine
- Kıpçaklar Dün ve Bugün vb.

Bu makalelerde, Türk yazı dilleri ve tarihî lehçeleri eklemeli sisteminin bazı temel parametreleri ve buna bağlı olarak da dil birimleri mantıksal sıralanmaları, Türkolojik nitelikli özel lengüistik bağlamda ele alınmıştır. Özellikle de Türk Dillerinin Mantıksal Tipinin Kurulmasına İlişkin Bir Tecrübe adlı makale, gerek kitabın her iki cildinde yer alan yazılarda gerekse yazarın bütün yaratıcılığında seçilen temel bilimsel-lengüistik sonuçlardan birini ifade etmektedir. Bu sonuç ise, Türk yazı dilleri ve Tarihî Lehçeleri Fonolojik, Morfolojik, Sözdizimsel, Leksik Sistemi ve Sıralanmasıyla Türkçenin kendine özgü mantıksal bir dilbilgisinin ve Türk dil biliminin kurulması ilkesine varılmasından ibarettir.

Kurultaylar, Sempozyumlar...

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, şimdiye kadar Türkiye'de, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Türkménistan'da, Özbekistan'da, Rusya Federasyonu'nun birçok şehrinde, İran'da, Tacikistan'da, ABD'de, Japonya'da ve diğer ülkelerde düzenlenmiş olan büyük kurultaylarda, çeşitli sempozyum ve bilgi şölenlerinde genel dil ve Türk dil bilimi ve bütünlükte filolojisinin ses bilimi ve dil bilgisi; çeviri teorisi ve uygulanması; yazı dili, imla ve terminoloji; etimoloji, ad bilimi, sözlükçülük ve Ortak Türkçe gibi konularına ilişkin bildiriler sunmuştur. Söz konusu bildirilerde, Türkçenin mantıksal nitelikli bir Dilbilgisinin Düzenlenmesi İlkeleri ve Türk Dünyasında Türkiye Türkçesinin Ortak Dil olarak kullanılması, Türk kökenli yazarlarımızın yabancı dillerdeki eserlerinin Türk yazı dillerine aktarımında bilinçaltı unsurların çeviri değil bir aktarma konusu oluşturabildiği sorunlarının somut çözümlenme açımları dile getirilmiştir. Sözgelimi, Prof.

Dr. Ağamusa Ahundov'un ilk defa 1990'lı yıllarda İran'da bulunduğu ve yukarıda belirtilen kitapta da yer alan Fars dilli Azerbaycan Şiirinin Tercümesi Tarihi adlı bildirisi bu bakımdan dikkatleri çekmektedir. Bildiride, Fars dilli Azerbaycan şiirinin ana dilimize çevirisinin yabancı dillerden yapılan herhangi diğer bir tercüme çalışmasından farklı olduğu ve söz konusu sorunun ise aktarma bilimi bağlamında kavramsal olarak çözümlenebileceği sonucuna varılmıştır.

Bilimsel Organizatörlüğü, Danışmanlığı, Raportörlüğü, Editörlüğü...

“Azerbaycan Diyalektoloji Lügati, I, II Ciltler, Ankara 1999, 2003” kaynak kitabı, Türk Dil Kurumunda Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un teşebbüsüyle ve o zamanın Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un yardımlarıyla yayımlanmıştır. Düzenlenmesi Türk Dil Kurumu tarafından teklif edilen Birinci Türkoloji Kurultayın 80 yılı jübilesi, 2006 yılında bilhassa Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un katkı ve yardımlarıyla Azerbaycan Bilimler Akademisi'nde çok yüksek bir seviyede gerçekleştirilebilmiştir. Bunlar, söz konusu bilginin bilimsel organizatörlük faaliyetlerini nitelendiren göstergelerden sadece ikisidir. Nitekim 1990 ve 2000 yıllarında Azerbaycan'da, Türkiye'de ve bütün Türk Dünyasında ortaya atılan birçok dil kuruculuğu istikametlerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlamıştır. Sözelimi, Latin temelli Türk alfabelerine geçiş, Türk yazı dillerinde yeni kelimelerin, dil kalıplarının ve terimlerin işlenilmesi ve seçilmesi gibi Türk Dünyası ölçeğinde kavramsal nitelikli dil çalışmalarının mimarlarından ve yönlendiricilerinden biri de Prof. Dr. Ağamusa Ahundov olmuştur.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, eski Sovyetler Birliği ve Bağımsızlık sonrası dönemlerinde 25 kadar doktora ve profesörlük tezinin danışmanı ve 100'ün üzerinde tezin ise raportörü olmuştur. O, şimdiye kadar dil ve edebiyat konularındaki 100'den fazla çeşitli esere editörlük etmiştir. Hâlen Azerbaycan'da ve dünyanın başka ülkelerinde yayımlanan birçok derginin yazı ve yayın danışma kurulu üyesi ve editörüdür. Sözelimi, 1978 yılından beri Berlin'de yayımlanan Uluslararası “Fonetik. Sprachwis-senschaft und Kommunikation Forschud”(Fonetika, Genel Dilbilim, İletişimsel Araştırmalar)” adlı bilimsel-teorik derginin yazı kurulu üyesidir. Bakü'de basılan Uluslararası Türkoloji dergisinin genel yayın yönetmenidir. Dergi, Sovyetler Birliği çöktükten sonra onun sayesinde yayın hayatını sürdürebilmiştir.

Madalyalar, Ödüller...

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un ilmî, kültürel ve eğitim-öğretim alanlarındaki çok yönlü bilimsel ve teşkilatçılık faaliyeti, şimdiye kadar çok yüksek değerlendirilmiştir. O, Azerbaycan'da ve dünyanın birçok başka ülkesinde

faaliyet gösteren bilimsel kurum ve kuruluşlara çeşitli zamanlarda üye olarak seçilmiş ve yüksek makamlar tarafından ödüllendirilmiştir. Sözelimi, 1970 yılında "Emek Reşadeti Nişanı" almıştır. 2000 yılında ise Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı merhum milli lider Haydar Aliyev tarafından ona ülkenin en yüksek madalyalarından biri olan "Şöhret Ordeni" verilmiştir. O, 1986 yılında "Azerbaycan Türkçesi Fonetigi" eserine göre Azerbaycan Devlet Ödülü'yle ödüllendirilmiş, 1990 yılında ise Emektar İlim Hadimi adına layık görülmüştür.

Ailesi, Yaşam Tarzı, Hobileri...

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, evlidir. Onun iki kızı ve torunları vardır. Vatanını, memleketini, ailesini ve torunlarını çok sever. Hocalık, kelimenin tam anlamıyla onda bir Allah vergisidir denebilir... O, bütün yaşamı boyunca öğrenmiş, öğrendiklerini öğrencilerine öğretmiş, entelektüel birikimini yakın ve uzak çevresiyle paylaşmıştır.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, 1950 yılına kadar Kürdemir şehrinde yaşamıştır. 1950 yılından beri ise Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de oturmaktadır. Belli sürelerde çalışma hayatı ile ilintili olarak bir yıl Mısır'da, 1990'lı yıllarda ise 6 ay Japonya'da kalmıştır. Amerika'da, Avrupa'nın ve Asya'nın birçok ülkesinde bulunmuştur. Seyahat onun yaşam tarzının bir parçasıdır. Şimdiye kadar Amerika'da ve Avrupa'da birçok büyük şehrin onursal vatandaşı olarak seçilmiş, yerel ve dünya ölçekli çeşitli kültürel etkinliklere katılmıştır. Sporu, özellikle de futbolu ve çeşitli el oyunlarını çok sever. Kitap okumak, haberleri, dünyada ve memlekette olup bitenleri izlemek ve satranç oynamak onun günlük meşgaleleri arasında yer almaktadır. Ayrıca satranç üzerine lisanslı sporcudur da... Mütevazı, çok nazik ve bir az da esprili bir kişiliğe sahiptir Ağamusa muallim.

Ağamusa muallim şiir de yazar. Şiirlerinde kendine mahsus bir felsefi derinlik ve psikolojik-bilişsel yorumlama vardır. Sözlerimi aşağıda onun şiirlerinden getirdiğim anlamlı mısralarıyla bitirmek istiyorum:

"Mən hələ yaşayacağam
Yaşadığım qədər,
Neçə-neçə illər.
Çünkü mən zamanın möhlətini
Yaşayıb atmamışam.
Gecə zaman da mürgüləyəndə
Mən yatmamışam."

Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi

Yayın İlkeleri

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Amaç: *Dil Araştırmaları* dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamu oyuna duyurmaktır.

Konu: *Dil Araştırmaları* dergisi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle genel dil bilimi konularını ele alan özgün araştırmalara yer verir.

İçerik: Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (*bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla*), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları *Dil Araştırmaları* dergisinde yayımlanır.

Yazıların Değerlendirilmesi: *Dil Araştırmaları* dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır.

Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. *Dil Araştırmaları* dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Yayın Dili: *Dil Araştırmaları* dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda Yayın Kurulunun kararıyla diğerk Türk lehçelerinde de yazı yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 14 punto, koyu, küçük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, soyadı küçük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız

işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla yüz kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler *eğik harflerle*, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme ve alıntılar: Metin içinde atıflar ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir.

Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 9 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

CLAUSON, Sir Gerard (2005), "Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi" (Çev. İsmail ULUTAŞ) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V/2, Kış, Bornova, İzmir, s. 311-324.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay KARAAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları" *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41-62.

KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya

düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına / çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu

Gazi Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakóltesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

06500-Teknikokullar/ Ankara/ TÜRKİYE

Tel: 0 312 202 14 20

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

Dil Araştırmaları

International Refereed Journal

Editorial Principles

Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers.

Aim: *Dil Araştırmaları* is published to bring forth original studies in the fields of Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

Topic: Articles related to historical and modern Turkish Dialects and linguistics are published in *Dil Araştırmaları*

Content: Articles forwarded for publication must be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives. Articles shouldn't have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at conferences may be accepted (provided that it is clearly stated). Articles introducing works and critiques can also be published in *Dil Araştırmaları*.

Evaluation of Articles: Articles forwarded to *Dil Araştırmaları* are first reviewed by the editorial board in terms of journal's publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. Names of the referees are also kept secret. The reports are kept for five years.

The authors are expected to consider the criticism, suggestions and corrections proposed by the referees. If the authors disagree, they are entitled to express their views with justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The Language of Publication: The publication language of *Dil Araştırmaları* is Turkish. Articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, with 14 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the surname in small letters and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 100 words) at the beginning of the text. There should be no reference to sources used, figures and charts etc. There should be key words, maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10000 words. The examples should be in italic, their equivalents in Turkish should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Indicating Sources and Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses as follows: (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated.

Footnotes should be numbered at the bottom of the page, and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 9 type size and 1 line space as follows. The names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

CLAUSON, Sir Gerard (2005), "Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi" (Çev. İsmail ULUTAŞ) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V/2, K1ş, Bornova, İzmir, s. 311-324.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay KARAAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları" *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41-62.

KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yayınları

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail address given below. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board.

Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu

Gazi Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

06500-Teknikokullar/ Ankara/ TÜRKİYE

Tel: 0 312 202 14 20

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com